

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ТРИЛОГІЯ: МАЗЕПА

БАТУРИН

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

Ч І К А Г О

BOHDAN LEPKYJ

MAZEPA - A TRILOGY

BATURYN

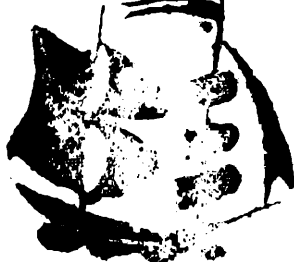
A HISTORICAL NOVEL

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
CHICAGO, 1959

Всі права застережені

Мистецьке оформлення обкладинки

Оксани Мошинської

Library of Congress Catalog Card Number: 59-15680

Copyright, 1959,
Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.
MANUFACTURED IN THE U S A

У ГОРОДКУ.

Відколи виявилось, що Карло прямує не через Смоленськ на Москву, а через Стародуб і Новгород Сіверський на Україну, Москалі стали посуватися в напрямі Десни.

Шведські й московські війська надвигалися на себе, як дві хмари.

Цар Петро відсвяткувавши в Смоленську перемогу над Лівенгауптом поспішав до своєї армії, котрою проводив Шереметєв.

Подорожі виганяв народ із сіл та хуторів в гори до робіт коло укріплень, казав палити села та жорстоко карав людей, котрі не вгодили йому, не дали в час і в достаточній кількості підвод і харчів, не несли радо всяких других воєнних тягарів, або слушно чи неслухно стягнули на себе підзор нелюдяности.

Куди проїхав цар, курилися згарища і як верстові стовпи знімалися шибениці, на яких хиталися посинілі трупи. Цареві скрізь ввижався бунт, підступ і зрада і, щоб у зароді знівечити їх, він ширив перед собою страх.

Страшний бо цар во гніві своїм!

Світліший князь Меншіков стояв зі своєю кавалерією над рікою Снов, дожидаючи Карла, щоб нападати на його тили і спиняти переправу шведської армії через Десну.

Він чекав на охочекомонні та на другі кінні козацькі полки, не почувавши себе доволі сильним для такого важкого завдання, як зустріч з Карлом XII.

Знаючи великий воєнний досвід гетьмана Мазепи, наглив і закликав його до себе, бо мав і те також на гадці, що на всякий спосіб краще, щоб гетьман був біля нього, ніж десь там за Десною.

Меншіков стояв кватирою в Городку, містечку на ріці Снові. Московські офіцери запаслись грішми, напیتками й гарними жінками, грали в кости і в карти, та возилися з молодицями, поперебіраними в розкішні вбрання, зрабовані на постоях у великопанських дворах і замках.

«Йй Богу, вмерти зі сміху можна, як тая дівка плеп за собою волочить!» — гукав товстий ротмістр.

«Гляньте, люди, на бюст у нашої Явдохи. Помилуйте, таж це гори, а не що!» — кричав його товариш.

Жінота, вирвана з нормального життя, перейшовши всі етапи воєнної деморалізації і попавши в одаліски офіцерських гаремів, затратувала сором і під впливом надмірно вживаного алькоголю попадала в бакхічний настрій.

«Наплювать на Карла, до чорта з його довгоногими Шведами, хай здраствують наші красавиці, хай живе любов!» — лунало раз-у-раз. У відповідь почувався жіночий виск, писк, регіт і шльох, все перемішане в безтямний гармідер тонів, в хаос рухів, наглих, пристрас-

них, диких, від яких людині нормального життя крутиться в голові і робиться млісно на серці, а які серед війни стають нічим більше, як лиш звичайним, так любим вояцькому серцю інтермедцом.

Десь і музики взялися і, в Богом і людьми забутому Городку над річкою Снов, почалася Вальпургієва ніч.

Коли Войнаровський доїздив до Городка, привітав його цей пекельний гул, який буває тільки там, де багато війська та ще кінниці.

Здалеку видно було безліч усяких огнів і світил, від яких аж луна била, ніби Городок горів. Трохи згодом почулося іржання коний, тривожне й жалісне, ніби коні турбувалися війною і жалували за жолубами своїх рідних стазн. Підїхавши ще ближче, Войнаровський почув цей для всякого табору так характеристичний шум і гам, в котрім криється передсмак битви, бажання побіди і страх перед погромом. Як людина військова, бувала в походах, почув приспінений удар свого серця, пригадалися недавні воянні переживання і пригоди, котрі всякий згадує так радо, коли вони з теперішности перейдуть у минуле. Пригадалися турботи й небезпеки, тривожні питання «що робити, щоб видістатися з халепи?» і те задовілля до нічого в світі неподібне, коли небезпека скінчиться і ти з товаришами на постою розговорюєш про неї.

Але весь цей настрій псувала гетьманському небожеві свідомість важкого завдання, якого він піднявся.

Іхав, щоб виправдати гетьмана, відвести від нього всі підзори і вивести світлішого в поле. Але разом із

цим ставав закладником у руках Меншікова і колиб не
вспів відіхати від нього, заки відомим стане перехід Ма-
зепа на бік Шведів, на нього в першу чергу впаде гнів
і помста неблаганого царя. Передумував ціле те важ-
ке й важне діло. Бачив небезпеку, котра котилася, як
лявіна, рухом прискореним і нестримним. Відчував
критичне положення гетьмана, котрому досить зробити
один схиблений крок, щоб скотитися в пропасть. Геть-
ман людина хитра, умна, бувала, алеж і діло скрутне.
Чи встиг він у слухний час дати що найпотрібніші
розпорядки і перейти на другий бік? Коло нього Моска-
лі і навіть у Батурині стоять московські драгуни. Чи
пустять вони його? І невжеж можна довіряти такому
розстризі, котрий за гроші готов зробити все, невжеж
можна знати, що сталося з Бистрицьким? Може він уже
попав у руки царських людей, може цар має вже без-
сумнівні докази гетьманської зради, може вже й по-
роблено всі кроки, щоб не допустити до неї? Хто знає,
чи він, Войнаровський, не їде до Городка, як до своєї
тюрми. Приїде, а Меншіков аж у руки сплесне: «маю
тебе!» Гетьманський небіж не дивився чорно на світ,
алеж годі йому було, наближаючися тепер до квартири
князя Меншікова, дивитися на світ рожево. Мусів ска-
зати собі, що попав у дуже небезпечну гру, у котрій
вигляди на виграння зникаючо малі, а небезпека про-
граної дуже й дуже велика. Роздумував над тим, як
йому виправдуватися, яких аргументів уживати, щоб
зменшити вину. Числився з найгіршим, бо булоб
справжнім чудом Божим, колиб усе те добре скінчилося.

З такими думками їздив Андрій Войнаровський
у квартиру князя Меншікова. Їхав гетьманським пово-
зом, перед ним сторожа, за ним вози з прислугою і
дарунками для Меншікова і для царя.

Припізнавшись рад був заночувати в заїзді, або у якого хutorянина під містом, але за багато мав з собою людей, возів і коний, щоб можна це було зробити незаметно для московських варт, котрі стояли по всіх мостах і роздорожжах, задержуючи всякого проїзжого й прохожого, бо у всякій людині вбачали Москалі шведських шпигів і Карлових агітаторів, котрі волочилися по краю з його проклямаціями.

Бідний цей край і безталанний народ, котрому доводиться переживати таку війну!

Войнаровський, хоч виріс в атмосфері пансько-шляхоцькій, щире полюбив Україну, бажаючи їй кращої будучности і турбуючися її теперішню незavidною долею. Він так перенявся ідеями й думками свого знаменитого дядька, що за їх здійснення готовий був до всякої жертви. Щоб там не сталося, поїде до Меншікова, вважатиме на кожне слово, скільки хитрости в ньому, прикличе на поміч, зробить усе, щоб ратувати справу. Ідьмо!

* * *

Світліший князь Меншіков якраз підносив до своїх рожевих уст тую з черги чарку, після котрої починало йому куритися з чуба, коли почув доклад про приїзд гетьманської карити.

«Пс-ст!» і забава ущухла. Тих, що перейшли поза межі тверезої приличности, виведено зі світлиці, жінки подались до бічної кімнати, від котрої зачинено двері, світліший вибіг на рундук. Був певний, що гетьман після його останнього листу поспішив до нього.

Побачивши замість гетьмана його небожа Войнаровського, здивувався, але свого невдоволення не ви-

явив, навпаки привітав гостя дуже ввічливо, бо нічого так не боявся світліший, як закиду, що не вміє поводитися з «людьми».

«З якимиж добрими новинами приносить вашу милість Господь?» — спитав.

«Нічого доброго вашій світлости не привожу», — відповів Войнаровський, — «крім приятного поздоровлення від мого дядька, котрий впевняє вашу світлість в своїм великім до вас поважанню і в своїй непохитній вірності його величеству цареві».

«Спасибі, спасибі! Щож він, Іван Степанович? Видужав? Скоро побачимо його?»

«Про видужання й бесіди бути не може. Мій дядько вже на божій дорозі. Не знаю, чи, вернувши з Городка, застану його між живими. Колиб не це, не висилав би мене Іван Степанович до вашої світлости, лиш потрудивсяб сам. Дуже він собі до серця бере, що не може ставитися на приказ його величества і що Господь не дозволяє йому прикласти свої руки до побіди над нашим спільним, так дуже небезпечним ворогом».

Войнаровський говорив скоро, не надумуючися над тим, що говорить. Він почував у собі вроджену нехіть до брехні й облуди, але виправдувався перед самим собою тим, що ціль освячує способи і що кожда дорога добра, котра до доброго веде.

«Жаль доброго Івана Степановича», — відповів Меншіков, — «така умна, така образована людина. Дуже нам його тут треба, дуже. (Ой дуже, — погадав собі Войнаровський). Невжеж він дійсно так небезпечно хорий? Чи нема ліку на його недугу? Може гетьманові хірурги не досить свідомі своєї штуки?»

«Іван Степанович, як вашій світлости відомо, здавна терпить на подагричні й хірагричні болі, а тепер ці тер-

піння спричинюють ще й епіліптичні напади, котрі винищують його останні сили. Дядько від десятиох днів уже й спати не може, змарнів, обезсилюється, ні радості ніякої, ні цікавості до життя не проявляє, нетерпеливо на митрополита жде, щоб поєднатися з Богом».

«Не тратьмо надії. Може милосердний Бог дозволить йому оглядати нашу перемогу. Будемо сподіватися, а тепер, будь ласка, не погордіть нашим хлібом-сіллям».

Меншіков провадив гостя, туди, де забавлялися його вищі офіцери. «Живий живе гадає», — виправдувався ідучи. «Особливо ми, нападки Ареса й Бельони. Не відаючи завтрашнього, нинішнім оп'янюємо себе».

Войнаровського обдало сопухом поту, горілки, тютюну і юхту. Воздух був густий, він мало не впав, а накурено так, що годі було людей в диму пізнати. Торчали вифіксовані вуса, тряслися розкуйовдані перуки, блищали білка п'яних очей.

Московські офіцери хотіли показати себе перед гетьманським небожем «політично», знайомилися з ним, шурали ногами, побренькували острогами, один наперед другого впевняли його в своїй радості по причині приїзду такого шановного гостя. Їх рухи були непевні, слова невідповідні, світлиця нагадувала розгойданий на хвилях корабель. Войнаровський силював себе, щоб сяк-так пристроїтися до оточення, не плюнути на нього й не спастися бігством.

Меншіков посадив дорогого гостя біля себе, накладав страву на його тарілку, наливав горілки й вина, а сусіди з боків і з насупроти забавляли його новими вояцькими дотепами й анекдотами, від котрих вянули уха. Кождий кінчився кріпко сороміцькою лайкою від мами аж до Бога.

Сам Меншіков говорив мало. Він ще не перейшов був тієї лінії, поза котрою починається «наплевать», — тримався, памятаючи, що з гостини гетьманового не-божа прийдеться дати цареві звіт. Його гарне обличчя з легкою іронією і погордою гляділо на п'яних офіцерів. Невеличкий, дрібний, хоч дуже правильно збудований, виглядав дивно поміж здоровенними, простакуватими постаттями своїх підчинених.

«Жінки!» — говорив підстаркуватий одноокий полковник, — «жінки!» — і м'яскав язиком. «Одинока веселість і осолода нашого гіркого, вояцького життя».

«Жінки дрян'!» — рішав його товариш. «Грязні тряпки, от що!»

«Молодий — дурний», — обстоював перший.

«Явдошка дрян'? По морді тебе йолупа вісімнайцятого, богохульника гаспідського. Явдошка! А вийди до нас. Не бійся. Гетьманів небіж не вкусить тебе! Він делікатний пан, розуміється на гарних жінках. Виходи, сволоч якась!»

Меншіков підсміхався. Знав, що Войнаровському відомі такі сцени. Одноокий полковник не втерпів. Виволік Явдошку, здорову, гарну молодицю, рум'яну від вина і поцілуїв п'яних старшин, свідому своєї вроди й привабливості. Вбрана була в кружева й роброни, блистіла перлами й перстнями.

«Євдокія Івановна», — рекомендував полковник Войнаровському засоромлену молодицю. — «Що я кажу, не Івановна, а — як твоє отчество, Явдошка?»

«Гаврилівна», — відповіла і кокетерно ліве лице рукою прислонила.

«Євдокія Гаврилівна, честь маю відрекомендувати, прошу милувати її, жінчина первостепенних чеснот. Одно те, як гуляє. Фу, чорт, як вона тобі гуляє! Про-

падай, пропадай лицарське серце! Ноги які, а бюст. Гляньте на її бюст!»

Явдошка боронилася. «Не хочу, не покажу, гетьте бо. От вигадують яке. Бога ви гнівите».

«Явдошка», — накинував пальцем товстелезний генерал, — «старайся, Явдошка. Наш брат вище себе не скочить, а ваша сестра буває і на пристіл стрібне. Старайся, Явдошка, сволоч якась, не вдавай монашки, Гетеро!»

Меншіков вважав відповідним сказати своє. Махнув рукою. «Не компромітуйте приличної жінчини. Листіть!»

Офіцери підняли сміх. «Генерал каже, що наш брат вище себе не скочить. А що ж тоді я?»

Натяк на незвичайне вивищення царського любимця, зроблений ним самим та ще тепер, здивував усіх. Меншіков нерado признавався до того, чим він колись то був.

«Другого Меншікова не буде», — відповів товстий генерал.

«Одно сонце на небі, один світліший на землі», — довав одноокий полковник, а якийсь добре вже таки підпитий офіцер кляк перед світлішим і почав правити акафіст: «Ізбранний воево-о-до».

«Пашол проч, — сволоч», — перервав йому Меншіков і відтрутив від себе.

Між тим атака на Явдошку продовжалася. Молодиця привикла була до того, не соромилася Москалів. Але побачивши чужого иншого типу чоловіка, тверезого, з турботою на інтелігентному обличчі, отямилася і зрозуміла своє соромне становище. Останки невбитого почуття людської гідності збунтувалися в ній. Блиснула палкими чорними очима, роздула ніздря і

рухом несподівано скорим і сильним відтрутила напасників від себе. Покотилися, як грушки, встали, пробували знов дістати її в свої руки, але вона як ланя стрибала з кута в кут, розхрістана, румяна, з високо філюючими грудьми, гарна, але страшна. Доскочивши дверий, оперлася плечами, підняла голову вгору, а руками стала зривати з себе вбрання, перли, оздоби. Кидала їх здивованим офіцерам в очі. «Ось твоє намисто, ось заушниці, на маєш, подавись ними. Не хочу нагробованого добра, палить мене. Проч з ним, проч!»

Чиясь рука обіймала її за стан. «Пускай, бо вкушу!» — Сичала, іскри сипалися з очей. Хтось рачки підлазив до неї, — побачила впору, плечами відчинила двері і переступаючи назадгузь поріг кричала: «Бодай би вас перша куля не минула, за мою кривду і сором, бодай би ви подошли».

Затріснула двері й підперла їх з другого боку. Добувалися. Хотіли виважувати, але Меншіков не дав: «Довольно! Бачите, істерика сталася з бабою».

«Фу, чорт!» — нарікав одноокий полковник, — «геть поцарапала руку».

Товстопузий генерал обтирав обрусом лице.

«Посуду стягнеш зі стола», — гукнув на нього Меншіков. «Що робиш?»

«Плюнула мені в лице».

«Добре тобі. Не треба було перетягати струни. Луснула».

Хтось хотів іти.

«Куди?»

«Щоб не втікла».

«Лишіть. Як хоче, хай іде. Досить назнущалися над людиною».

«Людина? — сволоч жіночая».

«Хто з ким пристає, таким сам стає», відповів Меншіков. Був лихий на своїх генералів, що не пописалися перед Войнаровським. Щоб затерти погане вражіння, почав: «Довольно! Не пора на грища. Щоб ви мені тут більше баб не приводили. Каратиму. Від завтра, по вечері година розмови і — спати. Кождої днини може появиться ворог, ситуація поважна».

Войнаровського ніби хтось із землі на якусь другу планету заніс. Все те було таке далеке від думок і почувань, котрими він проймався, від турбот, котрі бентежили його. Одному був рад, а саме, що Меншіков не знає ще правди. Може Бистрицькому вдалося щасливо дійти до Шведів, може він щасливо й вернеться від них. Може, може...?

Як усякий чоловік, так і він хапався кожної стебелинки, щоб ратуватися з розбурханого моря тривоги. Але як хвиля відпливши від берега за часок знову вдаряє в нього, так по хвилині такого злудливого спокою новий прибій усяких тривожних питань виводив його з рівноваги. Сидів, як на шпильках. Ось відчиняться двері й приведуть Бистрицького, ось залунає луск копит і заболочений курсер принесе вість із головної квартири про «ізміну» гетьмана Мазепи.

Що тоді?

Насилу вдавав спокійного, щоб не зрадитися перед світліїшим.

Цей ніби брав участь в офіцерській забаві, але вдійсності прошибав Войнаровського своїм зором. «Чого він приїхав?» — питався самого себе світліїший. «Замісь свого дядька? — Цеж не одно. Виправдати? Коли Мазепа справді вмирає, то й виправдання не треба. Щось тут не те. Має він якісь затасні гадки». А вголос питався, що коло гетьмана нового? Як на-

род, який настрій поміж козаками, чи не помітний вплив «возмутительних універсалів» шведського короля?

Войнаровський відповідав уважно й обережно, бо з досвіду знав, що Меншіков хитрун і знавець людської душі, як кіт м'який, розніжений, гарний, але не від того кинутися на миш і погратися нею. Мишею бути небезпечно.

«Ще одно діло доручив мені дядько», — почав Войнаровський.

«А саме?»

«Рад би він перед смертю закріпити за собою недавно куплені землі в рильському повіті й дістати дозвіл заселявати їх прийшлими, вільними людьми».

Меншіков здивувався. Чогось такого ніяк не сподівався почути. «Ваш дядько ще й на смертній постелі про свої мастки не забуває», — відповів усміхаючися, ніби добродушно.

«Це вже його гріх», — виправдував гетьмана Войнаровський, — «але не будь за ним цього гріха, то й грошей на теперішні великі військові видатки не було би».

«Правда, правда. От і недавно привіз нам Максимович дві тисячі черв'яків від нього. Богатий, але й щедрий ваш дядько. Сподіюсь, не оставить свого небожа в убожестві».

Сказавши це глянув на Войнаровського, як на наслідника величезних гетьманових масток, а разом із тим прийшло йому на гадку, що того чоловіка не слід тепер із своїх рук пускати. Такої птиці з клітки не випускають.

«Ви втомлені», — звернувся нараз до гостя, — «хочете спати».

«Так, хочеться спати», — повторив, не надумуючись Войнаровський.

«Ось бачите, а я вас вночі розмовою збавляю».

«Розмова з вашою милостю від сну мені дорожша», відповів похопившись Войнаровський. Він усіми способами намагався впевнити князя, що в кариті виспався знаменито і загалом ніякої втоми не чує, він же людина молода, в самому розцвіті сил, щож мають казати старші від нього, що стільки трудів мусять серед теперішньої війни зносити.

«А всеж таки кілька днів побудете між нами, спічнете собі, не пущу вас», — говорив стискаючи його за руку князь Меншіков.

«От і попав!» — погадав собі Войнаровський і в очах йому почорніло. Почув себе закладником, в'язнем, жертвою за велику справу. Життєвий інстинкт велів рятувати себе.

«Радоб я побув коло такого знаменитого вождя, як світлість ваша, бо знаю, що навчивсяб багато, але, бачить Бог, годі старого дядька самотним лишати. Як що він ще живе, — так треба доглянути, як помер, — похоронити».

Світліший пильно вдивлявся в заклопотане обличчя гостя, ніби любуючись його тривогою. «Побачимо, побачимо, як воно буде. На всякий спосіб треба мені відвідати недужого Івана Степановича. Який день маємо нині? Четвер. Значиться в неділю коло полудня буду у нього в Борзні. Добре?»

«Як ваша ласка, князю».

«Поїду, а тепер вам треба на спочинок. Простіть, що не дістанете гідного ложа, але це війна, — війна, ласкавий добродію, що робити? Спокійної вам ночі».

Відпровадив Войнаровського до воріт і доручив німецькому офіцерові відвести його на квартиру.

«Будь ласка, йдіть серединою дороги. Це ще найбезпечніше. Спокійної ночі!»

«Добраніч, світліший князю, не турбуйтеся».

«А вважайте на місток, він небезпечний!» гукав світліший від воріт.

«Спасибі, не безпокойтеся, добраніч!» — відповідав Войнаровський бредучи по болотнистій вулиці Богом і людьми забутого містечка Городка.

Падав осінній дощ, у воздуху чути було згарі тлінь. Пізна осінь. По ровах повно води, до ровів стікає гноївка, гниє на купах листя.

Сумно.

ПІДСЛУХАВ.

Прийшовши на квартиру, Войнаровський скинув заболочені чоботи, роздягнувся і, не погасивши лійової свічки в циновому ліхтарі, ліг на постелю. Голову обхопив руками. В ушах шуміли йому співи і крики московських офіцерів, поперед очі снувалася гарна Явдошка, від сопуху і диму млоїло під грудьми.

«Як вона гуляє! — Пропадай, лицарська душе! Один бжст чого варт! Явдошка, серденько, сволоч якась!»

Бував у всіляких походах і скрізь воно однако. Мине битва і без вина й жінок не обійдеться. Тільки в одному краю жінки кращі, в другому поганійші, але для вояка вночі кожда корова чорна. Скрізь війна роззвірює людей, здирає з них личину наложену культурою, показує їх такими, як вони є. Серед мира отсі одноокі полковники й товстопузі генерали — це певно зразки подружньої вірности й батьківських чеснот, а в поході, бач, які хоробрі. Молодці! Що молодці, — десятох молодців зажене тобі такий підстаркуватий Дон Жуан геть у козячий ріг, бо має досвід.

Думав про те, щоб не думати про себе.

Світліший виїмка людина. Як він уміє взяти себе в руки. Ні на мент не забуває про свої уряди й титули. Пий та службу знай! Як він тими хитрими зіницями сверлував його, аж до споду душі! Чи доглянув що?...

Войнаровського пройняла дрож. Хотілося гукнути на прислугу, щоб допомогла розбіратися, погасити свічку, накритися з головою і спати до полудня, забувши про все. Не робив того. Навіть свічки не гасив. Боявся, що покличе прислугу, а надійде варта і виявиться, що він уже не гетьманський небіж, а прямо закладник у Меншікова, або ще гірше — царський в'язень.

На згадку про те обкинув очима кімнату. Невеличка, низька, з одними дверми і двома малими вікнами на вулицю. Обкопчена, брудна, ніби справжня в'язниця.

«А це що?» і він відгорнув занавіску над постелею. Побачив ще третє вікно, цілком мале, так, що товстак не пересунувсяб туди. Виходило в садок, за котрим стелилися поля. «Тим вікном можнаб утікати», — погадав собі, «коли і біля нього не поставлять сторожі... Втікати? Ще за скоро. Може він непотрібно турбується, може це прямо його хоробливі вигадки після трудів дороги і під впливом переживань за останні тривожні часи? Треба підіждати і запевнитися, що Меншіков дійсно хоче його насильно затримати при собі».

Заспокоївшись роздягся і погасив свічку. Осіння ніч. Зі стріхи скапує дощівка, шумлять в саду безлисті гіляки. Десь далеко, на старій деревляній дзвінниці, чи в душлавій вербі пугутькає сова, смерть ворожить комусь... Може йому?

Хоче заснути — не може... «Явдошка, старайся!»

«А бодай би вас перша куля не минула, — чорти!»

Якеж далеке те безтямне, гуляще життя від його

хлопотливого положення. Там прямо сліпе сповнювання приказів, а позатим: їж, пий, гуляй, твори Содому й Гомору! — тут почуття відповідальності за кождий крок і за кожде слово, від котрого залежить усе. Кождий нерв дріжав, напиналася кожда жила.

Хтось іде. Може по нього? Витягнуть з постелі й поведуть на допит. Меншіков не хотів робити шуму і тому не арештував його прилюдно, аж тепер каже закувати в кайдани.

Наслухує. Хтось відчинив ворота, вже на ганку, вже в сінях... входять до сусідньої кімнати. Видно, не до нього і не по нього...

Відітхнув... Заснути!

Годі, вибився зі сну.

Чує, як бренькають остроги. Щось упало, наробило галасу, ніби куля в хату влучила. Мабуть нетверезі прийшли, — чи не офіцери з гостини в Меншікова?... Розмовляють, — по німецьки, значиться, райтари. Ліжко під самою стіною, кождіське слово чути.

«Тай пилиж бо нині!»

«Дуріли».

«Наскучило таке гуляще життя. Нічого цікавого не почувш, — все про дівки».

«Про щож їм балакати? Здебільшого люди необразовані. Тільки знають що пити й ширити розпусту».

«Хай би про військове діло розмовляли».

«Не розбіраються в ньому. Кождий з них провадить свій відділ, а в инше не встряває. Пощо? Воно зробиться і без них».

«Наскучило».

Затріщали ліжка, — старшини клалися спати. Один мовив молитву, другий мовчав. А по хвилині: «Ти спиш?»

«Ні. Я бачиш нині ні паний, ні тверезий, а тоді мене звичайно сон не береться».

«Мене також ні. Що ти кажеш на того гетьманового небожа, що нині приїхав. Його дядько, кажуть, командуватиме цілою кінницею».

«Як не вмере».

«А може він цього небожа на своє місце прислав».

Войнаровський сів на ліжку й упи до стіни при-
тулив.

«Смійся з того. Хіба ти не чув, що за столом ка-
зали?»

«Ні, не чув. Я в кости грав. Кажи, що?»

«Говорять, гетьман непевний чоловік».

«Як-то?»

«А так, що до Карла тягне. Ніби то докази мають
у руках».

«Певні?»

«Бог його зна, чи певні. Я на власні упи чув,
як наш одноокий, коли цей Войнокі...»

«Не Войнокі, а Войнорокі...»

«Коли Войнорокі пішов на свою квартиру до Мен-
шікова, приставав, щоби він його, того Войнокого...»

«Войнорокого...»

«Щоб він Войнорокого заарештував і не пустив,
поки не в'ясниться справа».

«А Меншіков?»

«Мабуть послухав, бо не перечив».

«Жаль чоловіка. Такий інтелігентний».

«Його хоч би й на герцога, то не сором. Жаль. Але
спім, бо вже пізно».

Замовкли.

Войнаровський до стіни прикипів. Не завело його
погане прочуття. Діло, очевидно, рішене. Тому то

Меншіков і запрошував його на довшу гостину. А не заарештував відразу, бо гадав, що й так не втече. Так остається одно, — втікати...

Наслухував хвилину. Німці хропіли. Твердо сплять після нинішньої гулянки.

І Войнаровський встав. Одягнувся, накинув на себе бурку, за пояс всунув дві добрі пістолі, впевнився, чи не забув гроший і відчинив віконце до городу. Повіяло на нього гнилим холодом осінньої темної ночі. Тишина, — тільки дощ цяпотить.

Кватира була далеко, на передмістю. На городі стояв його обоз, кариту закотили до якоїсь клуні. Вози понакривані шкурами. Під ними його люди. Один стоїть на сторожі.

Войнаровський закликав його по імені. Козак підбіг.

«Мені треба до Борзни, сейчас, важне діло».

«Повозом?»

«Конем. Поїдеш зі мною».

«Добре. ваша милосте».

«Знаєш тутешні сторони?»

«Ще й як».

«Як проведеш щасливо, кінь твій».

«А сідло?»

«Ціла зброя твоя».

«Спасибі вашій милости. Проведу».

«Але так, щоб московські вартові не зупинили».

«Їх тут нема, бо ми на краю города, поза вартами. А там — пройдемо. Бог ласкав. Ніч темна, дощ. Варти гріються біля огнищ, здалеку видно».

«Так їдьмо».

«Зараз?»

«Негайно. Возьми два найкращі коні, окульбач і проводи за цвинтар. Нікого не треба будити. Я йду наперед. Не барись!»

Козак пустився до коний. Войнаровський завернув його: «Степових бери, легких, щоб скоро йшли, і гнідих або чорних, розумієш?»

«Розумію. А як збудиться хто?»

«Кажі, що з листом біжиш. Не говори, що я їду».

«З листом? На двох конях?»

«Для скорості, щоб можна пересісти».

«Слухаю».

«Дай мені свою шапку, для себе возьми в котрого з товаришів, мою ткни в який віз».

«Будь ласка».

Войнаровський насунув на чоло козацьку шапку, обулився буркою і побрів полями за цвинтар. Не прийшлося довго на вірного козака ждати. Привів коний, сіли, перехрестилися і кинулися в обійми темної ночі й широкого поля.

Мчали засіяними нивами, грузкими стернями, полевыми сугловками, перетинали шляхи й дороги, річки переходили в бід, минаючи села, хуторі, мости, щоб не стрічати людей (Буває, що раднійше стрінешся з вовком, як з чоловіком).

Прямували в напрямі Борзні.

Козак дійсно знав добре тутешні сторони. Як побачили світло, що далеко десь блимало перед ними, то казав, чи це на хуторі світиться, чи в лісника, чи вартівники огнища розложили. Не поступали нігде. Добрий кінь кілька годин без відпочинку піде.

Войнаровському зразу причувалося, немов за ними хтось жене. Погоня. Ставав і надслухував... Тихо... Це лунав відгомін копит їх власних коний.

Згодом привик до ночі, до бездоріжжя, до їзди навмання.

Кілька разів заяць перебігав шлях, або птиця зривалася з корчів. Спинали коний, давали їм відсапнути, гладили по шиях і — дальше, щоб дальше від Городка, від Меншікова, від усього, що мало статися і дякувати Богові не сталося.

«А що дальше?» — питався Войнаровський.

«Що Бог дасть», відповідав собі. «Тут уже вороття немає. Треба скорійш сповістити дядька, що ворог попав на слід. Не може дождитися приїзду світлішого.

Завтра, а краще казати нині, бо то вже недалеко ранку, п'ятниця, гетьманові найдальше в суботу треба тікати з Борзни, до Карла, або до Батурина, де він, як того треба буде, може замкнутися в твердині. Зробить, як схоче, це вже його річ, моя — сповістити».

Скорше! Скорше!

Дорогами не їхали радо. При дорогах буває засідається гільтайство, втікачі, горлорізи, всякий хибкий народ. Кинуть колом коневі попід ноги, або вигребуть рів поперек дороги і — пиши пропало. Не легко двом їздцям боротися з цілою бандою.

Женуть.

Нараз щось засичало в воздуху, вдарило козака по лиці і відскочило. «Аркан!» крикнув козак і конем повернув у другий бік. Войнаровський за ним. Кілька чорних тіней доганяло їх, кидало арканом далеко, справно, але ніч була темна, лив дощ, важко петлю закинути на голову коня, або їздця. Запалили смолоскип на довгім дручку, не помагало. Втікачі мчали стрілою.

«Відбігли ми, милосте ваша. Треба нам повертати вісьта, понад балку з озерцем».

Повернули.

Та не доїхали до балки, як козак скочив у бік і свиснув на свого коня. Побачив біля балки двох їздців на сивих конях.

«Щастя, що сиві, хоч ніч, а видно».

Летіли як хорти. Білі тіні за ними. Їх коні притомлені, тамтих свіжі.

Войнаровський озирнувся. Ще трохи і засягне його аркан. Витягнув пістоль, і грюхит покотився полями. Ще раз, і ще. Крик, — біла тінь зупинилася. Друга присунулася до неї.

Войнаровський насунув шапку, поправив бурку, стиснув острогами коня...

Помчали...

У БАТУРИН.

Гетьман стояв у Борзні. Не стояв, а лежав, бо з осінню неогодою здоров'я його погіршилося. Хвилювався, по ночах не міг спати, лікарі турбувалися ним. Казали, що гетьманові треба спокою і відпочинку, бо він до краю вичерпав свої сили.

Гетьман, почувши таке, усміхався. «Добрі ліки, але мій аптикар не вміє їх готувати».

Орлик не відступав від нього. Ще недавно маломовний, беззамітно сповняючий прикази свого гетьмана, останніми днями геть відмінився. Думав, радив, писав, скоро, бистро, вправно. Гетьман що лиш тепер пізнав, якого доброго писаря має. Орлик прямо вгадував його думки і, не розпитуючися багато, сповняв його волю. Разом з небезпекою росла бистрість його думки й енергія руху.

На довгі розмови не було часу, прийшла пора на діло, скоре, рішуче, добре. З розвідок і з переловлених язиків знати було, що і Шведи, і Москалі хапаються перейти Десну. Якщо скорше перейдуть Шведи, Мазепі треба остатися на цім боці, щоб получитися з ними, колиж би заносилося на те, що скорше перейдуть Москалі, тоді козакам нема що дожидати їх, лиш перед

ними треба поспішати на той бік, щоб лиш не бути разом... Пора!

Гетьман нетерпівливо дожидав Бистрицького. Сподівався, що він принесе нові вістки про становище шведської армії і про воєнні плани короля Карла в цей рішачучий мент.

Бистрицький поїхав до Карла з одним шведським офіцером-полоненим, що мав йому бути за провідника й товмача, як увійдуть у шведські лінії. Цілий плян цеї небезпечної мандрівки був дуже хитро, хоч скоро, придуманий самим гетьманом і гетьман не сумнівався, що він вдасться, тим більше, що і Бистрицький, і цей офіцер-полонений, люди меткі й проворні.

Сподівання не завели гетьмана. Шведський офіцер остався у Карла, а Бистрицький в п'ятницю, дня 22 жовтня, прибув щасливо до Борзни.

Його зараз покликали до гетьманського ліжка.

«Вернувся? Лепський молодець!» — привітав його гетьман. «Як же там? Кажи!»

Бистрицький хотів розказувати все з кінця і як їхав, і яких пригод зазнавав по дорозі, і як його приняв на послухання сам король, славний Карло XII.

Але гетьман перебив йому зараз на перших словах. «Це лиши на пізніше. Послухаємо колись. Тепер кажи, що Карло?»

«Його милість короля Карла стрівув я у Панорівцях, що на річці Ровці, 26 верстов від Стародуба, на шляху від Стародуба до Десни».

«Ого! Значиться, недалеко Шведи! І що переказав мені король?»

«Король Карло обіцяв дня 22-ого в п'ятницю, себ-то нині, бути біля Десни і, відпочавши, почати переправу своєї армії і табору».

«Більше нічого?»

«Його милість король казав, що гетьман сам зна-
тиме, що і як йому супроти того робити».

Гетьман обдарував свого післанця, а сам, не зва-
жаючи на заборону лікарів і аптикаря, встав з ліжка.
Ніби нараз подужав.

«Не пора хорувати», — казав до Орлика. «Кращий
здоровий хорунжий, як хорий полковник», — жартував.
Нараджувався зі своїми старшинами і на всі сторони
світа розсилав усні прикази довіреними людьми, по-
перебираними за попів, лірників, нищих, навіть за
циганів, що з медведями волочаться.

Журився одним, — долею свого небожа. Чи не
притримав його Меншіков і чи таким чином Войнаров-
ський не впаде першою жертвою царського гніву. Але
потішався гадкою, що Войнаровський не хто будь, що
мав він час і нагоду навчитися дечого від свого дядька
і що Меншікову мабуть не легко прийдеться застукати
його. Грішми теж запасся, а гроші важна річ. Так тоді
при Божій помочи якось він не пропаде.

І Войнаровський дійсно не пропав.

Гетьман чимало стрівожився, побачивши крізь вікно
двох по уши заболочених їздців, що гнали в напрямі
його квартири. Гадав, — знов гонці від царя. Але пі-
знавши незабаром в одному з них свого небожа враду-
ваний вибіг до воріт.

Войнаровський зіскочив з коня і кинувся до дядь-
кових колін. Гетьман пригорнув його до груди, як
рідного сина. Не допускаючи до слова попровадив у
світлицю. «Богу дякувати, що ти тут. Я сильно тріво-

жився тобою, бо вернув Бистрицький з вістею, що король Карло вже над Десною. Гадаю, що й Меншіков вже про це знає, догадається тоді, чому я не спішився до нього і притримав тебе. Добре, що не сталося так, що ти вже тут».

«Я впору втік. Князь Меншіков у неділю коло полудня прибуде до Борзни».

«Меншіков? До Борзни?» І гетьман аж за голову взявся.

«Казав, що хоче відвідати недужого Івана Степановича».

«Тепер, коли Шведи над Десною, відвідувати? Не бажая я собі такого гостя».

Гетьман ніяк не міг схрити свого збентеження. То клався на ліжку, бо відзивалися болі, то ходив по світлиці, блідий, виснажений, з почервонілими від недоспаних ночий очима. Войнаровський, як сів на сталець, так і прикипів. Ноги йому напіли, боліла кожда кістка, почував в цілім тілі втому.

«Чогож ти сидиш? Йди, переберися, обмийсь, зїж щось теплого і кладися спати, бо під вечір чекає нас дальша дорога».

Войнаровський автоматично послухав гетьмана, встав і дустився йти: «Орлика мені поклич. Хай негайно йде!»

Орлик прийшов.

«Пилипе! В неділю коло полудня буде тут князь Меншіков. Приїде відвідати мене. Ясна річ, не сам. Непотрібно тобі казати, як може скінчитися така гостина».

«Не пустить вашої милости від себе».

«По те він мабуть і їде. Розуміється, що дожидати світлішого в Борзні не буду. Нині таки рушаємо в Батурин. Приготуй усе як слід. Люди, канцелярія, каса,

все, все, щоб було готове. Не забудь чого. З Батурина в неділю вранці рушимо далше, щоб не зістрітись з Меншіковим по дорозі. Спішись!»

Ніби буря зірвалася над Борзною. Гетьманський двір лаштував скрині, ящики, шкурятяні мішки, навантажені походним добром. Орлик хвилини не спочив. Бігав, прикази давав, сердився, коли їх не сповнено сей час, або не так, як він хотів.

Козаки за весь час свого побуту в Борзні стояли наготові. Їм не вільно було відходити від своїх коний, возів, пушок і заборонено було віддалюватися від квартири. Заграла сурма, роздався похідний клич, і мов зіпід землі виростали відділи козацькі, останки великої армії Гетьмана Мазепи. Не питалися, куди йдуть і пощо. Ішли.

Більшість їх гадала, що наближаються Шведи і що гетьман поспішає за своїм військом, щоб спинити ворога при переправі через Десну. Тільки чури, котрі перебували біля старшин і підслухали дещо з їх притаєних розмов, догадувалися правди, але не говорили нікому, боячись суворої кари.

Виправлено передню сторожу, за нею під вечір рушили гетьманські вози, за ними сердюки й компанійці, а там і гетьманова карита переїхалася міст і покотилася болотнистою дорогою на північний схід.

За гетьманом їхали старшини, що були при нім, молодші на конях, старші в каритах.

Ще якийсь віз, ще якийсь їздець, що припізнався, і Борзна навіки втратила свого гетьмана з очей.

Небо затягалося хмарами, — надовго.

ОСТАННЯ НІЧ.

Темнілося, коли гетьманська карита доїздила до Батурина. Небо захмарилося, вітри від Сейму навівали туман. Гетьманська столиця зарисовувалася темними силуетами дахів і мурів, непевно і трівожно блимали світла у вікнах, бовваніло фантастичне туловище замку.

Подробиці його чудової архітектури затиралися, — знати було тільки загальні обриси занедбаного архитвору нашого будівельного мистецтва. Замок нагадував велитня, з піднятими раменами, з руками спертими на меч, з головою схиленою вділ, задуманого над своєю непевною долею. Думаючи наслухував, що йому здалеку нашіптував Сейм і що на своїх крилах приносили північні вітри.

Нараз — відчинив очі, зиркнув, затряслась на чорному шоломі червона китиця пер, велитень, ніби кризь сон, став гукати, ні то радісно, ні то трівожно: бам, бам, бам!... З веж замку запримічено гетьманську валку і вдарено в дзвони.

Гетьман казав здержати кариту і послав на замок людей, щоб там не дзвонили, не стріляли з гармат і не били в тулумбаси. Не хоче трівожити мешканців.

Гінці поскакали, але все таки біля відової брами зібралася чимала товпа. Городська старшина з духовенством дожидала гетьмана.

На всіх обличчях помітна була радість, що він приїхав. В тих тривожних часах, повних усяких фантастичних і неперевіраних вісток, всякий почував себе безпечнішим під опікою гетьмана.

«Гетьман приїхав!» — залунало кругом і всякий вибігав з хати, щоб на власні очі переконатися, чи правда це.

Але всіх дивувало, що ясновельможний не вітався зі своїм городом, як звичайно, не розговорював з виднішими людьми, не кинув одного веселого, жартовливого слівця, що звичайно любив робити, а чим вельми підбивав собі всіх, лиш поспішно прийняв хліб-сіль, поцілував хрест, подякував короткими словами за привітання, сів у свою кариту і покотив на Гончарівку.

Гетьманська карита не посувалася звільна, поважно, як звичайно, лиш не зважаючи на болотнисту дорогу мчала, аж підсакувала, аж хиталася на два боки шкуратяна буда. Як до атаки, до вдару, летіли за нею на баских конях прибічні сердюки. Ворони зривалися з голих гилляк і з непривітним краканням втікали від шляху.

Гетьман сумно вдивлявся у світла, що били з вікон його улюбленого двора. Смуток розлуки обхоплював його. Але зараз у його душі будився протест. «Не піддаватися жалеві. Витривати. Не пора на смуток».

При підїзді на першому сході стояли Чуйкевич і Мотря. Він з ключами на підносі, вона з хлібом-сіллю.

Гетьманові пригадалася Мотря з трояндами біля воріт двора в Ковалівці.

Два образи зустрілись на хвилину і ніби під землю сховалися. «Не пора на смуток».

Привітався, Мотрю перед себе в покої пустив.

«Ви, як бачу, вечерю наготовили», — сказав переходячи попри столову, — «спасибі вам». На хвилину спинився. Щось думав. «Знаєте», — почав усміхаючися, — «дав би я, не знати що, щоб міг нині гарно з вами повечеряти і посидіти за розмовою ген поза північ».

Зітхнув і поспішаючи в дальші покої додав: «годі, годі».

Глухо якось гомоніли по пустих кімнатах відгуки його легкої ходи. Курантові годинники дзвонили і, як ковалі, молотками виковували дев'яту годину. Лакєї відчиняли і зачиняли за ними двері. Гетьман деколи ставав, підносив голову й дивився на образи. «Так, так», — говорив до себе.

Доторкнувсь рукою магневої комоди, викладаної шільдретом, перлівкою і сріблом. «Гарна».

Статую на коминку долонею погладив.

Мотря мовчки дивилася на нього... Жаль.

В кабінеті було відчинене вікно. Вітер підносив занавіску, вона вигиналася й видувалася, як на кораблі вітрило. Ніби гетьманський двір збірався кудись відпливати.

Гетьман спинився біля вікна і глянув у садок. Пращався з ним. З кожним кроком, з кожною думкою, що родилася тут.

«Так, воно так, Мотре Василівна», — сказав, обертаючись нараз і беручи її за руку. «Навіть з хатою розставатися важко». Мотря догадувалася решти.

«Поїдемо!» докінчив і хотів зачинити вікно. Але вітер повіяв з такою силою, що занавіса вихопилася з

оксамитової петлі, котрою була прикріплена до стіни і стала лопотіти й розвіватися, як хоругов.

Підскочив Чуйкевич, ухопив її, всунув назад у петлю і зачинив вікно.

«Буря зривається», — сказав гетьман, сідаючи в фотель, біля свого стола.

«Буря зривається», як відгомін повторила Мотря.

«На виднокрузі мигтить», завважив Чуйкевич.

Гетьман зірвався. «Хай буде буря, — поїдемо... Мотре Василівна, поїдете з нами?»

Здивовано глянула на нього.

«Куди, ваша милосте?» — спитала.

«На другий бік, з котрого немає вороття... (хвилину мовчав). Щож поїдемо, чи ні?»

Не зрозуміла гаразд. Але душею відчула, що довго дожидає прийшло, що слово сталося ділом, що дійсно надходить пора, коли треба кидати цей бік, сідати в човен і переїздити на другий, з котрого немає вороття.

«Не надумуйтеся довго, Мотре Василівна. Не маємо багато часу».

«Аж так, милосте ваша?»

«Так, Мотре Василівна. Нині рішаюча ніч. Пора наглити. Мусимо все довести до ладу, а завтра вже нас тут не буде».

«Не буде?» — спитала не довіряючи собі. Чекала того менту, як спасення, прийшов і — зжахнулася. Зрозуміла важність його; почула велику відповідальність, яку доводиться приймати на себе. «Невжеж ні-ні?» — спитала несміло. «Зараз таки, негайно?»

«Нині, Мотре, бо завтра може бути запізно. Завтра, коло полудня приїде Меншіков до Борзни, щоб

відвідати мене. Не застане. Довідається, що я в Батурині і поверне туди. З Борзани в Батурин недалеко. Ось чому мені завтра в Батурині не бути».

Глянув на неї. Стояла стурбована, — хиталася, не знала що відповісти. Розумів, що рішалася і не могла рішитись, душа її роздвоювалася.

«Приходиться нам», — казав встаючи гетьман, — «починати нову главу історії. Пічнемо.... Чуйкевич поїде зі мною. Не багато в мене таких вірних, як він. А ви?» — звернувся до Мотрі.

«Не хочу бути завадою. Може й для мене знайдеться яке діло. Сповню».

Надійшов Войнаровський.

Схвильований і перетомлений повною пригод поїзду до Городка.

«Ти все ще бентежишся», — говорив до нього гетьман. — «Заспокійся, то не добре. До часу збанок воду носить. Колись мусіло статися те, що станеться тепер. Кóлеса в повнім бігу не спиниш і не повернеш у другий бік. Повечеряємо і до роботи. Завтра тут мусить бути пусто».

Ще раз обкинув оком гарно прибрану світлицю. «Так, — завтра тут мусить бути пусто. Все, що живе і дуже, на замок і на вали. Гончарівка укріплена не найгірше. Батуринці, як бачу, теж не дармували. Якось воно буде. А тепер повечеряємо, ходімте!»

Вечеряли мовчки.

Мотрі нагадувалися гарні вечери в Бахмачі, нагадався святий вечір, колядники, вертеп. Ціле життя — вертеп. Доля людьми, як куклами, суває і вертить, а їм здається, що вони грають свою роль по власній, непримущеній волі. Дожидаючи нині приїзду

гетьмана, вона уявляла собі зовсім другий вечір, а вийшло ось що.

Душа бунтувалася, цеж примус, це насильство, не піддаватися долі, силою іти проти неї. Не піддаватися смуткові, радості бажати! Життя — це боротьба, бій за щастя, як не за своє, то за других, своїх.

Сердилася на себе, на той сумовитий настрій, котрому піддалася.

За вікнами гуділо. Грали осінні вітри. Тріщали старезні липи в садку. Бувають липи, що мають двісті-триста літ, чомуж чоловік живе так коротко?... Мотря відганяла від себе такі гадки.

«Будьте нині нашою хазяйкою, Мотре», — просив гетьман. «Гостіть нас. Чогож ви так похнюпились, панове? Буря пройде. Кажі нам, Андрію, подати що найкращого вина».

Войнаровський сам пішов до пивниці і сам налив чарки старим, пахучим вином.

«Випємо за добрий успіх нашої справи. У вапні руки, Мотре!»

Чоломкнулися чарками. «Так. Жаль такого вина. Скільки його є, скажи подати тут. Погостимо старшин. Треба післати по Чечеля, Кенігзена, і по сотника Дмитра. Хай приходять зі своїми офіцерами, з певними, з самими найпевнішими».

Войнаровський пішов ключникові давати розпорядки, Чуйкевич пустився за старшинами. Гетьман завернув його. «Про Орлика забув. І по нього пішли, по нього в першу чергу. Не натішився він жінкою і дітьми, та нічого не вдієш, — треба».

«Я сам по Орлика конем поскачу», — відповів Чуйкевич.

«Гаразд. Скажи йому, щоб жінка й діти готовились в дорогу. Так буде найкраще. Іди».

Чуйкевич вибіг. Гетьман з Мотрею остався. Мовчали.

«Непривітний вечір», — почала Мотря.

«Ніч», — поправив гетьман. «Але завтра знову буде день, може й гарний».

«Дав би то Бог».

«Дасть».

Пускався дощ. Лупотів по крипці, ніби сто бубнів у Ковалівці грало.

«Дощ».

«Злива».

Не могли почати розмови. Безодня відчинялася поміж ними. Боялися зазирнути туди.

«Мотре Васи́лівна», — почав гетьман, вдивляючись у неї своїми темними зіницями, — ви не маєте жалю до мене?»

Збудилися приспані гордощі колишньої Мотрі.

«Я? Жалю? За що?»

Підняла голову, сміливо глянула на нього. «За ті гарні хвилини, що пережила в Ковалівці і в Бахмачі? Дякуючи їм, я нині друга людина».

«Спасибі, Мотре!» — і стиснув її руку. Не боронила, і не втікала з нею, як колись. Безпечною почувала себе.

«Як мало статися, так сталося».

«Може так і краще».

«Так краще, як є. Добре, що й ви тієї гадки. Лекше мені буде. А то совість не давала спокою. Боявся, чи не скривдив я вас. Вірте, не хотів».

«Вірю».

«Я вам добра бажав і бажаю, любив вас, Мотре, і люблю».

Загуготіли громи.

«Пригадав собі грім, що не прогремів», — завважив з легкою усмішкою, в котрій почувався і сміх і глум.

«В осени громи», завважила Мотря.

«Буває, що і в зимі гремить. Не сподіюся спокійної зими, ціле моє життя неспокійне...»

Жалувався. Мотря рада була потішити його, гордощі не давали. Мужа має. Доброго, котрий любить її.

«Не знаєте, що я пережив, Мотре. Як турбувався вами. Та була ще друга турбота в мене, — і є».

«Для тої другої годиться нам позабути про все».

«Робити кривду собі й найблизчим нашому серцю».

«Хоч би й так».

«Так ви жалю не маєте до мене?»

«Ніякогиського...»

«Спасибі вам, велике вам спасибі, Мотре», і руку її підніс до уст. Рука задріжала. Почув, як пальцями пробігла дрож, як вони з горячих зробилися зимними, — нараз затремтіли, вихопилися з його долоні і — Мотря загулила очі, хотіли здержати сльози. Не могли.

Капали крізь тонкі, білі пальці.

«Мотре, сонце моє!»

«Пане мій...!»

Ще один грім, ніби камінь покотився в провалля і Мотря зірвалася на рівні ноги.

Ні, так не можна, так не годиться... «Простіть, я стільки перебула... Не видержало серце... Прошу не дивуватися... Пройшло... Хай ваша милість не зважають на Мотрю. Треба робити те, що треба. Я весела, я щаслива, я дужа».

Всміхалася. «Літа минуть, забудеться усе, останеться діло, велике, святе».

Похитав значучо головою: «Колиб осталося».

«Щоб там і не сталося, а робити треба. Пане гетьмане, Мотря своє діло зробить».

Хустинкою очі обтерла.

«Пройшло, бачите? Пройшло. Я сміюся. За ваше здоров'я, ясновельможний, за успіх вашого діла!»

Вихилила чарку до дна.

«Завтра теж день. Ціла низка днів, дощевих і погідних, турботних і веселих, — так минає життя. А діло перетриває нас. Будемо жити в ділі, хоч умremo в житті... Правда, пане гетьмане? Ви не кинете діла? Доведете його до краю? Діло ведіть! Не було Ковалівки, ні троянд, ні Мотрі, — нічого не було. Є тільки діло».

Сумно дивився на неї.

«Гадаєте, дурманю себе? Опянюю? Нічого подібного. З душі кажу. Я вже себе в руках тримаю. І не пущу. Це було хвилене безсилля, спомин батька, матері, усього, що пережила. Пройшло... Чому ж ви не пете свого вина? Гадаєте, гірке? Солодке воно і кріпке, сили додасть. Випийте, пане гетьмане. Ось я пю».

«Мотре!»

«Гадаєте — вплюся? Ні, міру собі знаю. Мене до чарки не тягне. Лиш такий мент, такий дивний момент! Хто знає, чи побачимосся знову... Пийте ж на добрий спомин, на вічну пам'ять тому, що було й минуло, мов у землю зійшло, або до неба полетіло, як легка хмарка на голубому блакиті, ось-ось, ще видно її, як мрію, як зітхання, а за хвилину не буде нічого, лиш синій-синій блакит. Пийте!»

Гетьман випив одним дупком і поставив чарку на стіл. «Доволі! Чую, старшини надходять. Треба мені до них».

«Воєнна рада?»

«Щось такого, Мотре. Ще раз спасибі вам за нішній вечір».

«Спасибі за все гарне й добре».

«Ми ще не пращаємося, правда?»

«Не знаю, може. На раду не піду».

«Не виходьте з двора. Останьтесь тут. На рішення заждіть».

«Для мене вже рішене все».

«Як?»

«Ви перейдете за Десну. Я остануся тут».

«В Батурині?»

«З тими, що боронитимуть його. Ідіть, ясновельможний, вас ждуть, нетерпіливо. Прощайте!»

«Не відходіть, Мотре!»

«Ні... До побачення!»

ПРАЦАННЯ.

Дощ лив як з ведра, вітер перевертав стіжки. За Сеймом запалило хутір. Грім запалив, а злива гасила. Червона луна то спалахне, то погасає. Від неї багриться вода в Сеймі, ніби хто крови до неї долив.

В бурю і громи з Батурина на Гончарівку скачуть коні і біжать вози.

До гетьмана старшини прибувають: Орлик, Чечель, гарматній осаул, Німець Кенігзен, сотник Дмитро, деякі сотники городових полків лубенського, миргородського і прилуцького і чимало урядовців гетьманської столиці. Гайдуки зі смолоскипами присвічують їм, лакеї впускають гостей у палату, знімають мокрі бурки, чоботи обтирають з болота, дворові відпроваджують коний і вози до двірських будинків за палатою. Гамірно в гетьманському дворі.

«Алеж бо лле!» — каже Чечель вітаючись з Кенігзеном.

«Es gießt in Strömen», — відповідає добродушний Німець, з червонуватим обличчям, з малим, грубим носом, як картопля. «Як розкиснеться, то не витягнеш гармати з болота, пропадай!»

«Козаки чорта тобі добудуть. Ходім!»

У дверях до бенкетної салі Кенігзен пускає Чечеля наперед.

«Ні, пане осауле, ви гість, а я тут свій, будь ласка», — відповідає Чечель, усуваючись набік.

В салі вже повно людей. Вітаються і стають гуртками в углах і попід стіни. Лакеї, не сподівались нічого зібрання, що лиш тепер закладають свічки в павук і в свічники.

«Не жалувати свічок», — приказує Войнаровський. — «Світиться, як за цапову душу. Гетьман сумерків не любить».

«Пан гетьман любить, щоб було ясно, як у днину», — додає батуринський сотник Дмитро, присадкуватий, барчистий, як медвідь, з чорним грубим вусом, втілення сили й енергії.

Салля оживає. І світлом і гамором людей. Козак, або мовчить, або говорить вголос, перешіптуватися не любить.

«Має приїхати, хай їде. Побалакаємо з ним. Не бачили бублейника», — гукає сотник. Покотило.

«Цитьте! Прислуга», — заспокоює його товариш з Максимового полку.

«Цитьте?! Доки будемо цитькати? Якого чорта нам довше затаювати свої гадки? Досить того добра!»

«Треба раз показати зуби! Хай знають наших».

«Хай буде саяк, або так, а то ні се, ні те, ні третє, чорт зна що».

«Ні Україна, ні Москва, ні риба, ні рак». Сплюває крізь зуби: «Тю!»

«Таке життя і печеної цибулі не варте. Повсякчасно за свою шкуру дріжи. Нині проти Шведа шлюгь,

завтра в Польщу, або на Турка, а то ще чого доброго, своїх бити прикажуть, поки самого на лаву не покладуть та в нагороду за вірну службу пів копи тобі не всиплють. А тоді: убірайсь! Тут уже не гетьманщина, а губернії царські!... Наскучило.

«Кажуть, цар гетьмана конче в свої руки дістати хоче».

«Відомо... Хоче...»

Збилися в гурток і говорили тихійше. «Цар обіцяє гетьмана командантом над усею кавалерією зробити».

«А гетьман?»

«Не хоче. Кавалерія, то ще не армія. Краще йому останками свого війська заправляти, ніж вести цілу кавалерію царську».

«А вжеж...»

«Цар гетьмана заманює до себе. Кавалерійське командування це тільки принада, щоб до руки прийшов, а тоді його: цуп! ,а тусь мені!“... І — запала клямка».

«Не пустимо гетьмана до царя».

«Хай лишається з нами».

«Як буде, так буде, постоїмо вкупі».

«Або постоїмо, або поляжемо, але разом, як під Термопіями Спартанці».

У салю увійшов царський полковник Анненков, що в Батурині з московською залогою біля гетьмана стояв, ніби для більшої безпеки гетьмана, а на ділі, щоб за його рухами стежити.

Гетьман і за ним післав. Козацькі старшини не знали того, гадали, що Анненков, почувши про зібрання на Гончарівці, сам туди прибіг і стали виявляти з того приводу своє невдоволення. «І того чорт приніс». «Ще його бракувало».

«Або ми, або він».

«За багато два гриби в борщ».

Орлик заспокоював старшин. «Товариші! Гетьман полковника сам до себе покликав. Не визивайте його. Гетьман хоче позбутися небажаного свідка. І тому його з листом до Меншікова хоче післати. Липіть!»

Заспокоївши підійшов до Анненкова. Цей стояв по середині салі, розклонюючись на всі боки й не знаючи, що з собою серед того чужого зібрання робити.

«Пане полковнику», — сказав Орлик, — «будь ласка, гетьман вас у своїм кабінеті дожидає».

Вийшли. Сотник Дмитро перехрестився: «Слава Богу, тепер ми самі свої».

«Ще є один чужий між нами, — Німець».

«Цей від своїх певніший».

«Сумно».

«Але правдиво, панове».

Крізь відчинені двері до сіний видно було, як Анненков з гетьманського кабінету вийшов, і як Орлик випровадив на рундук. За хвилину гукнув візник: «Гей да, тройка» і на вулиці тоненьким голосом завищав калакольчик. Анненков з листом від гетьмана до Меншікова поїхав.

Тоді в сінях почувся луск чобіт і бренькіт острог. Сердюки з шаблями наголо ставали біля дверей сторожі гетьманської особи.

Гетьман іде!

Хто сидів, піднявся з місця. В салі зробилося тихо. Всіх очі повернулися на двері, з котрих вийшов Іван

Степанович. Скорим і бадьорим кроком пройшов салю, вітаючи всіх ураз і кожного зокрема. Біля нікого довше не спинявся, не розпитував про здоровля його і родини, спішився.

«Планове товариство», — почав, стаючи біля стола. — «Попрохав я вас, не зважаючи на пізну годину, і на бурю, бо маю важне діло до вас».

На хвилину замовк, ніби надумувався, що даліше казати. За той час, хто оподаліж стояв, навшпиньках підходив близьче.

«Наближається важний момент».

Всі насторожили уші.

«Може здійсниться те, чого я собі здавна бажав і чого, сподіюсь, хочете також і ви».

Над салею, мов ангел пролетів. Чути було, як скапували на долівку свічки.

«Може нам Бог допоможе, що виборемо собі волю».

«Дай то Боже!» — залунало кругом.

«Боротьба не легка, не потрібую вам казати. На те ви козаки. Кому ж добувати волю, як не вам».

«А вжеж нікому, як не нам», — відповіли йому.

«Батурина резиденція моя. Ворог недалеко стоїть. Боюсь, чи оставить він його в спокою».

«Хай пробує. Поломить зуби», — відповів Чечель.

«Батурина так легко не здамо», — додав батуринський сотник Дмитро.

«Які в нас сили?» — питався гетьман і став вичислювати на пальцях. «Маємо чотири сердюцькі полки: Чечелів, Покотилів, Денисів і Максимів, до того частина трьох городових полків: лубенського, миргородського і прилуцького. Завтра ще дещо з сіл і при-

городків прибуде. З мешканців Батурина, сподіюсь, також дехто вхопить за мушкет. Як гадаєте, видержите облогу?»

«Городу, ваша милосте», — відповів коротко Чечель, — «не здамо. Це ми вам обіцяємо кріпко».

«В добру волю не сумніваюся, але чи стане сил?»

«Облога довго трівати не може», — завважив Кенігзен. — «Король Карло над Десною стоїть. Москалі, або підуть йому на зустріч, або подадуться взад. Великої сили під Батурин не кинуть».

«Як ваші гармати?» — повернувся до Кенігзена гетьман.

«Їх не багато і здебільшого старі. Але гармаші добрі».

«А муніція?»

«На двацять днів хватить, коли не стріляти даром».

«Про двацять днів і бесіди нема. До тижня сподіюсь поспіти на відбій, — з його милостею королем. А харчі?»

Батуринські урядники стали обчислювати, скільки в магазинах збіжжя, скільки їх приблизно в торговців і доставців, скільки можна завтра з близьких млинів привезти. «Муки маємо досить, сіль є, до того каша й сало. Якщо облога не potrиває довго, голоду не боїмося».

«То й добре. А мури й вали?»

«Поправлено дещо», — говорив підступаючи Чечель. — «Рови прочищені й напущені водою, вали підновлено, палісади теж. Маємо дещо бочок зі смолою, кипятку наваримо скільки завгодно, — приймемо ворога гідно».

Гетьман думав. Ніби зводив усе до купи, що чув.

«А люди?» — спитав і повів кругом очима. «Як гадаєте, певні вони? Бо не потрібую вам казати, що при кожній облозі не цей ворог страшний, що перед городом, а той, що в ньому. Хатний ворог найгірший. Якщо ви непевні своїх людей, то краще городу не замикати. Заберу військо, оставлю тільки сторожу, з міщан, хто хоче хай виходить на село, — кажіть!»

Зірвалися, як буря. «Ваша милосте. Ми за людей своїх голови дамо. Не осоромимо гетьманської столиці. Ворогові її не здамо. Ваша милість можуть спокійно відіхати до війська».

«Стоїмо як мур!» — заявив Кенігзен по німецьки.

Загомоніло в салі. Старшини перекидалися словами, підходили до гетьмана, впевняли його в своїй силі і в охоті боронити столицю. Ті, що не так певно дивилися в будучність, усувалися назад, знаючи, що перевага по стороні перших. Дехто виявляв жаль, що гетьман не довірявав своїм людям, обиджав їх.

«Ми нічого так не хочемо, як звести раз поразунки з ворогом нашим. Тут або віз, або перевіз. З Москалями ані в тин ні в ворота. Вкупі нам не жити. Розлучімся раз».

Гетьман дав знак рукою.

«Хто з вас противної гадки, панове», — питався, — «хай голоситься».

Не відозвався ніхто. «Тоді, Чечель, віддаю тобі мою резиденцію, борони її. А ви, панове товариство, слухайте полковника Чечеля, як слухалиб мене. Може Бог дасть, що відніметься тая чаша від вас, може ворог не буде мати сили й часу облягати цей город, а як ні, то не забувайте, що твердині боронять не так

мури і вали, траншеї і бастіони, як згода і єдиномишленність його оборонців, як послух, який винні обложенці своєму командантові. В твої руки, полковнику Чечель, долю Батурина передаю».

Чечель поклонився низько, гетьман руку йому подав.

І другі кріпко стискали Чечелеву долоню, впевняючи його в своїй непохитній охоті підчинятися його приказам і не здавати твердині.

«Гармати на осавула мого пана Кенігзена здаю, сотник Дмитро городом порядкуватиме, щоб лад був у ньому. А тепер, панове товариство, поручаю вас милости Божій, котра вас не опускає, поки ви не опустите городу того і не здасте його в руки ворога, ізза чого сталасяб нечесть велика всьому війську козацькому і кривда мешканцям нашої столиці. Милість Божа да будет з вами».

«І со духом твоїм», відповіли побожно.

«І ще одно прохання: Не погордуйте моїм хлібом-сіллям, панове товариство. Я старий. Не знаю, чи переживу негоду. Важкі хвилини дожидають мене. Може востаннє погощу вас у себе. Будь ласка!»

Перейшли до столової. Тут на круглому столі накладено усяких зимних страв, печива й м'ясива, піріжків, маринованих риб і грибків, сушених і в меді варених овочів. На підносах стояло багато чарок, налитих старим вином, від якого пахощі понеслися по світильнях. Тільки крісел кругом стола не поставлено, — знак, що це перекуска на скорі, а не вечерея. Зіж, попий, обітри вуса і йди. Спішися.

«Випємо, панове, як Поляк каже, стремінного за добру долю города Батурина і всіх мешканців його, на

потугу його оборонців у твої руки, полковнику Чечель». Гетьман підняв чарку вгору і повів очима докола: «Від краю до краю, всім вам добра бажаю».

Голос його дріжав, ломився. Видно було втому, фізичну і душевну. Гетьман випив і повалився у фотель. На його обличчю появились знаки великого болю. Панував над ним, не хотів зрадитися перед старшинами, що хорий, але й сила волі має свої границі. Обличчя гетьмана то жовкло як віск, то неприродні румянці являлися на ньому. Голова хилилася на груди.

Прикликали лікаря, Войнаровський з Чуйкевичем віднесли хорого в відпочивальню.

Старшини з жалем і смутком відпроважали його очима.

* *
*

«Щож тепер? Що нам тепер робити?» — приставали до Орлика, на котрого привикли були дивитися, як на праву руку гетьмана.

«Не тривожтеся», — відповів. — «Це з гетьманом не раз тепер буває. Дасть Бог, пройде. Стара людина, а трудів і на молодого за багато. Спішіть кождий до своєї роботи. Не спати нам нинішньої ночі. Городові частини полків лубенського, миргородського і прилуцького треба поділити. Що потрібне для оборони Батурина, залишити, що ні, хай готується в похід. Зі сходом сонця двигнути через Сейм у напрямі Коропа, невеликими відділами й ріжними вулицями, без бубнів, сурм і співу, щоб Батуринців не трівожить. Конечний обоз можна посилати тепер. Люди сплять, — не почують. На дорогах болото, великого гуркоту не буде.

Вози не можуть поспішати. Сотник Дмитро допильнує переправи через Сейм».

«А гетьман? Як же йому пускатися в похід, коли він недужий? Хай залишається тут з усім військом, що має під рукою. Будемо боронити Батурина і його».

«Так не можна. Гетьманові треба за Десну до нового союзника, щоб ворог не вбився клином поміж них. Може йому до рана покращає. Як ні, то хорого з лікарем перевеземо в кариті. Не турбуйтеся тим. Вапа турбота — Батурин. Приготуйте все, що до оборони потрібне. Не забудьте нічого».

ВИЇЗД.

Тускле поранкове світло зазірало в світлиці. Від нього блідло світло свічок. Горіли як при катафальку.

Невиспані лица сердюків і прислуги зеленаво-бліді. Але в рухах не пізнати втоми, радше помітний поспіх. Останні килими й перські коври скачують і ховають до скринь.

У сінях тих скринь ціла гора. Навантажують вози. Готові відїзджають, аж скриплять, ніби стогнуть під надмірним тягарем.

На їх місце під браму підїзджають нові. Така робота тріває цілу ніч, від коли розійшлися старшини. Чуйкевич усе щось нового виносить. Чимало добра в гетьманському дворі на Гончарівці! Всього й забрати годі. Але в світлицях помітні вже пустки і кроки людий лунають чимраз то голоснійше, але й глухійше.

Скрині з золотою та срібною посудом, з хрусталами й дорогоцінним сном поїдуть на сам кінець під окремою сильною сторожею людий з першого сердюцького полку.

Готово!

Зі спальні виходить гетьман, вбраний, як до дороги. На обличчю сліди втоми й терпіння, але йде сам.

В одній з бокових кімнат наготовлено снідання. За столом Мотря. На ній та сама плахта й горсетка, що мала колись у Ковалівці, лиш жовтих троянд не видно у волоссю.

«Ви ще не зібралися, Мотре Василівно?»

«Я остаюсь тут».

Гетьман зморщив чоло. «Це неможливо. Батурин може бути в великій опресії».

«Якраз тому не хочу його покидати».

«Ви не знаєте, що таке облога. Мотре, прошу вас, їдьте з нами, — зі своїм мужем», — поправився гетьман.

«Ні, пане гетьмане», — відповіла рішучо, — «позвольте мені залишитися тут. Я в Батурині зросла, знаю тут мало не кожду дитину, позвольте поділити з ними долю й недолю».

«Ніхто вас не силує, але ви жертвуєте собою. Що на це скаже муж?»

«Він дав мені дозвіл».

«Мягкого ви маєте мужа. Я вас не лишив би».

«Тут мати моя», — завважила Мотря.

«Мати?»

«Любов Хведорівна, прибита важким горем. Хтож потішить її?»

Гетьман здивовано глянув на Мотрю. «Це ваше невідкличне рішення?»

«Так, пане гетьмане».

«Га! Тоді нехай вас Бог має в своїй опіці». Нахилився і поцілував її в голову, як батько.

Припала до його руки, як донька.

Хотів ще щось казати, приложив долоню до чола, потер і повернувшись наглим зворотом вийшов з кімнати. Пустилася за ним. Спинив її. «Ні, Мотре Василівна, останьтесь тут, так краще».

Послухала. Крізь відчинені двері бачила, як силувало бадьорою ходою пройшов сіни, як попрощався з прислугою і вийшов на рундук.

Повіяло осіннім холодом по пустих світлицях гетьманського двора на Гончарівці.

* * *

Гетьманська карита ще перед досвітком відїхала наперед ген далеко за Сейм.

Гетьман, хоч хорий, сів на коня, обулився козацькою буркою і в оточенні старшин виїхав зі свого двора.

Не оглядався.

На непевну долю лишав його.

Мусів.

Тихо, не розмовляючи з собою, їхали біля гетьмана Орлик, Войнаровський, Чуйкевич і другі.

В поранковій імлі, серед осіннього дощу, виглядали як привид, ніби похоронний похід.

З коний бухала пара. Зимно було.

Як переїздили міст, в Батурині заграли дзвони. Неділя.

Гетьман зняв шапку і перехрестився. Ціле товариство пішло за його приміром. Коні стали. Молилися їздці. За Батурин, за долю людей, котрих у його мурах лишили.

Під мостом біля огнища грілися вартові. Варили снідання. Пізнавши гетьмана, вискочили, — віддали привіт.

Гетьман закликав їх до себе: «Колиб так, не дай Боже, надтягав ворог, міст зірвати». Притакнули мовчки.

Довго бовваніли їх постаті в імлі, поки їздці не скрилися перед ними на закруті широкої болотнистої дороги, серед нив покритих жовтою стернею і зеленою озиминою.

Мовкли дзвони на батуринських церквах. Лиш на одній гомонів ще довго невеликий дзвінок, ніби плавав. Хазяїна пращав.

Батуринці у святочних вбраннях поспішали на службу Богу.

«Гетьман відіхав».

«Кажуть, за Десну до Шведа».

(Не знати, хто їм це повів.)

Жалували та не противилися.

«Чечеля своїм намісником лишив».

«Кращого нам і не треба. Постоїмо за нього. Зуби поломить Москаль».

Доц ущував. Блиснуло сонце. Замигтіли золочені хрести.

ЗА ДЕСНУ.

В неділю 24 жовтня під вечір гетьманська карита вїхала в городок Короп на річці того самого імені. Біля гетьмана були: Войнаровський, Орлик, Чуйкевич, Горленко, його вірний покоєвий Кендзеровський і старшини тих сердюцьких і компанійських відділів, що супроважали його.

Кругом Коропа стояли гетьманові полки з полковниками Апостолом і Горленком, з охочекомонним полковником Гнатом Галаганом, з компанійськими полковниками Кожухівським і Андріяшем. Тут були генеральний хорунжий Сулима й генеральний обозний, «лисий чорт», як його гетьман иноді прозивав, Ломиковський. Люда біля дванадцять тисяч, здебільшого козаків не молодиків, а бувалих у походах і загартованих у боях.

В самім містечку розложилися що найвірнійші частини, решта війська примістилася по присілках, або таборилися на полях, повигребувавши собі курені, та порозпинавши походні намети. Інші ютилися прямо під возами, вдоволившись клаптом соломи. Невибagliвий козак і витривалий на зимно й погоду, як степовий кінь.

Кругом Коропа горіли вогні, на мостах і роздоріжжях стояли варти, непевному народові проходу вночі не давали, боючись ворожих хитрощів і зради, гірш небезпечної, ніж боротьба у чистому полі.

Куди проїхав гетьман, оживали дороги. Козаки зривалися зі сну і споглядаючи за золоченим ридваном толкували про дальші пляни теперішньої кампанії, про те, куди їх гетьман провадить і які задуми в нього.

Фантастичні вісти!

Попадалися неслівні слова про гетьманів перехід на сторону шведську.

Толки ті викликували в одних радість, а в других сумнів. Свідоміші тіпилися, бо надто вже вїлося їм у карок московське ярмо, а иншого способу скинути його не бачили, другі оставалися під впливом того дурмана, яким опьянював себе народ, а якому на ім'я: православний цар і вірна йому служба.

Виникали колотнечі й бійки, котрі доводилось старшинам втишати добрими й насильними способами. Гетьман не зважаючи на свою недугу, на недоспану останню ніч у Батурині, на труди дороги, зразу конем, а пізніше в кариті з Батурина в Короп, скликав своїх довірених старшин серед ночі з дня 24 на 25 на раду.

Довго обмірковувано, чи переходити Десну і де її перейти, чи може залишити війська на лівому березі, а гетьман, щоб тільки з невеликим почотом спішив до Шведів і провадив їх на цей бік. Довго не могли погодитися, бо всі вони були схвильовані тим неспокоєм, котрий обгортає навіть сміливу козацьку душу в цей мент, коли треба рішатися на важке й непевне діло. Апостол казав, що нема що гаятися довше, як переходити, то

переходити купою, забираючи і ті старшинські родини, що встигли вже приїхати в Короп. Горленко був другої гадки. Переправа за Десну річ сама собою не така то легка, пощо і переправлятися, заки гетьман договориться з Карлом до чогось певного й рішучого, а договориться, так тоді Шведи перейдуть на цей бік. Не треба даром турбувати козаків.

Вибрали посередню дорогу. Половина війська зі старшинами, котрих співучасть у його плянах надто видна й неоспорима, мусить, не гаючись, перейти на другий бік, решта останеться на лівому березі річки, дожидаючи розвитку дальших подій. Якщо вони не зложаться щасливо, так не важко буде сказати Меншікову й переконати царя, що залишилися ті, які не спочували Мазепиній зраді і в його переправі через Десну добачували щось непевного.

Так і зробили.

В понеділок, дня 25 жовтня, що найвірніші частини гетьманських полків двигнулися зпід Коропа в напрямі Оболоня.

Зароїлися поля й дороги людьми, кіньми й возами, заторохтіли гармати по злегка примерзлій землі, розмішуючи з болотом і той легкий сніг, що впав був уночі.

Козаки йшли радо, бо постої пізньою осінню, коли стужа добирається до шпіку-кости, гірше надокучать від самого походу, а доживання бою гірш томляче від зустрічі з ворогом. Та ще й тому йшли радо козацькі полки, бо вели їх не чужі полководці, а свої старшини під проводом самого гетьмана, в котрого досвід і воєнне знання ніхто не сумнівався.

Гетьман їхав на самому переді. Спокійний був і

ніби вдоволений тим задовіллям, яке дає чоловікові свідомість, що скінчилося тривожне хитання і що діло вже рішене. Бог знає, що далі буде, але не буде вже залежності від царського гніву й ласки, не буде того томлячого вижидання, чи лист до княгині Дольської, або до короля Карла дійде щасливо до них, не попавши в небажані руки. Отсе укривання своїх задумів і плянів, це повсякчасне тремтіння, щоб один схиблений крок не попсув цілого, з таким накладом сил і здоров'я, з такою натугою думки, веденого діла, виснажувало гетьмана Мазепу й грозило витратою останків сил, котрих йому якраз тепер так дуже, дуже потрібно. Рад був, що впливе на чисту воду і відкривши шолом гляне ворові в очі.

«Ти московський цар, а я український гетьман. Ти будуєш нову царську державу на кістках сотні поневолених народів, я рішивсь будувати свою, незалежну від деспотії твоєї. Я зрадив тебе, бо не хотів зрадити власної ідеї. А хоч би мені й не довелось остоятися в бою з тобою, хоч би й прийшлося зложити свою голову стару і стурбовану, так останеться Мазепина ідея. Вона житиме під попелом і кістками, поки грядучі покоління не відгребуть її, не піднімуть високо на свій прапор і не заткнуть його біля престолу вільної та незалежної від московських царів української держави».

Гетьман кінчив порахунки з совістю своєю, і коли його що бентежило, так це хіба свідомість тих нових жертв, котрих вимагатиме його діло. Гетьман знав, що грізний цар во гніві своїм, а гнівом цим він спалахне, коли незабаром виявиться, що гетьман Мазепа перейшов на сторону короля Карла. Але невжеж Україна і без того не приносить в жертву деспотії царській своїх людей і своїх маєтків? І невжеж ті жертви падають

мов у безодню, безслідно і безхосенно? Вилюднюється і опустошується край, нівечиться освіта і культура, що гетьман збудує, цар нищить своєю «собственною всевладною рукою». Ні, ні, далше так бути не може. Треба було раз підняти клич самостійної держави, без якого народ до решти пропаде, переміниться у велике стадо невільників-рабів, що з острахом звірячим послухно йдуть туди, куди їх жене нагай чужого пастиуха. Пропадеш, згинеш, Україно, коли замість боротися за привелеї панів і за вольности селян, не піднімеш боротьби за спільне, й дороге для всіх, за свою власну державу, в котрій вирішаються твої внутрішні питання, твої старі, невіривнані домашні порухунки.

Жертви, котрі покладеш тепер на рідному пристолі, не пропадуть, їх прийме Господь і вони, як не тепер, то в будучности стануть на суді історії, як велерічиві свідки й оборонці твоїх прав споконвічних і твоїх оправданих бажань...

Гетьман заспокоївся. Тільки Батурин не давав йому спокою. Прочував, що йому в першу чергу прийдеться відповісти за вчинок гетьмана. Цеж його столиця, найсвідомійші і найвірнійші йому люди. Між ними лишилася Мотря.

Чому не хотіла їхати з ним? Чи справді жаль було кидати матір, причину її горя?

Дивна й нерозгадана вдача. Як була, так і залишилася Сфінксом, котрий манить до себе загадкою душі і тими питаннями, на які годі дати вдовольнячий одвіт.

Гетьман принаглив коня.

Побачив перед собою широку, бліду смугу Десни, на котрій злегка й несміливо стинався лід, ніби річка

рада була вбрати на себе ледяний панцир, щоб по ньому перейшли козацькі коні й переїхали вози.

Погода не слухала її. Тонесенька шкарлуца леду тільки при берегах трималася купи, а по середині топилася і спливала з водою.

Біля Оболоня при лівому березі ріки стояв великий пором, а недалеко від нього козацькі піоніри кінчали будувати міст на чайках. Гетьман повернув коня. Довгу хвилину глядів на того різнобарвного вужа, що вився шляхами й полями, хвилястий, неспокійний, повний ізгибів, місцями порозриваний, ніби його хто пору-бав мечем, то знову грубий і лінивий, ніби проковтнув якусь поживу і травить її.

Гетьман підняв булаву. Голова вужа спинилася. Ізгиби стали вирівнюватися, відірвані частини лучилися з собою.

Пять тисяч людей, тисячі коней і возів здержувалися на приказ одного руху гетьманської булави.

Здовж шляху на конях скакали старшини, туди й назад, розносячи прикази гетьманські.

Туловище довжезного вужа повернулося і звільна стало посуватися на право в напрямі мосту. Досягнувши його головою, зупинилося і ніби завмерло.

Гетьман зліз з коня і перший увійшов на пором. За ним провадив чура його сивого коня.

Покоєві зносили найпотрібніші клунки, з возу знесено декілька важких залізом сильно кутих скринь.

Гетьман стояв на переді порому, до якого з берега сходили і зіскакували його вірники. Пором захитався.

«Вже всі?» — спитав гетьман оглядаючись на берег.

Там стояв задуманий Орлик. «Може ти гадаєш вертати?»
— спитав його гетьман.

Орлик стрепенувся, скочив і підбіг до гетьмана.

«Ще час. Останній мент. Рішайся».

«Я вже давно рішився, милосте ваша».

«Так їдьмо!»

Поромщики перехрестилися і вхопили за линву.

Пором ліниво й ледви помітно став сунутися по
тихій воді.

Між ним а берегом лягала чим раз то ширша смуга.

«Уявляю собі», — сказав гетьман до Войнаровського, — «що так по безбарвних струях мовчливої Лети
сунеться Хароновий човен».

ВІДЧИНІТЬ ВОРОТА!

Вже підчас богослуження в церкві помітна була тривога. Народ чекав, коли священник промовить слова «со миром ізойдім!» І в голосі священника почувалася якась непевна нутка.

Відвертаючись від престола і благословляючи народ, він трівожно дивився у двері, ніби ждав, чи не появиться в них небажаний гість.

Хто стояв близьче дверей, не втерпів і виходив із церкви, не дожидаючи кінця.

Під церквою на майданах і на вулицях збивалися люди в гурти й балакали.

Гетьман на досвітках з Батурина виїхав, забираючи з собою частину батуринської залоги. Чечеля командантом Батурина лишив.

Це заспокоювало людей, бо Чечель відомий був, як досвідний і хоробрий вояка, як полковник, котрого слухали, боялися, але й любили козаки.

Батуринці привикли до того, що гетьман часто виїздив та виступав у похід і останніми роками він гостем у своїй резиденції бував. Але якраз тепер, коли і Москалі і Шведи були так недалеко, і коли нікому

невідомо було, що принесе завтра, всякому хотілося, щоб гетьман був тут.

Що лиш вчора пізнім вечером прибув, а нині вранці, дивись, уже його нема.

Розійшлась чутка, що гетьман не до царя, а до Шведа поїхав. В перший мент зжахнувся Батурин. Але Чечель і другі старшини заспокоювали людей. Казали, що нікому невідомо, що гетьман рішиться зробити, але що зробить, то певно й добре буде, конечно. Довідалися Батуринці, що видано приказ, щоб на Сеймі міст зірвати, колиб московське військо надходило, і тепер уже ніякого сумніву не було, — гетьман пішов до Шведів!

Всякий розумів, що воно значить. Але на диво, Батуринці скоро якось освоїлися з тією гадкою, гетьманська столиця стала по стороні гетьмана. Добре зробив. Краще зі Шведом, як з царем. Відомо було, що цар гадає скасувати гетьманщину, а тоді й Батурин утратив би права й привелеї столиці, а став би звичайним повітовим городком. Пощо триматися царя?

На вали, на замок!

І народ кинувся до роботи. Навіть жінки не дармували. Хоч неділя, копали, возили землю, двигали дерево й каміння. Скрипіли тачки і по цілім городі роздавався луск топорів і сокир. Спішилися.

До городу тягнули цілі валки з поблизьких сіл і хуторів з утікачами, а з млинів з мукою. Забувалися звичайні турботи, забувалися ворожнечі поміж поодинокими родами, всі як один ставали до роботи, щоб скріпити город і зробити його спосібним до оборони.

Московська залога, що стояла в своїх казармах під замком, на батуринському подвіррі, і творила, ніби

окремий город у городі, живучи своїм доволі відокремленим життям, бо Батуринці нерado допускали царських людей до своїх хат і родин, здивовано і недовілично дивилася на працю міщан і козаків, не знаючи, до чого воно йде. Гадали, що проти Шведів скріпляють Батуринці свій замок, і дивувалися, чому їм не кажуть помагати. Пояснювали собі тим, що їх командант Анненков виїхав, а його заступник не спішиться накладати на них роботу. Хай риються Черкаси. Це не річ царських людей.

Ніч з неділі на понеділок минула на дальшій праці й на тривожному вижиданню. Не тільки на замкових вежах, але й кругом Батурина розставлено вартових, щоб запалюючи бочівки зі смолою дали знак, колиб наближався ворог. Але ворог не надходив.

Мотря весь день була на замку. Стрічалася з Чечелем, з Кенігзеном, з полтавським полковником Герциком і з генеральним осаулою Гамалієм, балакала то з регентом гетьманської канцелярії, про те, де б краще заховати архів, то з городничим про лад і спокій у місті. Її поява додавала всякому охоти, її слова будили запал і відвагу. Донька безталанного Кочубея була відома всякому й люблена усіма. Її краса, її розум і серце єднали їй прихильність цілого міста. От і тепер казала вона відчинити свої багаті комори і щедрою рукою роздавала батуринській бідноті хліби. Як смерклося, відвідала маму.

Любов Хведорівна не нагадувала колишньої Кочубейки. Сильно постарілася і зробилася мовчаливою, як черниця. Вбіралася в чорне, звичайне вбрання і не красила волосся, ані не підмальовувала собі рум'янців.

Мотря застала її в старому дворі Кочубеїв, як зі служанками краяла довгі пояси з тонкого льняного по-

лотна і скубала шарплі, щоб було чим осматрювати рани.

«І ви теж працюєте, мамо?»

«Що люди, те й я... Що чувати в городі, Мотре?»

Мотря розказала городські новини.

«Скучаєш за мужем? Не скучай. Така вже доля козачки. Не натішиться своїм чоловіком. Краще гине на війні, як дома». І її руки почали ще жвавіше працювати.

«Як гадаєте, мамо?» — почала Мотря. — «Обложать Москалі Батурина?»

«Вони вже нас давно облягають, цілу Україну обложили, якої тобі ще облоги треба?»

«А чого ви сподієтесь, мамо?»

«Нічого доброго я вже не сподіваюся, дитино, але робити треба. Мають нас різати, як худобину, боронімся»...

Змінилася Любов Хведорівна.

* * *

Пізно ввечір вертала Мотря від мами. В переулку, під замковими мурами, хтось заступив їй дорогу. Хотів ухопити за руку, блиснула штилетом, став.

Пізнала Івана Носа, старшину прилуцького полку, котрий перед кількома роками підлабузнювався до неї, а на котрого вона й дивитись не хотіла.

«Чого вам треба?» — спитала.

«Бачу, йде самотна жінка, провести хотів».

«Опікуни!... Трівога, город облоги дожидає, а він на лови на жінок виходить. Останки сорому згубив!»

«Мотре Василівна! Не такого слова я від вас сподівався. Гадав ратувати вас з того пекла, яке тут счи-

ниться за днів кілька. Послухайте мене Тікайте, шкода вас, їй Богу, шкода. Я вас люблю. Підемте звідти геть. Заведу вас у безпечне місце, захищу перед людським оком, берегти вас буду, як свого власного ока. Не відтручайте мене, не робіть безталанним. На що ви ждете, Мотре? Вони вже не вернуться. Між вами й ними непрохідна прірва. Маєте згинутися, або потрапити в московські руки, — ходіть зі мною, спасайтесь, поки час!»

«Так говорить старшина, котрого гетьман залишив для оборони городу? Подлий!»

Хотіла йти. Спинив.

«Бачите штилет? Як не пустите...»

«Одно слово, Мотре. Ти не дитина, знаєш, що після нинішнього нам далше не жити».

«Чому?»

«Ти пожалуєшся Чечелеві на мене, він мій невблаганий ворог».

Мотря надумувалася хвилину.

«Нікому не скажу», відповіла.

«Не вірю. Нам треба побалакати по добру. Маю щось дуже важного сказати».

«Що?»

«Нині ні. Завтра, як стемніється, жду тебе біля старих воріт».

Мотрі на саму гадку, що завтра знов має стрінутися з тим чоловіком, мороз пішов по тілі, але погадала собі, що може він дійсно має їй щось важного сказати і — згодилася.

«До завтра нікому нічого не кажи. Слово дай!»

«Чесне слово даю», — відповіла.

Хтось здалеку надходив. Ніс папку аж на ніс насунув і скрутив у бокову вулицю. Мотря побігла до дому.

Довго вснути не могла. Несподівана зустріч з Носом збентежила її. Нахаба. Як він смів, що він собі гадає, за кого він її держить? Пощо вона давала слово? Найкраще з таким чоловіком зразу зробити порядок. Напав її, в городі, котрому грозить облога...

Пропало. Завтра мусить з ним мати розмову. Може щось дійсно важного почує.

Заснула аж над раном. Спала кам'яним сном, досипляла кілька невиспаних ночей.

* * *

Було недалеко полудня, як чура постукав у двері. «Пані, вставайте негайно, пані!»

Скоренько накинула на себе плащ, всунула ноги в футряні мепти, вийшла.

«Що такого?»

«Меншіков з князем Голіцином їдуть».

«Де?»

«Ще їх не видно. Але наш чоловік з Обмачова на кони прискакав, вони там ночували, чи спочивали і з Соболевським розмову вели».

«Нікчемний зрадник», — крикнула Мотря. — «Не такий страшний ворог, як свої... Знає князь Меншіков, куди гетьман поїхав?»

«Мабуть що знає. Наш чоловік казав, що Меншіков до гетьмана в Борзну їхав, коло Мени дігнав його Анненков з листом від пана гетьмана, що пан гетьман у Батурині і він подався туди. По дорозі стрівуся з Голіцином, доїхали до Обмачова і тут до них Соболевський підійшов».

* * *

Мотря одягнулася і пішла на замок.

В городі панувала тривога. Зводили мости, замикали брами, наводили гармати.

На галеріях, що бігли вздовж мурів, стояли озброєні люди, старшини зазирали крізь прорізи в мурах. Особливо пильнували шляху від Обмачова. Але й других сторін замку не занедбували.

Кенігзен спокійно ходив від гармати до гармати, перевіряв нахил дула, справляв. Чечель на чорному коні пробігав вулицями городу, даючи прикази старшинам, щоб кождий був біля своєї частини.

Знали, що князі Меншіков і Голіцин наближаються до Батурина, але ніхто не міг знати, чи за ними не надтягає військо. І в Батурині стояли Москалі. Дехто радив, щоби їх перебити. Чечель не згодився. Відставив тільки сердюцький відділ, щоб пильнував казармів і вночі казав забрати амуніцію. Москалі перестрашилися і з казармів своїх не виходили. Їх офіцери сиділи тут, як у арешті.

Коло полудня з найвищої вежі залунало: «Ідуть! Ідуть!» Чечель вибіг туди.

На виднокрузі появилася невеличкий відділ драгунів, а за ним дві кариті, кілька возів і знову два-три десятки їздців. Їздці й карити поспішали. Найдалше за пів години будуть під містом. Гармаші зайняли місця біля своїх гармат, закламцали курки мушкетів, їх дула, як гадючі язики висунулися з мурів. Сердюцькі відділи усталилися біля воріт.

«Ідуть! Ідуть!» — понеслось по городу.

Хвилина ще більшої тривоги і, тишина. Город при-
таївся.

Чечель усе ще стояв на вежі й дивився, чи за князями не надтягає військо. Ні.

Зійшов. — Усе готове. — Хай приходять.

Як же ліниво проходить цей час! Здається й зівсім не проходить, а на місці стоїть.

Чогож тая валка зупинилася на шляху? Перестроюються, чи відбувають нараду? Може завернуть?

Чомуж бо вони вже раз не їдуть, а стоять?

Ось кількох їздців відділилося від валки й поскакало вперед, підбігли мало що не до самого городу, стають, коні тупцюють на місці, їздки озираються, їм подають якісь знаки з карит і вони повертають управо. Озирають вали, дивляться на мури, бачать озброєних сердюків, котрі кидають їм якісь глумливі слова вділ, ніби викликають на герць.

Це мабуть князі післали їх на звіди. Вертають, звідомлення дають.

Карити рушають з місця, але проїхавши яку сотню сажнів знову стають.

Чомуж вони не їдуть?

З батуринського подвір'я вискакує двох московських драгунів, біжать до свого команданта, щось йому передають. На мурах шум. «Чому ми їх не перебили?»

Чечель пробігає вздовж мурів і заспокоює сердюків і міщан. Поки не надтягнуть московські сили, небезпеки нема. Це тільки Меншіков з Голіцином їде. Гадав, що гетьмана застане.

«Не пустити його!»

«Пустити. Хай скаже, чого йому треба. Не годиться зражувати князя».

«Не пустити! Не пустити!»

«Не пускаймо троянського коня!» — каже хтось із козацьких старшин.

«Не пускаймо, не треба, пощо!»

Від валки двох сурмачів під мури підїджає, за ними полковник Анненков.

Сурмачі сурмлять, мабуть Анненков переговорювати хоче, «слухайте, слухайте, не шуміть!»

На мурах тихне. Козаки збираються у тому місці, куди підїджає Анненков.

Підїхав, стає, гукає. Його не чують.

«Близче! Близче!... Тихо там, чуєте, Анненков щось балака!»

Царський полковник підїхав ще ближче, долоні до рота, як трубу, приложив, кричить: «Козаки і ви мешканці города Батурина!»

«Голосніше, голосніше!»

Анненков кричить, аж йому очі з лоба вилазять: «Чого це ви зазброїлися, мов проти ворога?» — питається.

«Бо приятелів не сподіваємося», — відповідають йому з мурів.

«Чого ви це позачинювали ворота, чому не пускаєте князів і мене?»

«Бо не треба вас тут», — відгукують йому.

«Відчиніть сейчас, пустіть князів у місто, а з ними й царських ратних людей».

«Пусти вовка в кошару. Не треба, не треба».

Анненкову жили на шиї набігають. Такої сміливості від хахлів він ніяк не сподівався. Видимий бунт. Батурин з Мазепою у змові.

Анненков хоче повернути конем і вертати до Меншікова й Голіцина. Надумується. Спробує ще раз, — може вговорить.

А на мурах між тим новий шум. «Чого тут ждять? Пали!»

Старшини насилу здержують козаків. Так не можна. Анненков на переговори прийшов. Не годиться. «Змести їх усіх, московську залогоу перебить, менше ворога, менша небезпека. Пали!»

Кенігзен наводить пістолу: «Послух, або смерть».

Нерадо заспокоюються. «Тихо там! Анненков знов балака».

Анненков кричить: «Козаки і ви чесні мешканці города Батурина!»

«Голоснійше, не чуємо!»

Анненков аж вищить: «Отямтеся, не гнівіть їх милостий князів і не стягайте на себе страшного гніву його величества царя. Відчиняйте ворота по добру! Раджу вам».

Козаки гомонять. Дехто каже, щоб відчинити, нема чого боятися, цеж жмінка людей, нічого вони не зроблять.

«Що?» — відповідають другі. — «Щоб побачили, як ми зазброїлися? Не треба».

«Утретє взиваю вас», — гукає Анненков, — «щоб ви відчинили ворота. Чому не пускаєте нас?»

З мурів відповідають йому: «Бо гетьман не велів нікого в город впускати».

«Може Шведів не велів гетьман впускати, а не нас?» — питається Анненков.

«Не Шведів, а Москалів».

«Москалів? Чому?»

«Бо через них Українцям чиниться велике знищення, через них не мало вже сіл і міст попропадало».

«Цілі міста й села Москалі попалили, а людей помордували».

«Не пустимо! Гетьман не велів!» — гукають.

«А деж гетьман?» — питається Анненков.

«До Коропу поїхав».

Анненков повертає свого коня, трубачі їдуть за ним. Їх провожають з мурів насміхом і глумливими словами. «Їдьте до чорта в зуби!»

Анненков прискакує конем до карит. Щось князям каже, руками розкладає, нараджуються, не знають що робити.

Аж Меншіков стає у повозі, підносить руку, кулаком Батуринові грозить. Його гарне обличчя поганіє, — одна злість. Голіцин заспокоює світлішого, тягне за рукав, просить сідати.

Карити завертають. Передня сторожа робить зворот уліво, жене вперед, карити за нею, задня сторожа повертається на місці і ціла валка посувається зразу тим самим шляхом, що перед годинкою приїхала, а пізніше скручує в напрямі Коропа.

Вартові на вежах стежать за Москалями. «До Коропа поїхали, гадають гетьмана застати там».

«Боже провадь, дідько пхай!»

* * *

*

Батурин заспокоюється... Відіхали... Може вже й не вернуть. На Шведа підуть. Гетьман Батуринові на відбій поспіє.

Город не тратить надії. Така вже вдача людська, що і в найгіршому все собі якоїсь надії шукає, дурить себе.

Не дурить себе Чечель. Знає він, які наслідки матиме нинішня розмова. Батурин виповів послух цареви, обидив його любимця Меншікова й київського воє-

воду Голіцина, котрому цар довірив догляд над цілою Україною, зробив його ніби своїм намісником. Батурин не пустив царського полковника Анненкова до свого полку, Батуринові Москалі не можуть того простити. Чечель скликав своїх старшин на раду.

Прийшли всі схвильовані, тим хвильованням, яке викликає в людях свідомість дуже відповідального вчинку.

«Панове товариство! Козаки й Батуринци виповіли цареві послух».

«Двом панам годі служити».

«Або слухаємо царя, або гетьмана».

«Або Москва, або Україна».

«Гетьман нам регіментар, його прикази для нас святі».

«На перечу», — відповів Чечель. — «Я тої самої мисли. Алеж не дурім себе надією на помилування царське».

«Цар не милує нікого. Не помилує і нас».

«Так тоді знаєте, що воно значить? Коли гетьман не поспіє нам на відбій, так за днів кілька сподіваймося московського війська».

«Хай прийдуть. Чорта зїдять. Не бачили Москви!»

Вулиця шуміла: «До зброї, до зброї!»

Молоді хлопці невеликими гуртами бадьоро вправлялися на майдані.

В церквах правили молебень. Жінки лежали хрестом. Горіли свічки, як мечі, з кадильних снувалися дими, як з пожарищ.

«Панове товариство», — говорив до зібраних Чечель. — «Не тішмося, що відігнали від Батурина князів, і не гадаймо, що вони не прийдуть. Меншіков зне-

ваги не простить, хоч би й сам цар хотів простити. Взиваю вас усіх гуртом і кожного зокрема, щоб ви добре пильнували діла. Не занедбуйте нічого, що може причинитися до скріплення нашого города. Та ще прошу і взиваю вас, щоб ви добре стежили не лиш за тим, чи не підходить ворог, але чи нема його між нами. Внутрішній ворог гірший усіх».

«Постоїмо як мур».

«За Батурин, за гетьмана, за Україну!»

Іван Ніс мовчки прислухувався нараді. Ніхто від нього слова не чув.

Мовчки від Чечеля поплівсь до прилуцького полку.

ПЕРША ЖЕРТВА.

Пізнім вечером в понеділок, 25 жовтня, тої самої днини, як московських князів Батуринці не впустили в город, Мотря, заткнувши за пояс штилет і зазброївши-ся добрим пістолем, скрадалася до старих воріт.

За нею назирцем, як тінь, ішов її паж, попід плоти й мури, з того боку, по котрім падала тінь.

Іван Ніс, побачивши Мотрю, висунувся із заглиблення муру.

«Не підходіть до мене», — сказала Мотря, стаючи в оборонній поставі. — «Кажіть, чого вам треба».

«Вас».

«Ха-ха-ха! Збожеволів».

«Мотре, без тебе не жити мені. Поки тут був Чуйкевич, я не хотів нищити вашого щастя».

«Боявся».

«Я вже і чорта не боюсь. Все одно мені. Не хотів. Совість не давала. А тепер, як бачу твою загибель, хочу ратувати себе й тебе».

«Ратуймо Батурин».

«Його не вратує навіть Бог. По тім, що нині сталося, — пропадає!»

«Таку то тайну мав мені сказати Іван Ніс?»

«Пропаде!» — повторив, а в його голосі почувалася злоба, не жаль. «Не оборонить Батурина хоробрий полковник Чечель, ані Гердик, ні навіть Німець Кенігзен, ні усі гетьманові заушники вкупі, — пропаде!»

«Не кракайте, Іване Дмитрієвичу!»

«Не кракаю, — а знаю. Кого ще не запаморочило дорешти, спасається з життям.»

«Втікає? З потопаючого корабля утікають щурі. Хто такий утік?»

«Не один, між іншими гетьманський канцелярист, товариш Чуйкевича по службі, Андрій Кандиба.»

«Брешеш!» — крикнула, збентежена такою злощасною вісткою Мотря. «Брешеш, щоб заманити мене, чорте.»

«Богом клянусь».

«Не вірю. Пусти мене. Пусти!»

«Не пущу! Не пручайсь. Попалась».

«Як в Бога віруєш, пусти!» — кричала і просила Мотря, маючи тепер одно на гадці, летіти до Чечеля, докласти йому про втечу Кандиби, про небезпеку, яка з боку втікачів городові грозить.

Але Ніс, хоч ранила його штилетом у руку, тримав її у своїх обіймах силуючись підняти її і понести з собою, з городу, потайником забутим усіми, геть. Мотря пручалася, кричала, затулив їй буркою уста, обкрутив голову, переміг. В цей мент, щось ухопило його ззаду, за ший, перегнуло і він повалився на землю.

* * *

Заки Мотря схопилася, заки здерла з голови бурку, котрою її обкручено сильно, аж болючо, нерівна боротьба скінчилася.

На землі лежав умираючий паж, Івана Носа не було.

«Ратунку, люди, ратунку!» — кричала посиляючи кулі за тою чорною тінею, що втікала попід мури в напрямі забутого всіми батуринського потайника.

Надбігли люди й допомогли Мотрі перенести умираючого пажа до її двора.

Прикликали хірурга, ратунку не було.

ЧЕРЕЗ ДЕСНУ.

Пором причалив до правого берега Десни. Не до самого, бо між рікою і високуватим берегом росли шуварі й густі верболози. З порому на берег кинено місток, по котрім пройшов гетьман і його товариство. Пором відчалив, щоб перевозити решту возів, котрі все ще наспівали. Деякі спізнилися ізза лихої болотнистої дороги та всіляких, непредвиджених пригод.

Гетьманський приватний обоз був чималий. Він представляв велику вартість і гетьман турбувався, щоб він не потрапив у руки московської погоні. Дивився позад себе, на широку смугу Десни, на прибережні верболози, між котрими вона ніби соромливо скривається, так що її здалеку й зовсім не видно, і на той рівний, злегка тільки схвильований краєвид, що простягається аж до Сейму. Весь він вповитий тепер осінною імлю, у котрій прямо потопає, ніби в молочному морі. А за Сеймом, ген далеко його Батурин.

Що там тепер?

І гетьманське серце сповнилося жалем і турботою про долю цього города. Чи видержить він московську облогу і як подавати Батуринцям знаки, що про них не забули?

Заспокоївся, попавши в гадках на Дехтярівку. Там стоїть церква на горбку, висока і з високою дзвіницею. Можна буде давати світляні сигнали.

Заспокоївшись — глянув перед себе.

І тут імла, крізь котру насилу пробиваються соняшні проміння.

Невеселою дниною вітає гетьмана цей край.

Зимним вітром дмухає на нього, пригадує, що незабаром прийде зима, може й остра, сувора.

Як поставиться до його задумів отсей шматок української землі? Чи спочуватиме йому, чи привітає вороже? За Україною заявить себе, чи за Москвою, за Мазепою, чи за Петром? Правий берег Десни не те, що лівий. Він ще в XV столітті підпав під владу Московитів і в козацькому життю, у всяких визвольних рухах не брав такої живої участі, як лівий.

Дивно, як ріка, не так то дуже й велика та широка, ділить те саме населення.

Тому то гетьман, як зразу не хотів, щоб Шведи приходили на Україну перше, ніж приборкають Москву, так пізніше, довідавшись, що король Карло прямує не на Москву, а мабуть на Київ, наглив його, щоб скорше переходив Десну, більше довіряючи її лівому, ніж правому берегові. Але Карло не послухав, отаборився в Горках і тепер гетьманові довелося самому переходити річку, лишаючи Батурин і кілька тисяч війська за собою.

Не знаючи Карлових плянів, гетьман не міг робити своїх, заряджував те, що на його гадку диктувала конечність.

Думаючи, дивився на переправу козаків. Деякі, не зважаючи на холод, кидалися з кіньми в воду й перепли-

вали ріку, старим, найпростішим козацьким способом. Менше сміливих закликали товариші на той бік.

Чайковим мостом проходили перші відділи пішого війська. Бадьоро ступали назустріч невідомому й новому. Лунала пісня: «Як перейду за Десну, не верну аж на вєсну», — а відгомін доповідав: «за Дєсну, на вєсну...»

Біля входу на міст видно було сутоловату статть Ломиковського. Сидів на кони, пильнуючи, щоб за багато чвірок не входило на міст, бо він не кріпкий, чайки не смолені свіжо, може котра й не видержить тягару.

Міст хитався і незвичному до таких переходів глядачеві могло здаватися, що він ось-ось і потоне разом з людьми.

«Скорше! Скорше! Поспішай!» — гукав генеральний обозний, маючи на увазі, що не так то легко перейти чотирьом тисячам людей з кіньми й возами.

«Як перейду за Дєсну,
Не верну аж на вєсну», —

ніби безжурно й безтурботно співали козаки.

«За Дєсну, на вєсну», — хриплим голосом відповідало в осінній імлі сховане ехо. Ніби глузувало собі з того співу, — насміхалося.

Між тим перевезли гетьманську кариту, запряжену шестернею сивих, арабських коний і гетьман сів у вигідні подушки, приглядаючись переправі війська.

Мало його, дуже мало! Замість сподіваних і обіцяних 20 тисяч, він веде Карлові лиш четвєртину.

Та чи певні й вони? Появляться царські універсали (Бог вість, якими шляхами вони мандрують, і не спинити їх). Хто вгадає, якими словами промовить

цар до українського народу і до козацького війська? Певно, що Мазепу змалює гірше чорта, назове зрадником і запродавцем, відступником від предківської віри, від святої, православної церкви і може навіть у тій невеличкій, вибраній армії, знайдеться ще не один такий, що повірить влєсливим словам царя, полакомиться на обіцянку прощення і покине гетьмана.

Десна не спинить тих, що в душі не побудували кордону між Україною і Москвою.

Минали години. Козаки, піші й кінні вже на правому боці. Уставляються полками, відділами, збитими чотирокутниками в півколесо. Ще тільки обоз надтягає, чути, як погоничі гукають на коний. Одні вози вже наближаються до мосту, других ще й не видно, тільки гамір чути. Ідуть.

Гетьман каже собі подати коня. Підводять — сідає. Хоч зметружений і хорий, у сідлі тримає себе бадьоро, по козацьки.

З Орликом і Войнаровським їзджає в півколесо. Над ним розвівається прапор і має бунчук. Козаки вітають свого вождя. Голосно, грімко, довго.

Дивується заспаний правий берег Десни, чого це будять його.

Гетьман розклонюється. Старшини розїзджають кіньми поперед своїми частинами. «Гетьман промовити до свого війська бажає».

Відділи посуваються вперед, чоловік коло чоловіка, кінь коло коня, близько. Півколесо звужується, замикається, як живий обруч, — гетьман до козаків балакає: «Отсе, дякуючи Богові, милосердному, ступили ми на правий берег Десни. Хочу, щоб ви знали, куди ває веду. Гадаєте, до царя? Цеж наш споконвічний ворог, котрий хоче занапастити вольности наші й ко-

заків гадає повернути в московських солдатів. Чи бажаєте собі того?»

З кількох тисячів грудей понеслось грімке «Ні», аж стрепенулася Десна.

«Я сам не раз балакав з царем і він не скривав своїх намірів ворожих Україні, виявив рішучу свою волю скасувати гетьманщину, розпустити полки козацькі й настановити московський уряд. Ще раз питаюся вас, чи бажаєте собі того?»

«Ні, ні, ні!» — залунало кругом ще довше і ще грімкийше, ніж перш. «Богато разів старався я», — говорив гетьман далше, — «відвернути його величність царську від цих погибельних замірів для всього українського козацького народу та добився хіба до того, що й сам під царський гнів попав. Щоб ратувати вас і себе, переходжу до короля шведського. Він обов'язується шанувати наші права, нашу державну самостійність і обороняти їх всіми своїми силами перед посяганнями Москви. Згідні ви на те?»

«Куди поведеш нас, туди й підемо», — відповідали ті, що стояли блище.

«Браття! Наспів наш час, віддячимо Москалям за їх довгочасне насильство над нами, за всю їх неправду й жорстокість, оборонимо й забезпечимо на довгі часи нашу волю і наші козацькі права. Прийшов бо час скинути з себе ненависне ярмо і Україну зробити країною вольною і від нікого незалежною».

«Добудемо волю Україні!» — понеслось по обох берегах Десни.

«Ось до чого я вас кличу, браття, ось куди я вас веду. По волю й славу ідемо. Постійтеж кріпко й хоробро, не подайте імені козацького в наругу. Бог і

хоробрий король шведський да будуть з лицарством козацьким українським!»

«Дай Боже! Дай Боже!» — гукали, підкидаючи шапками козаци.

Ніхто не противився, хоч були такі, що надто вже привикли до ярма, воно вже їх і не давило, не чули. Але й тих поривав гетьман своєю появою і своїм рішучим, самовпевненим голосом. Одиниці йшли за настроєм загалу. А загал рад був тій зміні-ізміні. Не всміхалася їм надія стрічатися в бою з хоробрим військом шведським, про котрого лицарські вчинки та воєнну вправу ходило чимало всіляких, навіть перебільшених вісток і оповідань.

Знали, що де король Карло зустрічається з царем Петром, побіджує перший. Хотілося пробувати воєнного щастя по стороні побідника. Його хвалили, не лиш як великого лицаря-вожда, але також як чоловіка доброго й людяного, котрий на свою совість нерадо бере жорстокі, воєнні вчинки.

Розірвалося живе колесо козацьке, цей величезний круг, що в пізній осінній день так несподівано появився на луках і полях на правому березі Десни, і гетьман Мазепа при звуках сурм і литаврів в оточенні старшин двигнувся вперед в напрямі Орлівки.

Орлівка — містечко на річці Убіді, недалеко Новгорода Сіверського.

Козацькі розвідки доносили, що у слободі за Орлівкою стоїть передня сторожа, зложена з двох драгунських полків короля Карла під командою Гельма та Гілленштіерна.

Туди треба було гетьманові негайно післати своїх людей, бо шведські розвідки певно вже заримітили перехід козаків через Десну і не трудно, щоб вони не почали якої ворожої акції.

Гетьман післав Орлика й Ломиковського, щоб звістити про свій перехід до його милости короля Карла.

Перед Орликом і Ломиковським їхало трьох сердюків, по середині хорунжий з білою хоругвою.

Шведи втішилися, гадаючи зразу, що це московський цар посилав своїх людей переговорювати з королем Карлом і прохати мира. І між Шведами було чимало таких, що тужили до нього, жадібно дожидаючи моменту, коли в шведській армії затрублять на остаточну «вікторію» і коли військо стане збиратися в похід до свого рідного краю, виснаженого довголітними славними, але й коштовними війнами молодого, завзятого короля.

Драгуни, що стояли на сторожі, переняли гетьманських післанців і з завязаними очима провели їх до Гельма й Гілленштіерна.

Шведське військо зустрічало їх мовчки, покоряючись силі та значінню білого прапора.

Гарні, породисті коні, пишне вбрання, як на війну навіть за розкішне, і дорогоцінна зброя так приваблива для ока всякого вояки, відразу веліли догадуватися, що не будь які гості прибули отсе до передньої сторожі армії його милости короля Карла. Це, що їм завязано очі, не дивувало нікого, бо такий воєнний звичай. Чужі люди не повинні бачити і знати, що діється в таборі. Цеж війна.

Що лиш на квартирі, в світлиці якогось старого двора, Орликові й Ломиковському розв'язано очі.

Перед ними стояли полководці шведські Гельм і Гілленштіерна, здивовані несподіваною появою невідомих гостей. По вбранню, по бритому обличчю, по цілому вигляді знати було, що це не Москалі. Що не Поляки, цього теж догадувалися Карлові старшини, бо в їх армії була шляхта польська, сторонники Станіслава Лещинського. Ясна річ — це козацькі старшини від гетьмана Мазепа. Карлові генерали й полковники знали, що їх король переговорює з гетьманом Мазепою, що гетьман стоїть за Десною і що від нього кожної хвилини можна сподіватися послів. Але наслухалися також усяких фантастичних оповідань про Мазепині хитрощі і тому привітали Орлика й Ломиковського чемно, але недовірливо, боячись якого хитрого, воєнного підступу.

Орлик в латинській промові зясував ціль свого приходу. Його милість гетьман Іван Степанович Мазепа перейшов з п'яти тисячами козацького свого війська біля Оболоня ріку Десну і прохає побачіння з його милістю королем шведським, щоб з його потугами сполучити свої військові сили і ділити долю й недолю дальшої війни.

Гельм і Гілленштіерна слухали гарної і вправної латини гетьманського молодого післанця і дивувалися, що козаки так вчено балакають і так політично й шановливо поводяться, а що не всього, як слід розуміли, так довелось гетьманському аптикареві, котрого Орлик і Ломиковський привели з собою, перекладати й розтлумачувати дещо на німецьку мову. «Вітаємо, шановних панів», — відповів Гельм, — «і тішимося тим, що вони отсе довели до нашого відома. Просимо не дивуватися

і не гніватися, що не віримо легко на слово, але війна обережності вчить. Панове залишаться дорогими гостями в нашій вбогій і не вигідній квартирі, а ми пішлемо своїх людей до Оболоня, щоб перевірити діло».

Орлика й Ломиковського залишили в світлиці й просили розгоститися. Незабаром появилася й перекуска з тонким шведським пивом.

Гетьманські післанці дивувалися тому спокоєві, який царював у слободі за Орлівкою, в котрій стояли два драгунські полки передньої сторожі шведського короля. Наші селяни не виявляли тої тривоги, яка звичайно буває там, куди увійде вороже військо. Не чути було ні розпучливих криків, ні плачу.

Шведські команданти перейшли до другої світлиці й нараджувалися хвилину, що їм робити.

Орлик і Ломиковський, особливож цей перший зробили на них гарне вражіння. Зразу видно було, що це люди чільні, високі козацькі достойники, а не шпіони, ані авантюристи, котрі шукають легкої наживи. Годі було гадати, що вони брешуть і впроваджують Шведів у блуд, алеж для всякої певности треба було перевірити справу, щоб не відповідати пізнійше перед королем за несповнення військового обов'язку.

Треба було післати чоловіка, знаючого українську мову, а найкраще когось, що бачив гетьмана Мазепу і що певно сказати може, що це дійсно він у своїй власній особі, а не хтось підсланий ворогами, щоб підманити Шведів і втягнути їх у біду.

Такого чоловіка вони на щастя знайшли між собою. Був це офіцер-Італіянець, що попередку служив як наємник у московському війську і знав гетьмана Мазепу особисто.

Покликали його, дали інструкції, додали кількох драгунів для швидкості і разом із тими сердюками, що супроводжали Орлика й Ломиковського, виправили до козацької армії, яка, перебравшись крізь плавні й мокруваті болота над Десною та вийшовши на горбкуваті поля, розтаборилася для відпочинку.

З Орлівки до козацького табору під Оболонням мчав невеличкий відділ їзців.

Їх повели до гетьмана.

«Команданти передньої сторожі армії його високости короля Шведів, Карла», — промовив Італієць, — «посилають мене з привітанням вашої милости і висловлюють свою радість з приводу переходу славного козацького війська вашої милости за Десну».

«Дякую панам командантам передньої шведської сторожі, а вас прошу розгоститися у мене, та не погордувати козацьким хлібом-сіллю».

Італієць пильно вдивлявся в гетьманове обличчя, в його дивні очі і в тую усмішку, якою, здавалося, ніодно друге обличчя не всміхалося.

Так, так, це був гетьман Мазепа.

Гетьман догадався, що прийшли Шведи і спитав: «Щож, пізнали? Мазепа, чи ні?»

«Так, ваша милосте, і під присягою міг би сказати, що отсе маю щастя розмовляти з його милостю гетьманом України, Іваном Степановичем Мазепою».

«Так тоді нема нам чого гаятися. Поїду з вами до панів Гельма та Гіллєнштєрна, перед котрими засвідчите, що це я, не хто другий, не якийсь облудник-самозванець, що підшивається під моє ім'я і під мою

особу. Розгостіться, панове, а я ще побалакаю з моїми старшинами».

Гетьман попровадив гостя до похідного шатра, котре між тим розбито, а сам скликав старшин на раду.

«Як же гадаєте, панове товариство», — спитав. — «Що мені тепер робити? Йти до шведських командантів, чи підіждати на зустріч із самим королем? А може в вас є яка инша рада. Кажіть!»

Старшини не надумувалися довго.

«Що тут багато радити», — казали, тріваючи розглядаючись по широких полях і лугах над Десною. Козацькі бистрі очі летіли мало що не до самого Сейму, бо лівий беріг Десни був рівний, злегка тільки схвильований гайками й очеретами, між котрими скривалися селища людські. Не одному здавалося, що ось-ось і висунуться московські патрулі, ось-ось і появиться погоня. Москалі, як покмітять зраду, в першу чергу схочуть недопустити козацького війська до спокуси з армією шведською. Схочуть клином вбитися поміж них. Це перший і найпростіший спосіб.

«Сказав аз, так кажи і буки», — говорили старшини. — «Чим скорше сполучимося зі славним військом шведським, тим для нас краще й безпечніше. Ідь, гетьмане, негайно до передньої шведської варті, иншої ради ми й не знаємо».

«І я так собі гадаю», — відповів гетьман, почувавши, що ступає отсе на шлях, з котрого вже ніякого повороту нема й бути не може.

«Ідьмо!»

Вибрав почот, котрий мав супроводжати його, дав прикази, куди і як двигнути військо, і сів на коня.

Втомлений недугою, турботами й подорожними не-
вигодами, сам собі дивувався, звідки в нього береться
стільки енергії.

Поки їх, поти й життя.

Свідомість важного моменту і почуття великої від-
повідальности за свій історичний вчинок, не при-
гноблювали гетьмана, а скорше підбадьорювали його.

«Ідмо!» — і він пустив свого коня, поскакав по-
лями за сердюками з білою хоругвою.

Шведські команданти вистроїли своїх драгунів і
повітали гетьмана Мазепу з почестями, які приписував
їх військовий устав при зустрічі чужого полководця
і володаря землі, на котрій вони стояли.

Заходяче сонце побачило гетьмана у Шведів.

ЦАРСЬКИЙ ПРИКАЗ.

У Нових Млинах, містечку на ріці Сеймі, три години їзди із Сосниці, світліший князь Меншіков довідався, що гетьман біля Оболоння переправився з кількома тисячами свого війська за Десну.

Світліший хвилювався. Його гарне обличчя поганіло від злости і від бажання помсти. Не так сам вчинок гетьмана Мазепи бентежив світлішого, як гризла його злість, що він, Меншіков, дав себе підвести старому гетьманові. Меншіков їхав відвідувати вмираючого Мазепу в Борзні, а цей труп за той час успів упорядкувати свої діла в Батурині, вивести з городу до оборони неконче потрібні війська й перевести їх за Десну.

«От чому то», — гукав князь Меншіков, ходячи нервово по своїй квартирі, — «от чому то Войнаровський вночі з п'ятниці на суботу так несподівано, і навіть не попрощавшись зі мною, виїхав з Городка, залишаючи свої дорогі карити! Ось чому Мазепа на всі сторони вислав з Батурина царських ратних людей. Аж тепер мені це ясно».

Світліший сердився і нічого собі в цей мент так

дуже не бажав, як дістати «ізмєнника» в руки, того старого, пережитого діда, що важився його, Меншікова, так підступно вивести в поле.

По дорозі в недалекий Макошин Меншіков пильно приглядався до людей, але ніякої зміни не міг запримітити. Народ, ніби нічого про вчинок свого гетьмана й не знав, ніякої непокірливості, неприхильності, ані неслухняності не можна було помітити. От, як звичайно народ.

Мало того. Коли розійшлася вістка, що Меншіков у Макошині, стали до нього прибувати з чолобитнею сотники і другі старшини із поблиських сіл і містечок. Всі вони стверджували погану вістку, що гетьман Мазепа перейшов до Шведів і дуже його за те ганили. Усіми силами відпекувалися від якої-небудь співучасті в цьому злочині і, як тільки могли й уміли, впевнювали світлішого в своїй непохитній вірності й преданості до його величества царя.

Меншіков лаяв їх що найобидливішими словами, гримав на них, як на своїх пахолків і нагнавши їм великого страху відпускав у ласці.

Відходили застукані й заголюкані, принижені в своїй гідності людській і народній, але з надією в своїх маленьких, бідних душах, що може царський гнів далекою бурею прогремить понад ними, може їм поталанить зберегти себе та свої маєтки.

Упоравшись з прохачами, Меншіков написав до царя лист про нечуваний і несподіваний злочин Мазепа і найпокірніше радив розіслати з того приводу маніфест. На гадку Меншікова в тім маніфесті треба представити Мазепу, як великого ворога всього православного народу, вичислюючи всі злочинства й тягарі, яких гетьман за час свого довгого регіментування

допустився. Треба числитися, що Мазепа розішле й свої брехливі відозви до народу, так тоді добре буде, якщо царське слово скорше й голоснійше промовить до розуму і до совісти людей.

Цей лист вислав Меншіков окремим курієром до царя, котрий стояв у Погрібках над Десною, наглядаючи над рухами шведського війська.

Що лиш тоді заспокоївся, та не дуже, бо годі було наперед угадати, як цар поставиться до цієї несподіваної вістки.

Можна було боятися, що Петро, не маючи нагоди покарати Мазепу, зжене гнів на своїх власних людях, в першу чергу на таких близьких до нього, як світліший.

Але потішав себе Меншіков гадкою, що це не йому, а київському губернаторові, князеві Голіцинові доручено нагляд над тим, що діється на Україні, як поводить ся народ і чи не грозить тут яка небезпека для царя і для Москви.

Значиться, не Меншіков, а Голіцин відповідає за злочин гетьмана. Алеж і на нього відповідальність не паде, бо цар в ніякі доноси на гетьмана Мазепу не вірив, а доносчиків жорстоко карав, навіть таких, як Кочубей і Искра.

Недовго довелось світлішому дождати на відповідь царську, бо вже другої ночі цар вислав до Меншікова ось яку відповідь. «Лист ваш про несподіваний і злочинний вчинок гетьмана Мазепи дістали ми і дуже здивувались. Треба ужити всіх сил, щоб не допустити козацького війська переправитися за Десну. Треба відрядити кілька полків драгунів, щоб спинити тую переправу. А полковників і старшину, котра не пішла

за Мазепою, звели як мога ласкавійше кликати й казати їм, щоб вони зараз їхали сюди вибрати собі нового гетьмана. А якщо миргородський полковник є де поблизу, то звели його відшукати й присилай до мене, обладежуючи його нашою милостю, бо він був великий ворог Мазепи. І ти, князю, прибувай до нас не гаючись».

Меншіков прочитав лист удруге, роздумував над кождським словом і, знаючи дуже добре свого царя, уявляв собі його настрій. Бачив, як Петро під першим вражінням попав у лют, як кроками великана бігав по таборі, придираючись до кожної дрібниці, до не досить сильно пришитого гузика, до чобота ненамащеного як слід, до кінського хвоста, або жопита, щоб знайти жертву, на якій міг би зігнати свій лютий гнів. Аж випумівши, як на пустині гураган, замкнувся у своїй квартирі, під карою смерти не велів нікого впускати туди, й думав. Не було такої несподіванки, котра моглаб його прибити. Навіть вість про програну битву не ломила царя, а додавала йому нової енергії. Мабуть і тепер так було. Петрові гадки, як блискавки, озарили омрачений краєвид і він побачив усе, що йому бачити треба: Шведів, Мазепу, козаків, народ. На своїх людий не потребував оглядатися. Були вони мертво-послушним знаряддям у його кріпкій рупі. Цар обчислив ті війська, котрі Мазепа повів за собою, і тії, що залишилися, побачив, що останніх куди більше, і рішився обіцянкою ласк і милостий, запевненнями прощення і нагороди перетягнути їх на свій бік. Цар був жорстокий і наглий, як дикун, але почуття справедливости не було чуже його великій і, як безодня, неглубимій душі. Він чує й розуміє, що вина за злочин Мазепи в першу чергу паде на нього, бо він так сліпо

вірив йому і навіть слухати не хотів ніяких натяків про непевність цього зрадника.

І Меншіков заспокоївся. Великої небезпеки для себе не прочував. А коли, не дай Боже, прийдеться підставити спину під удари дубинки, так це не першина, — на те Петро цар, а Меншіков лиш його генерал.

Не сповнити приказу царського в цю мить, не виявити поспіху незвичайного, хоч би за нього треба заплатити своїм здоров'ям, це була найгірша провина супроти його височества царя.

І Меншіков негайно казав собі подати коня, взяв невеличкий відділ певних драгунів і під ніч пустився у Погрібки, до царської головної квартири.

ПІД ДЗВІННИЦЕЮ.

Кількох їздців скакало навмання. Дикий крик і свист трівожив вечірну тишину. Коні аж стогнали, принаглювані острогами й нагайками до скорого бігу.

Меншікову серце живійше забило. Чи не царські це післанці за ним?

Дав трубкою знак, — їзді спинилися.

Підїхав і спитав — куди?

До найближих сотень з маніфестом царським, — відповіли.

Заспокоївся.

Царські всадники, пізнавши команданта кінниці, віддали йому честь і показали папері.

Не були запечатані, бо призначено їх до прилюдного оповіщення і до як найскоршого та найширшого розповсюдження.

Меншіков розгорнув один, скинув трикутний капелюх перед власноручним підписом царським і пробіг письмо очима.

Цар сповіщав усе козацьке військо, що стояло біля Десни і по інших місцях, а також усіх духовних і мірян на Україні, що гетьман Іван Степанович Мазе-

па кудись у безвісти пропав і що треба боятися, щоб не вийшло яке лихо із його ворожих факцій.

Тому то цар взиває усіх козацьких старшин, щоб негайно приїздили до його царського стану на раду, а якщо виявиться потреба, щоб вибрали собі нового гетьмана.

Меншіков заспокоївся. Для його, значиться, не було тут ніякої небезпеки, треба лиш бистро помітити настрій царя і пристосуватися до нього та підійти під царські бажання, вгадуючи його думки, як вгадує вірний пес думки й бажання свого пана.

Віддав письмо і відпустив штафету.

Іздці гукнули на коний, ті рванулися з місць, і потонули в пітьмі. Меншіков і собі пустився в дальшу дорогу. Підїдждаючи до найблищого села застрітив незвичайний рух. На майдані, недалеко церкви, горіло огнище і гарчав тарабан. Селяни, стрівожені одним і другим, вибігали зі своїх хат і ставали гуртами, з острахом дивлячись на царських ратників. Нічого доброго від їхньої нічної гостини не сподівалися.

«Старшина де?» — гукав вусатий райтар. «Чому його чорт не приніс, хоче кулею в безмозкий лоб дістати?»

Сільський старшина, сивоголовий, поважний дідусь, висунувся з товпи і поклонився в пояс.

«Прийшов, старий чорт?» — привітав його вусач, — «так прикажи своєму дідьчому козлові, щоб колесом ставали й слухали, що приказує батюшка цар, а то колесо вас не мине, бунтівники, супротивники черкаські!»

«Колесом ставайте, люди добрі, колесом, дітоньки любі, — тихо там, добре слухайте, що їх милости, люди царські, читатимуть».

Народ окружив колесом огнище і в безмовній покорі слухав незрозумілого маніфесту царського. Вусатий райгар читав його голосом грімким, але однозвучним, не зважаючи на знаки перепинання, немилосердно шматуючи речення та відпочиваючи якраз не там, де треба, — ізза чого зміст царського письма затемнювався до-решти.

Меншіков зупинився осторонь між липами, так що серед темряви його й не бачили, і звідси приглядався до цієї цікавої і з малярського боку дуже ефектної картини.

«Гетьман Іван Степанович пропав... кудись у безвісти і звідси... виникає сумнів чи нема... тут... верожих факцій», — проголошував вусач.

«Брепеш!» — загуло нараз десь здалеку від церкви, зпоміж могилок. Товпа стрепенулася, вусач читати перестав. Від могилок виходив височезний дідуган, з білими вусами, зі жмутками білого волосся на підголенім лобі, весь білий, лиш полумінь кидала на нього відблески червоні.

Став під дзвінницею, під самими дверми, високий і страшний, як опир. Ніхто його не знав, жінки гадали, що дух. Хрестилися, діти з криком утікали в село.

«Брепеш!» — гукнув простягаючи в напрямі читаючого салдата свою костисту, довгим життям висушену руку. «Гетьман Мазепа не щез, він пішов по славу і по волю для тебе, тупоумний народе, для тебе, безглузда товпо!»

Говорив так голосно, що Меншіков чув і розумів кожне його слово.

«Не гетьман зрадив народ, а ви зраджуєте його, відрікаєтеся від нього, як Петро від Спасителя свого, нікчемні труси, грязюко з торгового майдану! Метайте

жребії о ризи його, гризїться за сребренників трийцять, поки вас царська підопшва не розчавить, як хробів на шляху. Гетьман камінь двигнув, камінь, що давив вас і предків ваших, а ви спиняйте його, щоб не покотився униз, лиш щоб упав на невольницькі черепи ваші і на голови нащадків ваших, — раби! Як безмовна скотина, покїрно слухайте і до відома приймайте, що вам читає посіпака царський, замість навіки затулити його брехливий рот, — труси, падлюки!»

Царські люди збилися в гурт, їх було кількох, а кругом сотки непевного народу.

«Готовись!» — гукав вусач.

Як камінь стояли серед моря людських голов.

Ділило їх огнище, котре можна було зітханнями вгасити і затоптати ногами в одну мить. Товпа заметушилася.

«Як ти смів?!» — верещав вусач. «Ми люди царські, головами заплатите за нас».

«Совістю заплатите за зраду України», — відповів дідуган.

«А вжеж, а вжеж!»

«Правду говорить дід!»

«Не слухаймо Москалів, слухаймо його!»

Море обливало камінь, жар потухав...

В цей рішачий мент Меншіков дав знак своїм людям.

З криком і свистом пустили коний в товпу. Списи, як блискавка з чорної хмари вилітали. Товпа захвилювалася, розступилася і з криками одчаю розбрилась на всі сторони світа.

На майдані осталося кілька тіл, що вилися в болю і кричали ратунку, — надаремно.

«Живим його беріть! Бунтар!» — приказував світлійший, спиняючи коня біля огнища самого.

Царські люди кинулись сповняти приказ князя. Але кругом діда стояло вже кількох парубків з головнями, вихопленими з огня. Відбивалися ними від шабель. Искрами й жаром сипали в очі Москалів.

«Спасибі, діти, що не оставили самого», — говорив дідуган, напирючи на найблизчого райтара. Поклав його, шаблю вихопив з руки, перехрестив нею пільму нічну. «Не осоромимо себе, поляжемо за других!»

Шаблею даром не махав, кожний його удар, — смерть, або важкі рани, останній зойк, або розпучливі стони.

«Оттак їх диявольських синів! Ще наша слава не пропала».

Кількох ратників обіймало і цілувало мати, землю сирую, під дзвінницею жмінка оборонців слави й волі обливалася потом і кровю.

«Хто там ще, підходь!» — кликав дід. «Спішись на другий світ, щоб не минула нагода згинуту з доброї руки!»

«Пали!» — відповів Меншіков, повертаючись до своїх.

Райтари зіскакували з коний. Коні полошилися, треба їх було відводити геть. Боялись огнища, а може й діда, що стояв під дзвінницею високий, як дзвінниця, страшний, як опир, біло-червоний, — горів.

«Пали!» — повторив Меншіков.

Залунали перші стріли і двох парубків поклонилися землі.

«На дзвінницю!» — приказав дід.

Ускочили, двері загатили, чим лиш могли. Чути було, як по сходах спиналися до дзвонів.

Загудів найбільший з них голосно, розпучливо, трівожно, але — надаремно.

Ніхто не наспівав на клич.

З дзвінниці видно було, як гасло світло в селі.

Народ кидав свої вогнища домашні, люди, як перепілки по стерни, розбігалися по полях і ховалися по нетрах і плавнях.

Зжахнулося село.

Та не зжахнулися тії на дзвінниці.

«Нам виходу з цієї дзвінниці нема, хіба на другий світ», — казали, ховаючись від куль і посилаючи свої на долину.

Мали їх мало. Ані одної даром не пускали.

По кожній під дзвіницею роздався безтямний крик і, погана лайка.

«Виважуй двері!» — гукав вусач, той самий, що читав царський маніфест.

Але на спину його впав добре пущений камінь згори і він хрестом поклався на розмішену чобітьми землю.

Облягаючи розскачилися, як вовки від вовка, влучного кулею мисливого, і в обложених вступила нова охота витривати в нерівному бою... Чей же устояться, чей же проженуть ворогів, вратують честь села?... Так куль вже не було.

«Здіймай найменший дзвін!» — приказував дід, пускаючи вділ відірвану лату.

Насилу зняли, — взяв, розмахнувся і пустив ним прямо туди, де з витягнутою шаблею в руці стояв світлійший.

Дзвін загомонів у лету, ніби здивований незрозумілим для нього бажанням грізного дзвонаря і, пролетівши понад головами райтарів, зарився глибоко в землю перед самими ногами князя.

«Не попав», — промовив старий, — «а жаль, бо цього в першу чергу требаб післати до чорта. Ану-те ще раз!»

Відчепили другий, дід глянув, затамив собі місце, де Меншіков стояв, розмахнувся, але в ту мить ворожа куля повалила його горілиць:

«Не здавайтесь! Не зда-вай-тесь!»

І — замовк.

* *

*

Виважено двері до дзвінниці.

«Посвітіть! — Головню з огнища подай! Запали смолоскип!» Кричали надоліні.

«Прикладами їх, дулами мушкетів по голові, не пускай!» — лунало на дзвінниці.

Билися за кожний схід, за кожний щабель на драбині. Москалі дзвінниці приступом взяти не могли.

«Здавайсь!» — гукали на парубків. «Світліший помилує за хоробрість».

«Хай його милує чорт!» — відповіли згори.

Замовкли стріли. Обложені не мали чим стріляти, облягаючі не могли, бо їх люди були в середині.

Меншіков казав огнище перенести під стіну дзвінниці, з того боку, куди завівав зимний, сильний вітер.

«Докидай гиляк!... більше!... ще!»

Огонь бухнув з новою силою, озарюючи не лиш дзвінницю, але й стіни церкви, і хрести на могилах, і хустки на хрестах, та розмальовуючи кожду гилячку старих, безлистих лип.

Дим вдирався на дзвінницю дверми й вікнами, усіми щілинами розгойданого поверша. Дзвони розгрівалися, — ніби оживали.

«Ось вам ще!» — гукали обложені, кидаючи вділ останки белькування.

«Підпалюй сходи!» — відповідав на те московський підстаршина.

На долині дзвінниці стояли останки старого іконостаса, трухле грушкове й липове дерево, сточене хробаками, сухе, як чир.

Підпалили. Востаннє обличчя святих засіяли надземським блиском, глянули здивовано і перемінилися в огонь.

Дзвінниця спалахнула високим горючим стовпом, від котрого розвиднілася ніч.

«А розкажіть там цареві, як ми вітали його маніфест!» — гукали згори.

«Поклоніться гетьманові Мазепі від нас!»

«Скажіть, що не осоромили ми себе і його!»

Решту заглушив луск.

Дзвінниця захиталася, затріщала в основах, і як підрубаний дуб перекилилася на той бік, куди хилилася здавна, на захід.

Зойкнули дзвони і з цілою силою непроголошених звуків, з піснями радостей і смутків, з воскресними й похоронними акордами полетіла вниз.

Облягаючі розбіглись, затулюючи долонями очі, наполохані коні фантастичними звірями понеслись по полях, — світліший стояв і дивився на діло рук своїх.

«Бунтівники! Черкаси! Мазепинці!»

Мабуть перший раз вилетіло це крилате слово на світ, щоб то чорним птахом, то невмірущим феніксом, то голубом білим літати понад полями і степами, понад широкими просторами України, буйним, нестримним летом крізь темряву віків.

У ПОГРІБКАХ.

Доїзджаючи до Погрібок Меншіков побачив на узбоці від села, мабуть у чималому саді, великий, ясно освітлений двір.

Ворог не так то далеко, його підїзд може легко загнатися туди, цар в тому дворі не стоїть, — погадав собі світліший і минув липову алею, прямуючи далше, — в село.

Цар дісно стояв кватирою не в дворі, а в одній із селянських хат, котрої малі віконця, поприслонювані були веретами, щоб не било з них світло.

Туди справили світлішого царські патрулі, розставлені що двайцять-трийцять кроків. Чим блище до царської хати, тим і більше тих патруль, самі сильні, здорові хлопи з волоссям посипаним борошном, з мушкетами на раменах, стоять як статуї, заворожені приказом грізного, великого царя.

Мимо пізної пори в квартирі рух. Кінні штафети приїзджають і відїзджають звідтіль.

Генерали входять і виходять з хати. На подвіррю гуртками стоять офіцери, піші, кінні, артилерійські, різних полків, усякого рода зброї. Від двох-трьох го-

дин на прикази ждуть, переступаючи з ноги на ногу, бо зимно добірається до шпіку-кости, а сказати того не смій, бо найменша виява невдоволення — це бунт.

Смириє і готовий будь летіти, хоч би й на певну смерть, щоб тільки сповнити волю царя, котрий ніякого супротивлення не знає і знати не хоче, для которого людина це тільки одна цифра в його великому рахунку.

Добре, що офіцери послух цей виссали з матірних грудий, а терпівистість одідичили по батьках. Не відчують жертви, в котру себе приносять. Там, за глиняною стіною, в звичайній селянській хатині сидить той, що їх життя у своїй жмені тримає, великий будівничий, котрий на своїх людей дивиться, як на каміння, як на сировий матеріал тої будівлі, котра родилася в його буйній голові.

Офіцери пізнали команданта кінниці його величства і тягнуться, як струни, дарма, що ніч і що світлийший не бачить їх і навіть не дивиться на тую різноманітну товпу. Зіскочив з коня, драгунові, високому як вежа, кинув свій кожух, вбігає у хату, у відчинені двері на ліво.

Кидається йому на зустріч задуха і той сопух, який буває в непровітреній хаті, в якій від кількох годин дихає кілька десятків людей, немитих, некупаних, що Бог вість коли перебирали білля. Принесли з собою запах овечих кожухів, кінського й людського поту, тухлого смальцю, тютюну і горілки.

Побачивши малого тілом, але великого значінням достойника царського, подаються, роблять йому місце. В покорі гуляться, — прилипають до стін.

Меншіков розглядається, хто це такий? Прошаки, Москалі і Черкаси. Видно по тім, як себе тримають, як

милосердно глядять, люди, які тільки спиняють воєнне діло. Але чому їх нині так багато?

Меншіков додумується. — Прийшли з чолобитнею. Хочуть заняти місця тих, що пішли за Десну, а хай побідить Карло, до нього кланятися підуть.

«Падлеци!» — подумав голосно світліший. «Падлеци!» — повторив, додаючи ще декілька що грубших епітетів.

«Ти хто такий?» — спитав Меншіков, наступаючи одного з них.

Запитаний подавався назад, дарма, що не було куди.

«Ти хто?» повторив князь.

«Сотник тутешньої сотні, Іван Мотовиленко», — ледви видувив з себе.

«Чого тобі?» — гримнув на нього світліший. «Говори!»

«Числюся першим сотником у полку, полковник за зрадником Мазепою руку тягне», — бубонів запитаний.

«Пірнача забажав?»

«Ваша світлість зволила вселаскавійше сказати».

«Ось тобі пірнач!» і луск малої, але вправної в биттю долоні, залунав по хаті.

«Ізменніки, сволоч, падло! На колесо вас, на гак, на гиляку. Ось де ваші пірначі, блазні. Сотні в руках тримати не вмів і пірнач йому давай».

Нефортунний кандидат до пірнача присів, пірнув у товпу і поза плечі других протиснувся до дверей, щасливий, що на тім і скінчилося.

Меншіков до другого пристав.

«А ти?» — гукнув, показуючи на нього рукою.

«Я Андрій Кандиба», — бубонів цей, — «канцелярист гетьманської канцелярії у Батурині».

«Чорнильна душа, як чорнильниця чорна. Чого прийшов?»

«Певну вість приношу, що гетьман не пропав, а біля Оболоння з п'яти тисячами козаків до Шведа, на правий беріг Десни перейшов».

«Доказно знаєш?»

«На власні очі бачив, як у неділю вранці виступав. Знаю, хто з ним був і хто в Батурині остався».

«Звідки приходиш?»

«Прямо з Батурина. Можу сказати, як укріплений город, скільки гармат і де стоять, які запаси пороху і куль. Все знаю, служити рад».

Меншіков підступив до нього, глянув в очі і — відвернувся.

«Нікчемний!» — сказав, ніби у лице плюнув.

«Геть мені, проч! Воздуху не троїть, забирайтеся всі, сейчас, вон!»

Кланяючися тиснулися у двері назадгузь.

Канцелярист гетьманської канцелярії тож.

«Ти в сінях підіжди, сволоч!»

В хаті зробилося пусто.

Меншіков сів на лаву. Долонями по колінах ударив. «Який народ!»

Плював. Гнилий воздух йому в носі вертів.

«Смород такий, фу, чорт!»

Зірвався і відчинив входові двері на розтвір.

Вітер його за голубу ленту термосив.

«У його величества хто?» спитав нараз дежурного офіцера, що навинувсь йому під руку.

«Світліший князь Дмитро Михайлович Голіцин», відповів той.

«Довго?»

«Вже з годину, як зволили прийти».

«З годину?»... і Меншіков рішився не входити до царя. Хай Голіцин сам пріє.

«Колиб його величество спитали, чи я вже тут, відповідж, що князь Меншіков перед годиною приїхав».

«Слухаю вашої світлости».

Офіцер хотів іти.

«Стривай! Є у вас водка і закуска яка? Принеси!... Стривай! Кажи, хай мені зготовлять вареного пива з яйцем. Я продрох. Скоро!»

Вертаючи в хату почув, як у сінях канцелярист зубами дзвонив.

«Падлец!»... і Меншіков знов присів на лаві.

Перед ним поставили піднос. Поспішно випив скору чарку царської анижівки і закусив здоровим пирогом. Почував утому. Радю положивсяб на лавку і на голій дошці спав би до самого ранку. А тут ще чекає його розмова з царем. Ще й яка! Може і з дубинкою. «ТЬфу, чорт!» Меншіков задумався.

«Коли ти гриб, так лізь у борщ», рішив, випиваючи чарку.

А по горілці підніс до уст ківш грітого пива.

Пив і поглядав на двері, за котрими цар з Голіцином балакав...

Відчинилися.

Меншіков побачив царя. Не цілого, лиш по рамена, бо голова ховалася висше одвірка. Видно було тільки чоботи чорні, юхтові, лосеві штани й зелений лентою перепоясаний каптан. Гузики вилискувалися, як зорі.

Нараз цар зігнувся і переступив поріг.

«Даніліч!» — крикнув, побачивши свого любимця, «ти тут?»

Меншіков зірвався, мало підносу не перевернув.

«Кріпчися? Кріпись, заслужив. Дай, випемо з тобою по чарці. То ще Мазепина анижівка, славна й вірнійша від нього. Як проковтнеш, то не втече, хіба випустиш сам».

Меншіков дивувався, що цар в доброму настрою. Чи не на Голіцині перший гнів зігнав. А може соромиться, що довіряв Мазепі, і сором за жартами скривав.

«Ну, от і бачиш, як цей старий чорт нас з тобою підвів», — почав по хвилині цар.

«Всі вони одного батька діти, ті Черкаси», — відповів, махаючи рукою світлійший. «Тільки й глядять, щоб каменем відплатити за хліб».

Цар надумувався хвилину, а потім руку поклав Меншікову на рамя.

«Знаєш, Саша, мабуть ми з тобою не відплачували инакше. Що?»

Сміявся, наливаючи другу чарку, Меншіков вторував йому.

«Що нового, Даніліч?»

«Бунт...»

Меншіков з острахом глянув на царя, чи не піддається він приступові гніву. Але цар не гнівався, лиш дальше попивав анижівку.

«Мазепинка», — і мляскав язиком.

«А що нам з Батурином робить?» — спитав нараз.

«У нас з Батурина чоловік», — відповів світлійший.

«Поклич!»

«Гей ти там, сволоч, виходи!» — гукнув Меншіков у сіни.

На порозі появилася гетьманський канцелярист, чорний, як те чорнило, котрим в канцелярії довгі літа писав.

З благанням ласки повалився цареві до ніг.

Цар чобіт відсунув. Сидів на стільці, спиною оперся об скриню і набивав коротку люльку голяндським тютюном.

Сплюював через зуби, не зважаючи де.

Меншіков підбіг до печі, добув маленький гарний вуглик і на долоні підніс і вкинув цареві до люльки.

«Спасибі! Не трудись, ще пальці попечеш», усміхнувся хитро. «Так, так! Уважай, Даніліч, щоб пальців не попик».

Меншіков зрозумів натяк і очі додолу опустил. Усміхався тою усмішкою, в котрій можна домірковуватися усього. Пакнувши кілька разів файку, цар, ніби що лиш побачив канцеляриста, який все ще лежав біля його ніг, запоровши носом у землю.

«Вставай!» — гукнув, штовхаючи лежачого в лоб. «Не люблю таких кумедій. Говори!... Або ні. Стрівай!... Даніліч, поклич Голіцина й Шафірова та ще кого гадаєш. Хай чують... Поміркуємо опісля вкупі, що нам з тим Батурином робити».

Меншіков вибіг. За хвилину прийшли Голіцин, Шафіров і ще декількох генералів.

Канцелярист приютився у куті. Здавалося, маліє, никне чоловік, за хвилину не буде його.

«Сідайте!» — сказав цар до своїх людей, показуючи рукою на широку лавку від покуття до мисника при дверях.

«Говори!» — звернувся до канцеляриста.

«А лиш, чуєш, не важся мені брехать, бо язик не твій, а може й голова».

І каламарська душа розказувала все, що знала, загикуючись і захлипуючись зі страху, щоб не сказати якого зайвого слова, не зробити якої похибки, за яку можна заплатити мукою і життям. Розказував канце-

лярист Андрій Кандиба, як гетьман виїздив із Батурина, хто з ним поїхав, які частини полків і які сотні забрав з собою, хто залишився обороняти Батурина, скільки гармат і муніції там, як укріплений замок, скільки поживи у міщан і в військових маґазинах.

«На що покладаються батуринські ізмінники?» — спитав, перериваючи цар.

«На хоробрість Чечеля і знання Кеніґзена».

«А Чечель і Кеніґзен?»

«На те, що гетьман зі Шведами на відбій їм упору поспіє».

Цар був вдоволений з відповіді.

«Хай сподіваються!» — гукнув і розсміявся, аж хата загуділа. «Ха-ха-ха! Хай сподіваються, правда, Даниліч?»

«Чим більше сподіваються, тим гірше розчаруються», — відповів світліший.

«Постараємося, постараємося», — бубонів цар, обтираючи хусткою оприщене обличчя.

Дунав. Його люди дух у собі заперли.

Нараз зірвався і своїм звичаєм став кроками велитня міряти невелику хату. Здавалося, що стіни порозсаджують і що стеля впаде й розчавить усіх.

За царем бігала його тінь, велика, безугарна, на цілу стіну, стелю і на половину другої стіни. На першій — ноги, на стелі — тулів, на другій — голова. Крім відгуків ходи нічого не було чути. Хата завмерла, здеревіла в тривожнім доживданні.

Цар шаблі при собі не мав, ні пістолів, але руками, як довбнями, міг поторошити всіх. Ніхто не був певний свого життя.

Страшно.

Цей страх рівнає усіх, Меншікова, Шафірова, генералів з чорнильною душею.

«Ти хто?» — питає нараз цар, стаючи перед канцеляристом: «Хто?»

«Я, я, Андрій...»

«Все равно Андрій, Микита, чи Охрим. Кажу, чим ти був у службі в гетьмана Мазепи?»

«Кан... це... ля... рис... том».

«Чого покинув службу? На кого її лишив? Пощо пришлявся тут, падлець?! Одвічай!»

«Його величеству вірним хотів остаться. Прийшов, побачивши лихий замисел гетьмана і його людей».

«Сволоч! Нині гетьмана зрадив, завтра зрадиш мене. Іюда!»

Канцелярист дріжав, як осика, ломився у колінах, голова в рамена влазила, царські слова придавлювали його, колиб міг, під землю вліз би. Земля не розступалася.

Хай би вбив, лекше булоб, ніж те трівожне дозидання..

«Забрати його на конюшню і вліпити 20. Не більше. Той падлець більшої порції не вартий!»

Вивели. За хвилину чути було з конюшні зойк і рев.

«Поруть...» завважив цар, сідаючи на своє місце й набиваючи люльку своїм голяндським, шпінським тютюном. «Мої люди тільки й уміють, що пороти. Більше я ще їх не навчив. Навчиш ти їх чогось...!» Він поправився і звертаючись до Меншікова диктував: «В першу чергу треба написати листи до Толстого, Шереметєва, Довгоруких, Апраксіних і других, що в різних сторонах стоять, щоб не далися підвести старому лисові, новому Іюді, котрий 21 літ був мені вір-

ним, а над гробом, біля домовини зрадив мене. Та справедливий Бог не поблагословить його. Не мені, а йому його вчинок вийде на шкоду. Викопає яму, в котру сам упаде».

Відсапнувши, виправдував себе: «Двадцять і один літ вірно служив. Як же не вірити було? На кожний поклик виступав у похід, козаків, скільки треба, давав і не жалував гроший. Умний такий, дотепний, заграничний чоловік, Європеець, не Азіят, як ви. А який благородний на вид, які вірні очі — собака!»

Хвилювався, насилу здержуючи гнів.

«Треба оповістити новий маніфест... Гетьман Мазепа, забувши страх Божий і зломивши присягу, поїхав до Шведа. Порозумівся з ними і з Поляками, щоб православні церкви й монастирі в руки ксьондзів і уніятів віддати. Нехай ніхто не вірить його влєсливим словам, а старшини хай зїжджаються у Глухів задля вибору нового гетьмана... Так буде краще. Тепер ми вже знаємо, що гетьман не пропав, а до Карла поїхав, хай його чорт!»

В конюшні заспокоїлося. Не чути було лускоту батогів, лиш скавулів хтось, як побитий пес.

Цей знак терпіння заспокоював царя. Йому ставало лекше.

«А з Батурином?» — повторив нараз питання. — «Що нам з тим Батурином робити?»

Присутні неспіливо виявляли свої гадки.

Одні були за тим, щоб оставити його своїй судьбі. Якщо Карло з Мазепою перейдуть Десну, не пора облягати Батурин.

Дехто дивувався, що гетьман все таки не мало свого війська в Батурині лишив. Мабуть не гадає, щоб ми його здобули.

Меншіков був другої гадки. Йому не хотілося простити козакам і міщанам тієї 'наруги, якої вони йому завдали, не впускаючи в город.

«Сам ти, царю, сказав», — почав, — «що всяке супротивлення треба негайно й безпощадно карати. Батуринці супротивилися твоїм приказам царським. Ще й насміхалися над нами, над слугами твоїми. Кидали на нас з мурів обидливими словами. Батурин заслужив на сувору кару».

«Так покарай його, князю, покарай! Жорстоко і основно, щоб камінь на камені не остався! Покарай!»

Над Батурином повисло грізне рішення Петрове.

НА ЧУЖИХ ВИСЛУГАХ.

Дні і ночі минали Батуринцям на безнастаннім вижиданню й тривозі. По відправі, яку дали князям Меншікову й Голіцинові, знали, що їм ні прощення, ні пощади бути не може. Як прийдуть Москалі, то треба боротися на смерть і життя, здатися, значить, віддати себе і город на певну загибель.

Про те вони й не гадали. Витривати, поки гетьман зі Шведами не прийде на відбій. Менше сміливі й завзяті та слабші характером шукали нагоди, щоб вискочити з цієї нетвердої твердині. Так зробили Ніс і Кандиба, але не всім воно вдалося. Були такі, котрих переловлено. З ними поводилися, як зі зрадниками. Роздратована товпа робила з утікачами коротку розправу. Бо не такий страшний цей ворог, що зверху, як цей, що в середині, повторювали за Чечелем гетьманові слова.

Не тільки козаки, але й міщани соромилися, що лучаються між ними такі нікчемні душі. По кождім таким припадку Батурин довго не міг заспокоїтися. Розказували собі всілякі вістки. Привиджувалися їм Москалі. Розвідчики вертали збентежені й переповідали те, що зачули від сусідних селян про передні сторожі

царської армії, які вночі перелетіли крізь їх село. Вісти, зроджені з батька страху і з матері тривоги, котрих годі було справдити. А по кожній з них ціла залога ставала в поготівлю. Чечель обходив брами, а Кенігзен справляв дула нечисленних гармат туди, звідки ніби то мав підійти ворог. Чекали годину, дві, а коли ворог не показався, раділи, потішаючися думкою, що може він і не прийде, може вже зі Шведами в бою стоїть.

Усіми люблений дякон, що, відправивши службу божу в своїй церкві, обходив вали й мури, нераз ставав, знімав очі вгору й молився «да отніметься чаша сія от нас!»

Аж 31 жовтня вранці варта на замкових мурах дала знак, що ворог надходить.

Заворушився город. Хто почував себе спосібним до бою, біг у замок.

Жінки несли харчі, напійки, воду, старі діди, що вміли осматрювати, і бабусі-знахорки, що знали зашіпувати рани, й собі шкандибали туди, де могла для них бути робота. Немічні й безсилі молилися в церквах «да отніметься чаша сія».

Невеликий московський відділ наближався.

Вже й голим оком, і не з вежі, а з валів можна було почислити людей і коний. Небогато їх. Мабуть передня сторожа, а може знов тільки післанці для переговорів.

Так воно є, бо наперед висунулося трьох драгунів з білою хоругвою.

«Не стріляти!» — гукав оббігаючи мури Чечель.

«Дождити знаку!» — приказував Кенігзен.

Тишина.

«Князь Дмитро Михайлович Голіцин», — завважив хтось.

«Цей самий, що ми вже його раз не впустили».

«Лізе, як свиня в город. А бий же по рилі!»

«Не смій стрілять!» — гасив цей запал полковник Чечель.

«Чекай знаку!» — приказував Кенігзен.

Голіцин під вали не підїхав. Післав своїх парляментаріїв.

«Пустіть нас у город!» — кричали вони до козаків.

«У город не можемо нікого впустити, гетьман не велів. І не впустимо, ми вже вам раз це сказали».

«Лист від його величества царя веземо».

«А щоб ти пропав разом з отсим листом».

«Нехай цар пише до свого батька, чорта хвостатого, а не до нас».

«Ти, небоже, мабуть адресу поміняв, замість до пекла, до Батурина привіз».

«Та що з ним балакати, Москаль! Стріляй! Це всякому зрозуміла мова».

«Не важся, — біла хоругов!»

«Так що? Закрасім її на червоно».

Командант насилу здержував козаків.

«До кого лист?» — питає.

«До сердюцького полковника Чечеля», — відповідає Москаль.

«Давай його сюда!»

«Кого? Лист, чи Москаля?»

«Лист».

«Не треба нам його листу. Не бажаємо знати, що пише цар. Знаємо, знаємо його зміст: піддайтесь, а помилую вас».

«Не віримо цареві, він не раз слово ломив. Чого стоїш? Стріляй!»

Чечель сердиться. «Не вам тут приказувати, а мені, на мене гетьман команду здав. Лист треба прийняти й прочитати. Так не може бути!»

Спустили з валів драбину, підіхав царський післанець і на кінці списа подав козакам лист, який доручено Чечелеві.

Цар сповіщав команданта города Батурина, що гетьман зрадив царя і Україну, злигавшись зі Шведами і з Поляками на шкоду робучого народу і на затрату святої православної церкви. Супроти того радив, щоб Чечель впустив у замок один полк царської піхоти, а то для більшої безпеки. Заспокоював Батуринців, щоб не боялися Шведів, бо скоро він сам, цар, у власній своїй особі до Батурина приїде. Лист був написаний так, ніби то цар ніякого сумніву в вірності Батурина і в прихильності Чечеля до себе не має і ніби то йому дуже на добрі й на безпеці Батурина залежить.

Чечель, прочитавши письмо, задумався. Не важко було догадатися, що могло воно мати тільки два завдання, або спробувати востаннє переломити вірність батуринських борців для гетьмана і перетягнути їх на свій бік, або прямо піддурити їх, щоб дістатися на замок, захопити його в свої руки і тяжко покарати козаків і міщан за їх дотеперішній непослух і за вороже відношення.

І те і друге було Чечелеві не по душі. Він хотів додержати присяги на вірність гетьманові, алеж і долі Батурина не хотів брати на свою совість.

Тому то й попрохав Голіцинових людей підіждати, а сам скликав своїх старшин і визначних Батуринців на раду.

Двічі прочитав їм царське письмо.

«Хитрощі!» — крикнув Кенігзен. «Timeo Danaos et dona ferentes. Рішучо противлюся, щоб впускати московський полк. Хочу додержати вірности моему регіментареві, на те я офіцер. Офіцерське слово, — річ свята».

«Один полк, — завважив Левон Герцик, — для нас нестрашний. Нас більше тут».

«Хоч би ми тільки одну сотню впустили, так, значиться, ворог у твердиню увійшов».

«Можна розоружити».

«Щоб мати ворога не лиш перед собою, але і в середині? Тоді пильнуй не тільки мурів і валів, але й того полку. Не пускаймо».

Генеральний осаул Гамалія був теж тієї гадки, — щоб не впускати. «Впустимо, перейдуть браму і хто нас впевнить, чи зараз таки не піchnуть бою. Вони в середині, а інші полки зверху, в двох огнях не устоїмося. І хто його зна, який це полк, може дві-три тисячі людей. Впускати ніяк не можна».

«А щож ви кажете, пане городничий?» — спитався Чечель.

«Що я кажу? Скажу, що город теж хоче і бажає собі додержати віри своєму гетьманові Мазепі. Миж мешканці його столиці. Коли столиця зрадить, чогож тоді сподіватися від других міст? Батуринські міщани не бажають собі Москалів. До мене з усіх вулиць приходять люди і просять, щоб не слухати прелестей царських, обіцяють терпіти обстріл, голод і всякі не-вигоди, дожидаючи гетьмана і Шведів на відбій. Не пускаймо грецького коня до нашої Трої».

«І як же їх впускати?» — озвався батуринський сотник. «Хібаж ми діти, щоб вірити влєсливим цар-

ським словам. Цеж підступ, більш нічого. Хочуть добути Батурин. Облога може потривати довго, може Батурин видержить її, а може гетьман визволить його, вдаривши на облягаючих. А так, — гадають собі Москалі, піддуримо легкодушних Черкасів і без труда і без всякої втрати дістанемо їх у свої руки».

«Пробуйте», — кричав Гамалія, — «впустити. Город спалить, мешканців переріже, а нас на муки візьме».

«Це саме станеться», — завважив Герцик, — «якщо Москалі Батурин добудуть».

«Станеться, або ні, на двоє баба ворожила. Чому нам не пробувати щастя?» — обстоював при своїм Кенігзен. — «Як гинути, так краще зі зброєю в руці, по лицарськи, а не по рабськи. Я гармати не здам. Хіба по моїм трупі Москалі в Батурин увійдуть, так мені Боже допоможи!»

Козаки, розставлені скрізь по замку і собі гукали: «Не впускати Москви, не вірити цареві, це підступ, звичайні хитрощі московські, ми замку не здамо!»

«Як же тоді і що гадаєте маю я відповісти цареві?» — питався Чечель.

Гамалія радив відповісти щось на зразок листу Запорозців до султана. Чечель бачив, що Батурином опанував цей завзятий настрій, коли люди перестают спокійно думати. І він завзято стояв на тому, щоб Батурин оборонявся до останньої кулі і до останньої каплі крові, але розумів, що на всякий випадок цареві треба відповісти політично, бо лайливі слова негідні такого поважного моменту.

«Напишемо, казав, що ми вояки, і що наша річ сповнити приказ вожда. Наш вожд гетьман. Що з ним сталося, не наше діло знати. Хіба прийде другий геть-

ман, вибраний законним ладом і відмінить приказ там-того. А леж нового гетьмана треба вибрати всіми вільними голосами, а тепер воно неможливе, бо ворот стоїть на Україні».

*

*

*

Такого змісту лист привезли московські післанці Голіцинові. Він прочитав і не надумуючися довго подався назад.

Городом знов заволоділа радість. В церквах служили молебн, тішився народ, що Чечель не впустив Москалів, нічого так не боялися Батуринці, як того. Як би воно не було, а небезпека відсунулася на якийсь час, — може на все. Залога хоробра, старшини досвідні, Кенігзен знає своє діло, гетьман теж не за горами, — чогож тоді тратити надію?

Та не тішився Чечель. Він догадувався, що незабаром за Голіцином появиться московське військо й піchnеться облога. Треба було дати останні прикази.

Чечель казав позривати мости на Сеймі, щоб коли не припинити, так відтягнути на якийсь час переправу московського війська. Для обложених ті мости вже непотрібні. Що мали привезти до міста, привезли, хто з сіл і хуторів мав приїхати, приїхав, і Чечель дав приказ.

Затріщали поруччя, спадаючи в воду, заломився поміст; що можна було з лівого боку перекинути на правий, перекидали, що ні, пускали на ріку, щоб філя несла. Поспішно підрізували палі і стовпи, повбивані в ріку, бо виривати не було часу, — Москалі надходили.

Побачивши, що козаки мости нищать, Меншіков пустив невеличкий кінний відділ робітників. Задудніла земля, застогнали коні під натиском острогів.

Теслі й піоніри міряли очима віддаль між московськими їздцями і Сеймом і даліше робили своє діло.

Ще кілька стовпів, хоч з другого боку підрізати, ще треба перевести човни, що їх забуто в шуварах, ще бельки забрати, щоб ворог не мав готового матеріялу під рукою, — ще — ще!

«Кидайте міст!» — гукали їм з валів. — «Біжіть, бо замикаємо брами!»

З жалем дивилися на недокінчену працю. Бігли в замок. Двох смільчаків борикаються з глибоко вбитим палем. Вирвали і його та пустили з водою. Хай пливе і хай дає людям знак, що Батурин зірвав за собою останні мости.

«Скорше! Скорше!» — принаглювали їх з мурів...
Ускочили...

Чечель казав брами позасипати землею.

Сотні мотик кинулися рити землю. Сотні тачок привозили її з майданів і огорідів. Брами загачено землею, камінням, старим деревом, непотрібними возами так, що хоч би їх ворог і відчинив, так мусів би прокопуватися крізь той насип, а це нелегка річ.

* *

*

Сонце продиралося крізь осінні хмари й освітлювало московські полки, що наближалися до Сейму. Підходили і поза віддалею гарматного стрілу ставали на полях табором. Все нові прибували, піші й конні, гармати й вози, гнали стада худоби, везли хліб.

Обложені дивилися на тую каравану, на той живий обруч, котрим Москва збиралася скувати і здавити Батурина, як удав торощить кости своєї жертви.

«Більше ворога, більше честі!» — доповідали сміливійші.

Кенігзен з файкою в зубах ходив від гармати до гармати, розмовляючи з гарматчиками й роздаючи їм прикази.

Міщани бігали з одного кінця городу в другий. Кождий хотів побачити ворога на власні очі, чи великі його сили, кілька гармат, чи витримає Батурин їх напір? Впрошувалися на замок. Але туди впускали тепер уже лише спосібних до оборони. Інші мусіли вдовольнятися тим, що від других зачули.

«Москалів, як сарани, як круки злітаються на Батурин. Готуються переходити Сейм, хочуть направляти мости...»

Кенігзен викотив з замку шість гармат і дула їх справив на московське військо. Ще трохи і вони промовлять своє слово, — пічнеться бій.

Найстрашніші перші стріли, перший рев гармат; пролунає і ухо привикне. До всего привикне чоловік, — потішали себе Батуринці.

Аж, гляди, через Сейм переправляється кількох людей. І знову біла хоруговка в одного на спису.

І знову: «не стріляй, приказу жди!»

Батуринці пізнають сотника Жарковича.

І він тут, нащадок гарних предків, на службі у Москалів? Сором!

«Чого тобі?»

«Від світлішого з останнім словом приходжу. Пустіть!» гукає Жаркович.

«Ми вже двічі те останнє слово чули, а пустити не маємо куди. На замок і миш не просмикнеться».

«Спізнилася його милість, пан сотник», — починають глузувати з нього.

«А хочеться до своїх, правда? Що? Хочеться свого борщу і добрих вареників поїсти».

«Мабуть наскучив московський квас».

«І позаушники його світлости князя».

«Не сором тобі, сотнику, нам у вічі лізти?»

«Зрадницьке діло робиш!» — кричали йому.

«Я на вас хлібом, а ви на мене каменем», — відповідає Жаркович.

«Кращий наш камінь від твого хліба», — кажуть йому і радять вертати з чим прийшов.

«З останнім ратунком приходжу, впустіть, а то пожалуйте», — остерігає їх сотник.

«Не жалуємо, що не впустили князів, обійдемося і без сотника Жарковича».

«Обійдеться циганське весілля без марципанів».

Насміхаються.

«Кров ваших батьків і дітий впаде на голови ваші! Пустіть!»

«Як впаде, то не на нас, а на таких зрадників, як ти».

Розмові не видно кінця, аж від Чечеля приходить приказ, щоб Жарковича витягнути по стіні».

«Найкращеб», — радять козаки, — «петлю йому спустити, хай всуне туди голову, а тоді ми вже й потягнемо».

«Ще й високо», додають другі, — «там де і слід такому собаці!»

Насміхаються, а всеж таки слухають Чечелевого приказу. Спускають довгу і сильну лину з петлею на долині.

Жаркович суне туди правий чобіт.

«Не чобіт, а голову сунь!» — кличуть.

«Голову, кажуть тобі!»

Жаркович руками чіпається линви і пробує, чи нога кріпко стоїть: «Тягніть!»

«І кишки витягнемо з тебе, як попросиш», — відповідають йому зпоза муру, налягаючи на линву.

Жаркович спинається вгору.

«Тримай, щоб не випустив з рук!» — приказує сотник, що пильнує тієї «факції».

«А можеб так справді пустити?» — радяться козаки. Жили їм понабігали на руках, як посторонки, бо таки є що тягнути.

«Йй Богу, не вдержу!» репетує один. «Поможіть, а то пушу того медведя, що на липу за медом лізе».

«Не пускай! Не бійсь, не забеться, як кіт на всі чотири впаде, краще давай його тут. Ми вже йому...» Тягнуть.

«Та бо з тебе, сотнику, линволаз. Тобіб у Москві по мачті спинатися, можеб пляшки горілки доскочив».

Нарочно не спішаються. Як Жаркович доліз до середини стіни, стають.

«Кажуть, що линва вривається, протерлася до гострого муру».

Жаркович в крик! «Це знущання над послом від його світлості?»

«Над зрадником України», — поправляють його.

«Хай трохи наїстється страху, худоба», — заспокоюють сотника, котрий гукає на них, щоб скорше тягнули.

«Пізнійше прийде, пізнійше обірве», — кажуть, — «бо народ йому не дарує».

І дійсно народ не дарував. Як тільки сотник Андрій Жаркович переліз через мур, сто рук простягнулося до нього, сто кулаків, як довбнями стало окладати його.

«Царський прислужник!»

«Москалів на нас веде!»

«Катюзі по заслугі!»

Кидали ним з рук до рук, як мячем, приперли до муру, і плювали в лице. Сердюки ледви вихопили Жарковича живим із рук товпи, та ледви довели до Чечелевої кватири.

*

*

*

Довго не міг сотник Жаркович прийти до себе. Виплював два зуби, познімав жмутки вирваного волосся з чемерки, насилу обмився і поперевязував рани.

«Гарно в вас, пане полковнику, вітають царських післанців», — сказав до Чечеля з докором.

«Які гості, так їх і вітають», — відповів Чечель.

«З чим, пане сотнику, приходиш?» спитав.

Жаркович переводив дух. Його обступили Герцик, Гамалія, городничий і другі.

«Напийтеся води», — радили. («Із Сейму» — докинув хтось стиха.)

«Дайте чоловікові горілки», — радив Гамалія, — «як є, так є, а всеж він козак».

Подали. Жаркович покріпився і заспоївся трохи. «З чим приходжу, питаєш, пане полковнику», — почав повертаючись до Чечеля, — «з доброю радою, щоб ви впустили князя Меншікова і його військо. Допросить його, може простить, а так чекає вас велике лихо. Не устоятися вашому Батуринові проти сили армії його величества царя».

«Цього ми не сміємо зробити», — відповіли йому.

«Чому?»

«Бо гетьман не велів нікого в город впускати, ми вже це двічі переказували світлійшому і дуже нас дивує, що він ще втретє, і то тебе, з тим самим питанням до нас присилає. Остогидло торочити те саме».

«Алеж ваш гетьман зрадив і перейшов до ворога», — доводив їм Жаркович.

«Тим самим усі ви звільнені від обов'язку слухати його і тримати присягу. Вашим обов'язком слухати тепер царя, бо всі ми його вірні піддані».

«Ми не холопи царські і не підданці, ми люди вольні, козаки. А підданцями ти нас не прозивай, бо це слово дуже обидливе для козацького уха», — відповіли.

«Навіть і гетьман», — обстоював при своїм Жаркович, — «і гетьман слухав царя, поки його не зрадив. Ми винні послух цареві, Меншіков його міністер, як же ви можете перед ним замикатися?»

«Не сміємо робити того, чого нам не дозволив гетьман, а щоб він переїхав до Шведів, того ми не знаємо, бо з Батурина не видно. Знаємо, що в неділю вранці гетьман виїхав з Гончарівки, а куди він поїхав, це вже його річ, не наша. Ніколи гетьман не оповідався куди він їде, наше діло слухати його, а не приказувати, що він має робити», — відповів Чечель голосом, який не оставляв ніякого сумніву, що цей хоробрий полковник не говорить на вітер і що за словом своїм схоче і потрапити постояти по козацьки.

Жаркович насилу підвів своє підбите око, глянув у вірлине обличчя Чечеля й похитав головою.

«Пане полковнику», — казав, добіраючи лагідних і ніби жалісливих звуків.

«Пане полковнику, як ти можеш мені таке казати. Яж чоловік свій, а не ворог. Як прийшов до вас, то не

тому, щоб піддурити, а лиш, щоб остерегти перед великим нещастям. Не вдавайте, панове товариство, не-свідомих. Про Мазепину зраду вже й воробці цвірінькають на стрісі».

Схопився Гамалія. «Що там собі цвірінькають воробці, того ми не знаємо, бо їхньої мови не вчилися, але ти, сотнику, про Мазепину зраду не важся говорити. Для нас тут ніякого Мазепи нема, а був, є і буде ясно-вельможний пан гетьман, Іван Степанович, — зрозумів?»

Жаркович бачив, що його посольство бажаним успіхом не увінчається. А жаль! Бо світліший обіцяв йому велику нагороду, може й полковницький пірнач. Тепер їх чимало буде до роздачі. Жаль...

І Жаркович зітхнув. «Безталанний городе», — промовив, — «жаль мені тебе!»

«Жалуй себе, пане сотнику», — відповів Кенігзен ломаною українською мовою. — «Жалуй себе, що з чесного козака став прислужником царським. Зрадив ти свій народ, свою чесну справу, та ще нас, добрих вояків, до зради намовляєш. Не гарно, ти, пане сотнику, робиш і ми дуже дивуємося, що ти на таке діло пішов».

«От краще», — радив Гамалія, — «не вертай до Москалів, а залишайся з нами, козаками. Тут, а не там тобі місце. Не осоромиш свого чесного роду. Постіймо за нашу святу справу, дотримаймо віри нашому гетьманові, лишайся».

Жаркович захитався.

В його душі будилися спомини колишніх походів, колишніх воєнних переживань, козак брав на хвилину верх над вигідним обивателем, котрий хотів запопасти

царської ласки і сподівався на тім буйнім кони заїхати далеко, куди дальше, ніж біля гетьмана заїде. Глянув на завзятого Чечеля, що нагадував буйного, степового вірла, на спокійного, задуманого Герцика, на хороброго Німця Кенігзена, для котрого вірність своєму вождові була першим і найважнішим законом життя, на сміливого й палкого Гамалію, глянув — і йому жаль зробилося такого товариства. Навіть батуринський сотник і городничий були люди умні й чесні, з котрими не сором хліба-соли зісти, але яка їх будучність? Він знав потуги царські і не вірив, щоб Батуринці могли устоятися проти них.

«Добрий посол», — сказав, по хвилині надуми, — «добрий посол — вертає туди, звідки його післали. Якуж відповідь маю занести князеві».

«Таку, як чув, а саме, що воріт Батурина не відчинимо і царського війська не впустимо, бо гетьман не велів».

«З тим ви мене й відпускаєте, пане полковнику?»

«З нічим другим відпустити не можу. Козацька честь і совість християнська не дозволяють».

«Так тоді гаразд. Піду. А жаль, великий жаль і вас, і городу того».

«Себе жалуй, не нас», — загуло кругом. «Для нас краща смерть, ніж подле життя».

«Юдами не будемо. Досить їх і без нас на Україні». Жаркович мовчав, боявся дратувати козаків.

«А як же мені вертатися?» — спитав по хвилині.

«Так як прийшов», — відповів Чечель.

«На ливі?»

«Егеж...»

«А як не хочеш на линві», — докинув Гамалія, — «то Кенігзен може тобою набити гармату, полетити прямо в обійми світлішого».

Жаркович нічого не відповів.

«Прощайте!»

«До побачіння на страшному суді!»

«На суді історії», — додав Кенігзен.

Чечель плеснув у долоні. Увійшов чура. «Зав'язати сотникові очі й вивести за город».

* *

*

Коли за ним зачинилися двері, Кенігзен сказав: «Стерпіти не можу таких людей. Стервом від них заносить. Поки їх, поти й України нема».

«Але буде!» — потішив його Чечель. «Покажім, що буде. На мури, панове, на вали! Кожний свого діла пильнуй. Поки Батурина, поти й нас. Згинемо, а не здамо його».

Мали розходитися, як у квартиру увійшла Мотря.

Не виспані ночі, кілька днів горячкової праці і тривожне дождання витіснили сліди на її прегарному обличчю. Очі зробилися ще більші, уста паленіли, здавалося, ціла вона горить якимсь великим бажанням.

Поклонилися Кочубевій донці з пошаною, якої навіть її батькові не давали.

«Пане полковнику», сказала, звертаючись до Чечеля. «Мій чура помер, від ран, які завдав йому Іван Ніс. Згинув, обороняючи не лиш мене, але й Батурина, бо не з добрими намірами носився Ніс».

«Вічна пам'ять молодому козакові», — відповів Чечель. «Жаль, що Господь не дав йому зажити більшої слави».

«Хочу поховати його з почестями козацькими».

Чечель притакнув головою. «Заслужив собі на це».

«Чи дозволите пальбою попрощати його?»

Чечель звернувся до батуринського сотника. «Вибери десяток козаків, щоб відвели домовину хлопця і щоб тричі стрілили з самопалів, як спускатимуть тіло до гробу».

«Спасибі, пане полковнику», — дякувала Мотря, — «покійний нічого так не бажав, як козацької слави».

«Хлопчики бажать її, а муштини, такі, як отсей Жаркович...?» І Кенігзен з погордою сплюнув.

ПО ОБОХ БОКАХ СЕЙМУ.

Коли в московському таборі почули сальви, що тричі залунали над батуринським кладбищем; віддаючи честь вірному й хороброму чурі, табор затрівожився. Москалі гадали, що обложенці починають пальбу на тій відділі, що посувалися понад Сейм, окружаючи Батурин.

Царські полковники почали рештувати свої полки — артилерія підкочувала гармати, офіцери з наказами вожда скакали на баских конях, гаркали бубни і сурміли труби.

Обложенці що лиш тепер побачили всю ворожу силу, кінну, піхотну й гарматню, куди більшу, ніж осталося всіх людей у Батурині. Якщо загаїться гетьман зі Шведами, то ледви чи можна буде відбити тую навалу.

Город не був ще окружений з усіх боків. Поки Москалі не перейшли Сейму, можна ще вийти з нього і пробувати щастя у чистому полі.

«В кого нема відваги», — казав Чечель, — «хай іде, такий народ тільки ослаблює витривалість і відпорність твердині. Краще хай буде менше, а заваятих, ніж богато, а страхополохів».

Почувши згоду вождя деякі міщанські родини зі своїм небогатим добром висувалися з городу і подались в напрямі Борзни й Конотоцу. Залишалися багатіші, котрим жаль було маєтків, і ті, що не могли винути городу ізза дрібних дітей, через недугу, або тому, що уряд не пускав. Крамарі і торговці зачинювали крами й магазини і крам ховали в погребі й тайники, або зносили на замок, щоб зберегти його на всякий випадок.

Що лиш тепер, коли ворожа армія стала рештуватися і ставати в боевім порядку, город ніби зрозумів усю вагу моменту. Міщанин чув, що приходить кінець його звичайному життю і що зі спокійного громадянина треба йому перекинутися в бовву людину.

Перехід для всякого важкий і не всякому бажаний і не всякому бажаний і любий.

Московські полки двинулися з місць і великими чотирукутниками наближалися до Сейму. Тут ставали у фронт, карні, мовчаливі, грізні, наїжені гострими списами й фюзіями з крем'яними замками, на котрі застромлено довгі, тригранні штихи-багинети.

Не було це давне московське військо, зложено з людей охочих, з дворян, з боярських дітей та зі служилого народу, котре не вміло поводитися з пальним оружжям і в боях боронилося списками й бердишами, і то тупими, кладучи три й чотири свої голови за одну ворожу.

Петрова армія складалася тепер головнo з рекрутського набору, з тих рекрутів, котрих примусово доставляли тяглі двори, а котрих чужі інструктори вимуштрували на заграничний лад, а свої суворі кари привчили до послуху сліпого. (Чимало було тут людей

без носів і без ух, чимало плечий, покрайних шпідрутенами, бо пройшли скрізь строй.)

Була це армія постійна, а служба в ній досмертна, хто попав у камаші, не сподійся скинути їх скорше, аж станеш неспосібним носити фузію і махати списом. Люди, котрі лишили життя ген за собою, а перед собою бачать тільки смерть, свою, або ворожу.

Униз берегом посуваються ті полки, розпадаючись кождий на два баталіони, баталіон на чотири роти, рота на стількиж плутонів. На чолі полку полковник, за ним його помічник, баталіонами проводять майори, ротами капітани, плутонами капралі. В кождім полку одна рота гренадієрів, високих, сильних, їх пізнати по шкуряних касках і по ручних бомбах, котрими мають кидати в пеприятеля.

Головна сила — піхота: каптан із зеленого сукна по коліна, з мідяними гузиками й червоними «обшлагами», на ногах пончохи й черевики з мідяною пряжкою, або високі чоботи, — на голові низька трикутна шапка. Козацьких частин у Меншікова не видно, але все таки попадаються і козацькі контуші й круглі мазепинські шапки.

Це ті, що запопадають ласки світлішого і ведуть його на свою власну резиденцію, зацитькуючи своєю совістю тим, що гетьман зрадив.

Побачивши рух у царському війську, обложенці висилають п'ятьох сердюків.

Полки звільняють ходу. Помітний рух офіцерів до кватири команданта, що стоїть у хуторі ген за Сеймом, і від нього до війська.

Частини спиняються, стають. Москалі гадають, що

Батуринці перестрашилися їх великої сили й посилають своїх людей для переговорів з князем.

Штабс-капітан з кількома капралями підходить до самого Сейму так, що козаки можуть розглянути їх пузаті обличчя, а вони бачать, з яких полків і з яких сотень бунтарі.

В московській армії радість. Облога, річ важка, може й довга, а може й безуспішна, бо Шведи за плечима, найкраще булоб, колиб Мазепинці город здали. Погулялиб царські люди! Батурин багатий, а Батуринки гарні, як мальовані.

* *

Два ворожі гуртки, — поміж ними Сейм.

Козаки долоні до уст прикладають, кричать, та не те, чого сподівалися Москалі: «Куди йдете», — гукають, — «куди? Як силою підете, то пічнемо вас бить».

Руками показують на тих шість гармат, що свої дула витягнули в напрямі царської армії.

«Здавайте город!» — летить з правого берега Сейму на лівий. «Не остоятись йому. Дивіть, які наші сили!»

«За нами правда і Бог», — відповідають козаки. «Не йдіть!»

«Так присилайте до нас двох-трьох чоловіків на розмову», прохають Москалі.

«Не любя нам розмова з вами, не хочемо її, ще раз говоримо, не йдіть, а то будемо бить!»

«Гетьте, свинячі рила!» — доповідають з валів.

«Чого лізеш, Москва? Давно не бачили вас, бісові діти! Вертайте в свої болота, кацапи».

«Пашол вон, пашол!»

* *

Штабс-капітан з капралями вертають до армії, переповідають свою розмову з козаками.

Москалі бачать, що це звичайний грець, щоб на якийсь час відтягнути вороже «дійствие».

Меншіков дає приказ відбудовувати мости, хоче переправитися через Сейм.

Спускають два здорові човни, всакає до них 50 гренадірів і відчалюють від берега.

На замку помітний рух. Обложенці не знають, що робити. Не хочуть перші починати бою. Хто першим стрілить, бере відповідальність на себе.

«Не стріляти, не стріляти!» — гукає Кенігсен.

«Чекати приказів!» — повторює Чечель, з мурів замку приглядаючися до рухів московської армії.

Вечорів. Видно ще, як човна з гренадірами посуваються по філях холодного Сейму, поміж кригами як переходять на другий беріг, але не стають у боевім строю, лиш приймаються за роботу коло відбудови моста.

Пятьох сердюків вертаються до замку, заковчують туди також шість гармат, бо невідомо, що ніч принесе.

На мурах запалюють огні. Золотиться і червоніє вода в Сеймі. Здвожують варті, не лише на замку, але й кругом города, пильнують, щоб ворог не перейшов Сейму і не вдерся з другого боку в Батурин.

Ніч.

Хоч як бистрі козацькі очі, від ворога не встережешся. Суєтяться гренадіри на лівому березі Сейму, недалеко замку, чути луск їх сокир і бердишів, плюскочуть весла. З правого берега човни довозять будівельний матеріал. Направляють міст. До рана може бути готовий. По ньому перейде піхота, перекотяться гармати, кавалерія перепливе в брід, її не багато, при

облозі міста вона потрібна хіба для зв'язку і для штафетів та для патруль. На рано пічнеться облога.

Ніч тривожить людей. Слабне бадьорий настрій, зникає завзяття. Не одного сон морить. Хочеться де-небудь голову приклонити і спати, хоч годину, хоч дві, щоб забути про все, щоб нових сил набрати, а там хай буде, що хоче, — раз мати родила.

Міщани гуртками на майданах стають, перешіптуються.

«Чи не післати нам людей до гетьмана, щоб скорше йшов?»

«Гетьман сам знає, у якій ми потребі. Як обіцяв, прийде».

«Але коли?»

«Як зможе».

«Та чи зможемо ми витривати до того часу?»

«Хай тим журиться Чечель».

Дивляться в сторону Погрібків. Тамтої ночі десь над Десною луна горіла, як огнений стовп.

Батури́нці певні, що це гетьман світляний сигнал їм давав, щоби трималися. Не знали, що це горіла дзвіниця, котру Меншіков облягав.

Дивляться, чи й нині якого сигналу не буде.

Темно... Темно на небі, темно не в одного в душі. Гетьман ніякого знаку про себе не дає.

«Гетьман про нас забув».

«Важніше діло має».

«Забув про свою резиденцію, про своїх вірних людей».

Ніч зневірою окутує душі, зимно остуджує запал. Сумно Батури́нцям стає.

* * *

«Діакон, діакон іде! З донькою. Може він що нового знає...»

Люблять старого діакона. Колись він на Січі жив, у походах бував, ще й тепер іноді в церкві, ніби на козаків перед фронтом гукне: «Господу помолімся!» Аж здригнеться народ.

Діакон завзятий чоловік. Відколи гетьман з Батурина поїхав, ніхто не знає, коли він спить. Все на ногах, ходить, заохочує, кріпить. Донька біля нього. Весь Батурин знає її, гарна й відважна. До Мотрі забігає. Тепер вони подружки, все вдвійку.

«Діакон, наш діакон іде!»

Діакон Батуринців знає, як батько своїх дітей. Здалеку відчуває їх пригноблений настрій.

«Чогож ви так посоловіли, люди? Ще бою не було, а ви вже ниєте зі страху. Це не по козацьки. Підождіть, вранці заревуть гармати, веселійше буде. В мене вже тепер долоні сверблять, а вам страх. Чого? Раз мати родила, раз треба вмірять. Колиб лиш чесно, щоб без сорому предстати на страшному суді. Погадайте, скільки душ дивитиметься на нас. Як ви Батурин боронили? — спитають. Вважайте, щоб не важко було дати відповідь. Господь не одного гріха простить тому, що чесно вмере. А якаж чесніша може бути смерть, як не в обороні батьківщини своєї перед антихристовим зазіханням? Антихрист на нас іде, бороніться, діти, не пускайте його!»

В Батуринців вступає дух. Молодші і в пекло пішли за ним. Його слово велику силу над ними має. Але в старших все таки тяжко на душі.

«Великі дуже сили Москаль привів».

«У Бога більша сила. Буде, як він дасть. Давид Голіята побив, тільки віри не тратьте. Знаєте, як ка-

зав Христос: колиб ви віри за макове зерно мали, то сказалиб горі: рушся — і гора рушиласяб з місця. Віра, велика річ!»

«Буде, як Господь дасть. Колиб тільки гетьман не забув про свій Батурин».

«Гетьман про нікого не забуває. Знаєте, яка в нього пам'ять».

«Знаємо, лиш чому він нині ніяких знаків не дає?»

«Тамтої ночі були світляні сигнали, нині нема».

«Стривайте!» і дякон попровадив їх на церковний майдан. Виліз з городничим і щез з кількома міщанами на дзвінницю і крізь темінь осінньої ночі дивився в напрямі Десни.

«Є знак, є!» — гукнув утішений.

Ген, далеко за Десною ніби червона зоря займалася, блисне на хвилину і згасне, і знов, і знов.

«Гетьман світляні сигнали дає з Дехтярівської дзвінниці, щоб ми городу не здавали...»

«Тримаймося!»

Нова охота в Батуринців вступає.

«Гетьман пам'ятає про нас!»

*

*

*

Чечель, зачувши про сигнал, вибіг на замкову вежу і дивився крізь скла. Дійсно, якесь світло мерехтіло, то запалювалося, то гасло. Пригадував собі всі виспі пункти за Десною і мусів згодитися на те, що тільки з дзвінниці в Дехтярівці могло це світло бити. А що перше його ніколи не було видно, так це мабуть сигнал. Значиться, Шведи недалеко Десни і гетьман з ними. За кілька днів можуть бути тут. Кілька днів треба витримати облогу. Треба, та чи можна? Ворог з ве-

ликими силами прийшов. Гармати певно ще й тепер надходять під охороною ночі, бо чути, як земля дуднить. Кілько їх? Які? Де їх уставлять, з котрого боку піchnуть огонь? Сто питань насувається Чечелеві на гадку. Відповідь на них одна: колиб так на день, — два відтягнути облогу. Кожда година цінна, кільки то людей може згинуть протягом години... Треба пробувати, може вдасться. Посилав Меншіков своїх людей до Батурина, чому не післати до нього?

«Пішлю», — сказав собі Чечель, сходячи з вежі і простуючи до своєї квартири. Покликав туди Кенігзена, Гамалію і других.

Кенігзен противився, бо це викличе в ворогів вражіння, що Батурин боїться, погадає собі Меншіков, що на замку нема згоди, що не всі хочуть його боронити до останньої каплі крові і він тим скорше і з тим більшою силою пічне обстріл, а може й до наступу піде.

Але Герцик і ще кількох казали, що післати людей не зашкодить, бо може Москалі підуть на переговори і відволічеться облога, а це найважніша річ.

«Я ще й тому», — казав Кенігзен, — «противлюся, щоб посилати до Меншікова людей, бо це може легко викликати заколот поміж козаками й міщанами. Скажуть — старшини город здають, старшини продають нас, а ви знаєте, що воно значить. Краще стіймо на тім, що ми з ворогом ніякої згоди не бажаємо».

«Козаків», — відповів Герцик, — «можна сповістити про наш намір, міщан теж, і ніякого заколоту не буде. Чому не пробувати, може нам вдасться вивести князя в поле».

«Не вірю. Хитрійший він, ніж це вам здається, але якщо більшість за тим, щоб посилати, так шліть».

Вибрали трьох людей і вивели з городу.

Кількох сердюків смоляками просвічували дорогу, один ніс білу хоругву.

Обскочили їх московські патрулі, взяли на човна, везуть.

Заки вилізли на берег, позавязували їм очі й повели до кватири світлішого. Світліший стояв на хуторі, за тилами армії, куди гарматні кулі не долітали.

Світліший якраз писав реляцію до царя.

«У тих зрадників, що замкнулися в твердині, не видно ніякого почуття до доброго, ніякої охоти покоритися перед волею царською. Вони хочуть триматися до останнього чоловіка. Тому иншого виходу не бачу, тільки скоро світ почати пальбу, здобути замок і безпощадно знищити це гніздо зради».

Почувши, що з Батурина післанці прибули, Меншіков перервав свою реляцію і казав їх покликати до себе.

В сінях розв'язано їм очі, відчинено двері й вони побачили ласкаво всміхнене обличчя світлішого.

«Когож я бачу!» — сказав, ніби він дійсно дуже втішився ними. — «Несподівані гості, та ще серед ночі. Щож вас пригнало до мене, шановні добродії? Може чого бракує, кажіть, будь ласка, радо вигоджу сусідам». Батуринці, не дожидавши такого привітання, збентежилися на хвилину. «Спасибі світлості вашій. Усього маємо досить, чого лиш душа забажає, і хлібів, і пороку, і куль. Тільки не бажаємо собі проливу крови і тому приходимо потолкувати, як би то такого гріха на свою совість не брать».

«Будьте впевнені, що я теж не кровопісець, і що мені теж жаль безталанного вашого города, котрий довіряє

зрадливому гетьманові і противиться волі царя, війська його величества не хоче впустити в свої мури».

«Чи гетьман зрадив, чи ні, того ми не знаємо, бо зради його бачити не довелося, а якщо він справді зрадив цареві, то ми лишаємося у нашій попередній вірності».

Меншіков, почувши це, встав. «Якщо ви правду кажете, панове, так і проливу крові не буде. Впустіть військо моє, а я вже вас не скривджу, на те вам моє слово».

«Ваша світлосте», — відповіли Батуринці, — «не таке це легке діло, як кому здається. Треба його обмірковувати, треба переконати тих козаків і міщан, що хочуть гетьманові додержати присяги, треба порозкопувати брами і приготувати квартири для царського війська».

«Усього могого війська я в город не впроваджу, лиш два полки, решта залишиться на полі, хочете, може лишитися за Сеймом, тут, де тепер стоїть».

«А всеж таки, щоб приготувати це діло нам треба три дні часу».

«Три дні часу, щоб відчинити город і впустити військо царя?!» — аж крикнув Меншіков. — «Ні, добрі люди, як бачу, що ви мене за великого дурня маєте. З вас і одної ночі доволі. Надумайтеся до ранку. Ранком я лист до вашого команданта пришлю: так, чи ні? Хай каже».

Депутати розклонилися і відійшли.

Меншіков ходив по квартирі. «Хитруни, Мазепинці. Три дні часу, щоб обмірковувати діло. А за три дні Мазепа може бути тут і взяти мене в два огні. Нема дурних. Завтра рішиться діло. Завтра, а нині треба закла-дати міни під замок».

РИЮТЬ . . .

Мотря, поховавши свого пажу, перенеслася на замок. В городі було небезпечно. Кругом його, що правда, висипаво вали й побудовано частокіл, але того валу боронили хіба тільки старі моздірі і міліція мійська, челядники шевські, гончарські і другі, бо козаки мали досить роботи на замку.

Туди перенеслася також Любов Хведорівна, хоч і нерадо, тільки тому, що Мотря не хотіла її самотною лишати.

Мати й донька спали в сусідних кімнатах. Та не спалося Мотрі. З подвір'я доходили крики козаків, котрі бігали по сходах, лускали важкими дверми, бренькали острогами й шаблями.

Засне Мотря на годинку і будиться, бо на замку щораз нова тривога. Вартові дають знаки, що Москалі наладили міст, збираються переходити Сейм, підкочують гармати.

Мотря дивиться у вікно, чи не світає.

Ще дві-три години до ранку.

Не спить, — думає, про гетьмана, про свого мужа, де вони тепер? Чи вже у Шведів, як їх прийняв король? Коли рушать з ним назад через Десну?

Колиб скорше!

Пригадується казка про королівну на вежі, на острові серед гнилої, мертвої води. Дудонить земля. Королевич кругом озера на білому коні летить. Доступити до вежі не може.

Дудонить...

Мотря чує цей згук, глухий, далекий, ніби під землею.

Невжеж так живо казка пригадується їй.

Наслухує. Це не відгук кінських підков, а ніби хтось джаганом у пивницях валить. Що такого... Встає.

В умивальниці наготовлена вода на рано.

Мотря підносить свічку й дивиться на воду.

Її плесо дріжить. Може їй так здається?

Клякає й приглядається уважно, ні, вода таки дійсно дріжить.

Нараз, — один блиск думки і Мотря зрозуміла все. Москалі підкопуються під замок. Підложать міни, висадять його у воздух, бо якраз недалеко і з порохом вежа.

* * *

Мотря вбірається, будить маму, біжить до Чечеля і кличе його.

Прийшов... Так... Москалі підкопуються під замок. Ще й облога не почалась, а вони вже за той спосіб беруться. Щож тепер?

... Замок не витримає мін, він не підновлений як слід і не надто кріпкий.

Перед очима команданта в повний ріст стає вся небезпека. Вилетить замок і Батурин пропав.

Мотря дивиться в сміливе, вірлине обличчя Чечеля, як мати в лікаря біля ліжка недужої дитини.

«Щож нам робити тепер?»

«Одинока рада перепинити роботу, скоро, зразу, поки ще мін не заложили».

«Але як?»

«Звичайно. Зайти їх і передусити, як тхорів у норі. Вдасться — добре, а ні — так пропав наш Батурин».

Ще раз глянув на воду, приложив ухо до долівки, тут і там, біля самих дверей.

«Ще недалеко зайшли, кроків може на двацять повертіли».

«Піду!»

«Ви?»

«Так, Мотре Василівна. На нікого цього діла не здам».

«А замок?»

«Замок на Кенігзена лишу. Ніхто не допильнує краще... Бувайте!»

* * *

Вибіг. Мотря за ним. Бачила, як у подвіррю то ставав і наслухував, то ухом прилягав до землі. «Тут, Мотре Василівна, — казав, — чуєте, як кують? Або міни гадали підложити, або вдертися на замок. Одно краще другого. Та не дждуть. Застукаю їх. Для всякої безпеки будемо й тут рити».

Свійснув, — прибігло кількох сердюків. Показав,

як і де копати. «Тільки без крику, нишком, і світла не світить. Як до потайника дійдете, притаїться і чекати мого знаку».

Побіг. Мотря пильнувала роботи.

* * *

«Хто піде зі мною на дуже небезпечне діло, може й на смерть?» — питався, прийшовши до першої сотні свого полку, котру найбільше любив. Зголосилися всі. «Треба мені двадцять людей, але готових на все. Хай виступають такі, що нема в них ні старого батька, ні мами, ні коханої дівчини, нікого, хто плакав би за ним!»

Виступали, голосилися.

«Досить! Більше мені не треба. Решта — мовчіть. Нікому нічого не казати. Лиш Кенігзеен хай заступить мене. Бувайте!»

* * *

Навшпиньках двадцять сердюків з Чечелем відійшло. Поділив їх на два десятки. Для першого десятка провідника назначив. Сказав, де мають перелізти мур, як попід замкову стіну скрадатися тихо, поскидавши чоботи, — як тіні, дожидаючи, поки він з другого боку з другим десятком надійде...

Чечель сам своїх попровадив. Відчинили вікно, перекинули драбину, почули, як шумів Сейм. За Сеймом здовж московського табору густі вогні горіли, перекликалися варти, патрулі від одної до другої ходили, Москалі боялися, щоб обложені не наскочили на них, перейшовши десь далеко Сейм, або щоб Шведи не на-

пали на них знечевя, бо ніч була темна. Чечель і його сердюки зіскочили по драбині на вал, зсунулися по валі, крізь рів з водою кинули місток, рачки перелізли по нім і зирнули вділ. Тихо було. Над Сеймом кількасот кроків від них ґренадіери будували міст.

«За мною!» — прошепотів Чечель, перший зіскакуючи на землю. Скакали босоніж між густі корчі верболозу. Просувалися, як вужі. Тіпилися, що вітер свистав, викручуючи корчами. Ніхто не запримітить їх, а запримітять, — так буде запізно. В кожного в руці ніж. За поясом для всякого випадку пістоль і ручні бомби. На них що лиш в останній потребі черга. Тепер ні.

Чечель сунувся перший, десять тиний за ним, а десять перед ним, з другого боку нори.

При норі варта.

Чечель здеревів. Вартові з фузіями стоять і дивляться перед себе, в напрямі московського табору.

Вже нічого більше й не побачать.

Може й не знали, хто їх на другий світ післав. Крикнути на мали коли — повалилися в лозах, як на полі снопи.

Чечель казав їх втягнути до середини, бо кожної хвилини могла прийти зміна варті.

В норі було темно. В глибині, кроків може з двадцять світилася ліхтарня. Кількох людей лежало на землі і лупало скалу.

Були так заняті своєю роботою і такий луск ішов від джаґанів, що не чули, що діється за ними. Тимчасом Чечель половину своїх людей лишив біля входу, а з другою кинувся наперед.

Нерівна боротьба не тривала довго. Котрийсь з ко-

заків ухопив ліхтарню, боролися в темряві. Воріг не знав, хто напав на нього, заскочений і перестрашений боронився несвідомо, стихійно, як боронить чоловік свого життя.

Нікому пощади не давали. Чорне підземелля скрило в собі, як у могилі, жакливу тайну перівного бою.

Тишина. «Давай ліхтарню!»

Подали, щоб побачити вислід своєї роботи. Страшний...

Та на міркування не було часу. Чечель казав засипати вхід до яскині.

Безпечні були, що ворог не дістанеться туди.

Вибуху вже не боялися, не страшний змій, коли вирване жало. Розглядаються: Двох Москалів приникло до землі, — як трупи. Підняли їх — вставай!

Перестрашено дивляться на козаків і благають ласки. Чечелеві не хочеться мордувати безборонних, — гидко. Відбирають їм оружжя і кажуть копати далше.

Чечель знає батуринський замок, як свою власну хату, по плянам і по тайнам, які йому повірив гетьман. За той час, як готовився до оборони, зазирнув у кожний кут, власними ногами зміряв кожний перехід, кожний крок землі. Бачить, Москалі добре копали. Просто на потайник ішли. Хтось свідомий показав їм дорогу. Ще трохи й дібралисяб до потайника, котрий виходить якраз на подвір'я. З нього є також тайний перехід до порохової вежі, до того останнього прибіжища обложених. За той час, як Чечель розглядається, козаки й Москалі копають. Ще сажень, а найбільше два і доберуться до залізних дверей. Тут піchnеться замковий фундамент, бо те, що прорили Москалі, то

тільки прохід попід вали. «Копати!» Козаки мистці, до такої роботи. Одні гребуть, другі землю й каміння позади себе сунуть до входу. Чимраз грубша стіна відділює їх від світа, чимраз ближше до залізних дверей,

Праця йде скоро. Москалі копають, як у горячці. Раді, що не погибли, як їх товариші.

Ще кілька ударів джаґана і дзвінкий луск розлягається під землею, — залізні двері. Скоро відгребують решту землі і пробують їх відчинити.

«Мотре Василівна!» — гукає Чечель. «Є ви там? відчиняйте!»

«Нема ключів», — відповідає Мотря.

«Кажіть виважити двері!»

Виважили і на Чечеля повіяло свіжим воздухом.

* * *

«Ви ще й полонених привели?» — питає Мотря, побачивши Москалів.

«До роботи здадуться», — відповідає Чечель. Каже їм завязати очі й відвести туди, де козаки й міщани пильно біля валів працюють. Він знає, що Москалі підкопу не лишать. Якщо вони ще раз спробують висадити замок, так перше вилетять самі. Якраз там, де заступав Москалів, значиться, не під мурами замку, а під валом, закопує бочівку порошу і рівцем попід землею проводить льонт поза залізні двері. Решту підкопу каже завалити землею і перед залізними дверми ставити мур. «Скоро, скоро!»

І принаглювати не треба. Знають в чім діло.

Скінчена праця, відходять. В потайнику лишається варт. Вартіві дістають приказ пильно наслухувати.

Як почують глухі удари під землею, негайно запалити льонт.

Таким чином небезпека для Батурина на якийсь час відсунена.

Чечель скріплює варту на тій частині замкових мурів. Каже, щоб пильно стежили, чи Москалі не пішли до підкопу нових людей. Бо й це можливе, хоч не дуже правдоподібне. Або догадаються, що сталося, або погадають собі, що земля обірвалася і засипала копачів. Так, чи інакше — не вдалася проба і на тій самій місці вдруге її робити не треба, тим більше, що наближається ранок.

Сіріє...

ГРЕЦЬ.

Настав осінний, мрачний ранок. За якоюсь густою і мокрою занавісою готовилося щось невідоме, — як у театрі.

За Сеймом чути було придавлений гул і гамір. Тисячі людей суетилися. Іржали коні і скрипіли вози.

Деколи полями пролетів гук стрілу, відгомоном відбився від мурів замку і ніби прилип до них. Може московські вістові знаки давали, що нові скріплення надходять, а може офіцер карав на місці непослушного салдата. Ще — ще, і — тихо. Імла.

Деколи зпоза тієї занавіси висувалися люди, піші й кінні. Наближаються до ріки. Напувають коний, снуються здовж берегів, підїздять до мостів.

Батуринці пильне стежили за кожним рухом ворога. Не лиш ті, що на вартах стояли, але й міщани. Як побачили щось замітного, давали Чечелеві знати.

Годі було перевірити всі вісти, бо «в страха великі очі». Люди бачили й те, чого не було. Верболозові корчі брали за відділи ворожі, котрі окружують город, шум ріки за тупіт надходячого війська.

Діякон невтомно ходив по місті і де тільки появи-

лася його висока стать збіралися люди, особливо жінки й діти. Потішав їх то словами зі святого письма, то жартами.

«Що чувати?» — питалися його.

«Питаєте рибу, що чувати в полі», — відповідав. «Хібаж я полковник? Я звичайний діякон. Буде, що Бог дасть. Чого турбуватися?»

Залунали стріли. Народ збентежився. Втікали і діякона тягнули за собою.

«Лишіть. Без Божої волі волос мені з голови не впаде, а як Бог схоче, то мене куля і в церкві знайде».

Сердюки на замок бігли. Народ до них. «Де стріляли? Хто почав? Наші, чи ворог?»

Москаль під охороною ночі переправився через Сейм і здалеку обходив Батурин. Наші завважили це і почали пальбу. Якогось московського майора вбили.

«Як здохне лис, то кури не плачуть», — жартував діякон. «Лиш даром не стріляйте, діти! Мушкет без куль і кочерги не вартий».

Знов сміх.

Імла, як занавіса, знімалася вгору.

Показався табір, котрий безнастанно суєтився. Поодинокі частини змінювали позиції, в міру того, як вожд змінював свій плян облоги. Особливо піші, бо на кінні полки прийде черга що лиш тоді, як здобудуть твердиню. Вони, гордоці Меншікова, тепер стоять по свободах і хуторах круг Батурина, дожидаючи приказів. Так само підчас ночі уставлено й замасковано гармати. Їх і не видно. Для звичайного ока, бо Кенігзен вже здебільшого знає, звідки сподіватися перших стрілів. Перед його бистрим оком не скриється жаден рух ворога. По тім, куди і як перебігають московські гармати, він догадується, де стоять батерії. Відповідно до

того і свої справляє. Нема чого дурити себе, нема чого сподіватися несподіваного випадку, переговори скінчені, треба числитися з тим, що як тільки піднесеться мряка, Москалі піchnуть обстріл.

Так само не дурить себе Чечель. Він уже обійшов усі становища, розглянув ворожі позиції і негайно заряджує всілякі зміни, відповідно до того, як через ніч змінив свої пляни ворог. Тільки невинному оку здається, ніби то Москалі стоять там, де і вчора. Чечеля не підведеш. Він добре знає хитрощі воєнні. У війні не все побіджує лев, часом над ним бере перемогу лисиця, хитрощам покоряється хоробрість. Сховати свої наміри, щоб ворог не догадався наших плянів, це головна річ. А друге — заставити його робити те, що нам пригоже, щоб він ускочив у яму, яку ми вигребли для нього.

Хочеш посуватися на схід, кажи на заході направляти дороги, почуваш себе доволі сильним, щоб кинути на ворога, то до останньої хвилини вдавай слабого, збіравш свої сили до купи, так посилає поодинокі частини на право й на ліво, ніби то ти гадаєш околуювати неприятеля, маєш сильний табор, так стягни його, ніби він менший і слабший, ніж у дійсності. І навпаки. Коли ти його ослабив, так розтягни, будім він більший і сильніший зробився.

Це останнє закріпив тепер Чечель.

Табор Меншікова, здавалося, виріс через ніч. Але Чечель дуже добре бачив, що військо в ньому менше.

І він довго пильно стежив за тим, куди це військо пішло. Під охороною темної осінньої ночі і мрачного світанку переправилися поодинокі частини через Сейм і заняли становища перед Батурином із супротивного

боку. Плян Меншікова ясний. Вдавати, що він усі свої сили звернув проти замку, а між тим з протинного боку вдарити на город і добути його. Міщани, заскочені нечаяно, попадуть у розпучливу тривогу, настане паніка, треба буде перед втікачами відчинити замкові ворота, а з того скористають Москалі, щоб в цей мент виконати рішаючий приступ і здобути твердиню.

Чечель хоче недопустити до того. Треба в першу чергу показати ворогові, що Батуринці вгадали його намір і що їх неприготованими не заскочить. Чечель скликав своїх старшин на раду. Не прийшли, а прибігли на його візвання. Перше вражіння, яке вони робили, це було завзяття. Про те, щоб здавати «президію» і мови не було. Здавалося, що колиб хто вихопився з такою гадкою, то його роздерлиб на шматки, як зрадника.

«Панове товариство!» — почав Чечель. — «Ворог хоче на нас вдарити ззаду, гадаючи, що ми всю свою увагу зосередили на його таборі. Треба йому подати знак, що воно так не є. Як може дехто з вас завважив, Москалі перебралися через Сейм і околюють нас великим і далеким луком. Що радите робити?»

«Якщо ти, пане полковнику», — відповів Кенігзен, — «завважив їх позиції, треба на найсильнішу з них відчинити артилерійський огонь. Це буде Меншікову найвидніший знак, що ми догадалися його плянів».

«На мою гадку», — противився Герцик, — перше треба їх вивабити на поле, а тоді і вгостити гарматними кулями. Хай вони даром не пропадають, бо їх не багато в нас».

«Вивабити, — але як?» — питався Кенігзен.

«Це вже моя річ», — обстоював свою гадеу полтавський полковник. «Якщо товариство дасть мені дозвіл, розпічну, грець. У мене небогато кінниці, але вона добра».

«В обложенім місті годі багато кінниці тримати, це всякому відомо, алеж тим більше треба її щадити. Пригодиться».

«І це ви вже на мене здайте», — заспокоював їх Герцик. «Не першина мені такий випад, а для козаків грець річ бажана дуже. Піднесе дух. Колиж визнається козак, як не тоді? І з голими руками звичайно не вертають. Щож ти на це, Чечель?»

Чечель не противився, але радив вилізти на дзвінницю, — мрака підноситься, а з дзвінниці далеко видно. Розглянутися кругом.

Пішли. Дзвінниця була обсаджена людьми. Особливо молодіж не алазила з неї. Як ластівки втилися під деревляними вязаннями, деякі чіпалися шнурів, навіть дзвонів, щоб другим понад голови глядіти. З жалем робили місце старшинам, нетерпливо дождаючи на цвинтарі, що вони скажуть і що там побачать.

З дзвінниці був дійсно відчинений широкий і далекий вид на полудне й на захід, на Бахмач і на Борзну. Тільки осіння мрака все ще мутним серпанком прислонювала виднокруг, звужуючи його значно. Голим оком видно було не дальше, як кількесот сяжнів. Треба було помагати собі склами. Мандрували вони з рук до рук, бо не всякий забрав їх з собою.

«От там, бачите», — казав Чечель, показуючи на борзенський шлях, — «бачите в імлі щось ніби клубиться, кітлує, перевертається, ніби хмара встає з виднокруга і надвигається на нас, — це Москалі».

«Бачимо», — відповів Герцик, — «а з тої хмари ніби блискавки вибігають, червонаві цятки, жовтуваті язички, хмара темніє, — мабуть щось запалив ворог, хату, або повітря».

«Може й не ворог», — завважив Кенігзен, — «а селяни дають нам сигнал, що ворог там».

«Можливо», — рішив Чечель, — «і якраз туди треба нам спрямувати випад. Але не навспряжки, зразу на ліво, ніби на Бахмач, а тоді що лиш нагло повернути на Борзну, вивабити ворога з його леговища, заманити на поле, побити і — назад».

Герцик, не дожидавши приказу, прожогом метнувся з дзвінниці, тільки деревляні сходи під ним жалісно затріщали.

Побіг до своїх Полтавців і за хвилину кінна сотня тихо й непомітно висунулася з города і невеличкими відділами різними дорогами й доріжками, а то й без доріг, прямо полями, двинулася в напрямі Бахмача. Чечель з дзвінниці слідив за нею.

«Герцик, грецик, йому в це грай!» — казав до старшин Чечель.

«Не він один», — відповів Гамалія. «Всякому з нас любійше й безпечнійше в полі, ніж у замкнутому городі. Сидиш, як борсук у норі, чекаючи, поки викурять тебе».

Кенігзен вірлиним оком літав по цілім виднокрузі. Його обличчя справді нагадувало скального вірла, котрий шукає добичі і готується до лету. Не втерпів. «Дивіться здорові, яж іду до своїх гармат».

«Підіжди, осауле, побачиш, як і куди справити гармати».

«Я вже знаю», — відповів коротко і пустився по сходах.

Герцикові Полтавці, проїхавши кількасот сажнів, стали повертати вправо. Виглядали на розвідку, котра несміливо й обережно посувається полями.

«Добре веде», — казав Чечель, — «пізнати вправного грача. Ось уже завважив його ворог».

В цей мент від хмари стали відриватися шматки. Ніби вітер шматував хмару й кидав нею на поле. Шматки, то підлітали в бадьорих підскаках, то спинялися й поверталися назад, щоб других тягнути за собою.

«Московські драгуни виступають Герцикові назустріч. А він вдає, ніби ворог заскочив його, — зупинився...»

Сотня розпадається на кілька відділів, проти кожного виступають драгуни. Не дуже сміливо починають собі, хоч перевага за ними».

«Ще й яка! На кожного з наших пять-шість Москалів».

«Дадуть раду, щоб їх тільки заманили в поле».

«Напі вдають, що настрашилися, — втікають».

«Москалі пускаються за ними. Алеж багато їх! Ніби вітер листя полем мете».

«І доля їх, як зівялого листя... Зігниють».

«Цар людий не щадить, має їх багато. Самої кавалерії тисяч двацять».

«З нашими, чи без?»

«Чорт його зна, — багато. Але не добрих. Лицарського духа не мають. Цар їх страхом до бою жене».

«Це й тепер видно. З ними і грець поганий. Татари куди краці».

«Татари вроджені їздці. І Поляк, як лучиться їздець, то добрий, а Москалі, ніби в піжмурки граються. Розженеться, от-от проколе списом, аж нараз повернув конем і проїхав мимо».

Московські драгуни, хоч могли наших обскочити з усіх боків і рознести шаблями, кидалися в бій без завзяття. Герцикові їздці то вдавали, що втікають, то нараз скорим рухом оберталися і кидалися на драгунів, приневолюючи їх до бою. Сміливійші з Москалів, що загналися за далеко, падали жертвою козацьких шабель і пістолів. Козаки робили шаблями вправно, а стріляли влучно. Їх легкі коні, ніби розуміли своїх їздців, вгадували їх гадки; поверталися зі шкорою блискавок вправо і вліво, знімалися високо на задніх ногах, гризли, кусали драгунських коний, ніби свідомо брали участь у бою. Московські коні, здебільшого недавно відірвані від воза і плуга, або вирвані зі стаднин, полошилися від стрілів, боялися шабель і зраджували охоту втікати до своїх стаєн. Між драгунами було чимало каліцтва, не тільки від козацьких шабель і пістолів, але й від своїх власних коний. Не один з них лежав на землі, придавлений своїм конем, зпід котрого ніяк не міг викараскатися, не одного кінь волочив по дорозі, бо цей не вспів упору вирвати чобота із стремен. Нові відділи, що безнастанно наспівали на поміч, збільшували тую суматоху. Счинився крик, гамір, рев, котрий аж у Батурині чути було.

Батуринці повилазили на дерева й на криші своїх хат, щоб побачити, як Гердик з Москалями бється.

За той час Кенігзен вспів перевести дві гармати і справити їх якраз туди, де йшов цей дивний бій. Не здаючися на гармашів, сам налягав на дула, осмотрював замки і підбирав кулі. Чекав тільки, щоб Гердик, заманивши драгунів в поле, пустився назад, а їх лишив, як мету для Кенігзенових стрілів.

Та Гердик не спішився. Завзятий козак ніяк не міг

розстатися з ворогом. Драгуни пізнали в нім полковника і кілька разів наважувалися на нього. Двох офіцерів з двох боків обскочило його. І то не молодиків, а грачів вправних, старих. Був такий мент, що здавалося, ось-ось і кінець полтавському полковникові. Він довго відбивався шаблею, махаючи нею то вправо, то вліво, так скоро, що казав би ти, в його руці не шабля, а блискавка срібна, аж нараз, саме в ту хвилину, як один з них наряджував пістоль, він кинувся на другого і шаблею звалив його з коня. Не турбуючись ним даліше, звернувся проти другого. Цей стрілив, куля перелетіла через Герцикову шапку, але не ранила його. Гердик, наче у відповідь, шаблею засягнув московського офіцера по руці, перетяв поводи і кінцем рубнув його по щоці. Удар був такий несподіваний і сильний, що Москаль захитався і, облитий кровю, повалився на землю, а сполошений кінь вітром полетів назад.

Даром драгунські старшини посилали проти Гердика своїх людей. Завзятий полковник, як жнець снопи, клав ворогів на полі. «Це чорт, не чоловік», — казали Москалі, вертаючи до своїх.

Не менше пильним жнивом міг похвалиться Герциків старий сотник. На чорнім кони, сам чорний як циган, не кидав собою по полю, як це люблять молоді робити, а лиш пильно розглядався довкола і де побачив котрого з козаків у важкій пригоді, туди несподівано являвся, щоб одним махом своєї кривої, широкої шаблунки, котру не всякий міг би й гаразд двигнути, бо була важка, як царева дубинка, рішити непевний двобій. Рішення не виходило на московську користь.

Завважили «старого чорта» Москалі і пустили на нього одного зі своїх найвправніших грачів.

Сотник, побачивши його, спинив свого коня, так, що кінь аж присів на задних ногах і голову високо вгору підняв, закриваючи нею їздця. З диким криком летів на нього Москаль, великий, сутулуватий, як медвідь. Сотник чув його зневажливі слова, від кожуха несло тютюном і водкою, бачив червоні лиця драгуна і його короткий грубий синій ніс і, здавалося, задеревів зі страху. Нараз скочив конем вбік, так що Москаль пролетів сяжнів може двадцять вперед. Тоді сотник погнав за ним і як яструб на голуба кинувся на нього. Прискакував то зправа, то зліва, то налягаючи сильно, то ніби втіваючи від ворога, аж нараз добре виміреним і сильним ударом вибив йому шаблю з руки. Шабля зі свистом полетіла вгору: і з бренькотом упала на землю далеко від тих двох, що счіпилися в рукопашнім бою.

Оба великі, сильні, вкриті курявою, потом і кровю, нагадували казкових богатирів, що борються на смерть і життя. Ніхто не важився спішити їм на поміч. Де двох таких лицарів бється, там третій не мішайся. Здавалося, і козаки, і Москалі без переговорів заключили перемир'я, поки не рішиться цей двобій. Не трівав він довго. Жилавому сотникові поталанило вхопити сутуловатого Москаля і стягнути його з коня.

Занімів Батурин і задеревіли Москалі, побачивши, як їх найкращий грець, ніби мотилъ на шпильці, вертиться у сотникових руках, вимахуючи руками й ногами і викидаючи з себе що найгідкіші слова і що найважкіші проклони. Аж здавлений за горло, по-синів, вибалушив кровю забігли очі, і захарчів. Сотників кінь летів у напрямі Батурина. Сотник ломив Москаля, як жнець ломить сніп, щоб покласти його на спід, під полукіпок, аж зломивши, відкинув геть від себе.

Сотник дихав важко. З його правої руки і з лобу спливала широкими струями кров, котрої не було як і коли тамувати.

«Нас околюють!» — кричав до Герцика.

Герцик дав знак і його люди пустилися в напрямі обложеного городу. Не всі. Декількох заплатило життям за цей сміливий випад. Товариші старалися піднести їх і взяти поміж себе. Одного, що правда, невеличкого й неважкого, ще молоденького козака, котрий насилу впросився до нинішнього, так небезпечного випадку, вірний кінь вхопив зубами за пояс і ніс з кривавого бій-поля, ніби розуміючи, яке горе чекалоб його тяжко раненого пана, колиб він так попався в руки роззвірених ворогів.

Московські драгуни не спішилися зібрати своїхраних і трупів. Мають час. Боевище за ними. Вони збитою лавою кинулися здоганяти козаків. Але їх коні не рівня козацьким. Козаки вітром летять, розсіюючися невеличкими відділами по широких полях, ніби стадо суйгаків, наполохане стрільцями. Їх жмінка, Москалів ціла хмара, чорна, грізна, небезпечна.

Нараз не з хмари, а в хмару ударили громи. Заревіли Кенігзенові гармати. Грізна хмара перервалася на кілька хмарин. Клекотить у них, вариться, кипить. Чути крик, вереск, стони. Валяться коні, люди. Кулі виривають землю, розшарпують і розкидають людське тіло і кінське мясо. Даром принаглюють московські офіцери своїх людей до дальшої погоні. Грозять пістолями, декількох трупом кладуть.

За той час козаки вже в половині дороги до Батурина. Батуринці пізнають, хто з них цілий, а хто облитий кровю. «Скорійш! Скорійш!» — принаглюють до бігу. Козаків і наглити не треба. Їх коні черевами до-

торкаються озимого збіжжя, котре вже встигло вирости так, що в житі могла би сховатися курка. Куди вони пробігли, жито принишкло до землі і забагрилося кров'ю, бо не один козак навіть не знає, що його важко поранено в бою. Аж тоді, як прийдеться скидати чобіт, побачить, що треба розрізати халяву, бо нога спухла і чобіт повен крові.

Москалі даліше женуть. Вони знов збиті в одну хмару, котра грозить загладою усьому, що стріне по дорозі. Та тільки грозить. Бо Кенігзен знов обійшов свої гармати, дав знак, гармаші прискочили з запаленими льонтами, приклали, відскочили і гармати вдруге заревіли, як буйволи дикі, викидаючи зі своїх ший добре вимірені кулі.

І знову крик, зойк, суматоха. Тільки декілька драгунів даліше жене, не маючи спромоги спинити коний в шаленому розгоні. Решта густої лави здержується, тратує себе, перевертається і завертає з дороги. Тих, що проскакали вперед, Батуринці беруть на око з мушкетів. Це вже не битва, а лови, стріляють драгунів, як зайців, виполошених з ліса на поле.

За той час Герцик зі своїми щасливо проскакують у Батурин. Перед ними на розтвір відчиняють браму. Окервавлені, в пошарпаних одягах, з поломаними шаблями, на покалічених конях їзджають Полтавці в гетьманську столицю. Хтось ударив у дзвони. Народ вибігає з хат і з погребів.

Вітають козаків, виносять напитки і їжу. Герциковому коневі годі продертися крізь товпу.

Біля церкви священники дожидають їх з хоругвами й хрестами. Благословлять. Діакон грубою рукою слези радості втирає.

Переїхали. Батуринці браму засипають землею.

«Дали Москалям часу».

«Може їм відпаде охота лізти до нас».

«Кажі вепрові, щоб не ліз у горód».

«І то правда».

Жартують, бо щасливий випад натхнув міщан новою надією. «Не здавати столиці за ніяку ціну!»

«Помремо всі, а Батурина не здамо».

«Аж гетьманові відчинимо ворота».

«Дай то Боже!»

«Слава Герцикові! Слава нашим Полтавцям!» — довго ще лунає здовж вулиць, котрими проїжджає на свої постої хоробра полтавська сотня.

За нею діякон їде. Хорим слів потіхи і розради не падає. Його донька осматрює рани. Вона й Мотря — це справжні сестри-жалібниці.

Чиєї рани доторкнуться, той і болю не чує, вірить, що рана загоїться скоро. Очима, не лиш мастями лічать. Ніхто так не вміє дивитися, як вони. Це не очі, а вікна у якийсь кращий і благородніший світ. І не один, що крізь них зазирнув туди, погляду цього не забуде ніколи.

ЧЕРВОНІЙ КОГУТ.

Меншіков зі своєї квартири на хуторі за Сеймом не бачив, що діялося біля борзненського шляху.

Аж почув далекі стріли й післав розвідку в цей бік. Заки вона вернула, сутичка Герцикових козаків з Меншіковими драгунами скінчилася. Світлійшому прийшлося прийняти до відома некорисний для себе звіт. Був лихий на своїх офіцерів, що втратили багато людий і осоромили себе перед ворогом. Не міг переболіти першої невдачі. Вона тим більша, що весь плян треба змінити.

Ворог відгадав його плян, значиться, нічого не вартий.

Сердився на проклятих Черкасів, що не хочуть піти на його хитрощі і гадають обороняти Батурин. От проклятий народ. Здавалосяб тихий і смирний, як «агнець», котрого на «закланіє» ведуть, аж нараз таку тобі штуку втне, як Батурин. Царського війська впустити не хоче. Меншіков не на жарт турбувався. Міг осоромити себе. Годіж це бунтарське гніздо облягати Бог вість як довго. Недалеко Шведи стоять. Кождої хвилини цар може відкликати його для розправи з Карлом. Який сором від-

ступати зпід Батурина, не здобувши його! Все одно, що знівечити всі свої дотеперішні воєнні заслуги, а може и утратити ласку царя. Меншіков бачить радість, яка з того приводу запанувалаб між його зависниками, ворогами. Ні, він до того ніяк допустити не сміє. Ще раз спробує підійти Батуринців. Пішле їм лист. І так не відповів на їхнє вчорашнє прохання о проволоку на днів три. Можеб згодитися на те, аніж придумати якусь нову штуку? Дотримувати слова не треба. Що таке слово у війні та ще з бунтарями, такими, як Батуринці?

Меншіков не потребував довго заспокоювати своєї совісти. Сів і скомпонував лист, в котрім годився не робити генерального приступу ні нині, ані завтра, якщо Батуринці цього часу не вживатимуть ані на дальше скріплювання свого городу, ані на випадки з нього, тільки на наради, як і на яких услівях здати город і, якщо вони за той час пороблять усі потрібні приготування, щоб туди впустити царське військо.

Лист переписано й післано Зажарським, котрий дістав окремі інструкції, щоб пильно помічати усе, що діється в Батурині, а зокрема, який у ньому панує настрій між козаками й міщанами.

Зажарський заткнув лист Меншікова на спис, почіпив білу хоруговку і переїхав Сейм.

З мурів замку, як звичайно, привітали його зневажливими словами. «Ще одна свиня суне рило. А бий!»

«Від світлішого з листом до полтавського полковника йду!» — гукав Зажарський.

«До чорта, дядька свого йди!» — відповідали йому. В город не пускаємо нікого. Не треба».

«Пустіть! Світліший востанне по добру хоче балакати з вами».

«Хай би балакав був учора, як ми до нього своїх депутатів слали. Нині ми не цікаві на його розмову. Будемо балакати мовою куль».

«До Москаля стрілай, а не по людськи балакай. Він людської мови не розуміє».

«Востанне питаюся вас, чи впустите?»

«Востанне відповідаємо тобі, вертайся, з чим прийшов».

«Кланяйся світлішому і цілому його бублейницькому родові. Кажі, що як прийде до Батурина, то бублики на майдані продаватиме».

Насміхам не було кінця. Але Зажарський не спішився вертати. Боявся Меншікового гніву. Дістав приказ, за всяку ціну дібратися у город і передати Чечелеві лист.

«Браття земляки!» — кликав голосом благальним, — «не йду до вас, як ворог, лиш як приятель. Добру новину привожу вам. Не відкидайте дружньої руки, не копайте могили для себе, не руйнуйте свого славного Батурина!»

«Тому, що славний, не хочемо безславити його».

Свиснула куля й перелетіла попри саме вухо Зажарського. Він похитнувся, кінь скочив, мало не скинув їздця в ріку.

На його щастя надійшов туди Чечель.

Побачивши товпу біля муру і зачувши останні слова розмови, догадався, що це знов мабуть посол від Меншікова, й казав його шнуром витягнути на мур.

Чечелеві заложало на тім, щоб проволікати облогу. Він знав, що за Москалями велика перевага в людях і в гарматах. Вони свої втрати можуть легко поповнити

новими підмогами, а для Батурина одинока допомога — гетьман. Може він уже надходить, може за два-три дні появляться голубі шведські однострої, подавав же гетьман своїй резиденції світляні сигнали, щось вони значать. Тому то й кожда година проволоки золота була варта для нього.

І Чечель, завязавши Зажарському очі, попровадив його на замок, до тої салі, в котрій обложені відбували наради, — козаки і міщани вкупі. Товпа стрічала Зажарського вельми непривітно. Посли від світлішого, котрі приходили з одним, а саме, щоби впустити московські полки в Батурин, роздратовали всіх. До того нинішній щасливий випад підбадьорив не тільки козаків, але й міщан. Молоді хлопці, що ледви двигали мушкет, голосилися добровільно до служби. На Зажарського всі дивилися, як на ворога і на зрадника, котрий настає на цілість города і на його славу.

«Не впускайте вовка в кошару. Підшибніть йому ноги, щоб більше не скакав!»

Сипалося й каміння.

Чечель мусів сердюками окружити посла світлішого, щоб провести його цілим. І на Чечеля сипалися за те непривітні слова. Йому дорікали, що грається у піжмурки з Москалями, замість привітати їх гідно, — кулями й ручними гранатами, до котрих козаки були великі охотники. Але Чечель вдавав, що не чує обидливих для своєї гідности слів. Знав, що роздратований народ не вміє язика тримати за зубами. І не дивувався, бо це облога. Люди вже багато ночий не сплять, мало хто їсть теплу страву, працюють і турбуються невміру, витворюється нервовий настрій.

«Не дайте йому йти! Бачите, він рахує кроки, мотав собі на вус плян нашої твердині. На руки його!»

«На руки, і — з муру стрімголов! Хай летить до чорта!... Має пропадати город, хай пропаде він... Кращого кінця не вартий!»

«Зрадник! Прислужник московський!»

Чечель, щоб не дратувати товпи, казав сердюкам піднести Зажарського на руки й віднести його на замок. Сам ішов біля нього.

«Хто зневажить посла, мене зневажить. Вечера не доживе!»

«Ого, ого!» — почувалося в товпі, але жадна рука не піднялася проти волі приказу полковника.

Принесли Зажарського до замкової салі й пустили на кам'яну підлогу. Стояв з завязаними очима, а козаки тягнули його за свитку, поштуркували й питалися: «Вгадай хто?»

Посол світлішого počував себе дуже погано. Він не гадав, що Батуринці так сильно роззвірилися на Москалів, забув язика в роті й ніяк не міг пригадати собі тієї промови, яку склав собі, йдучи з дорученнями світлішого, а якою гадав урозумити й переконати Батуринців.

Розв'язали йому очі й він ще гірше зжахнувся, побачивши кругом грізні, ненависні обличчя.

«Чого прийшов; кажи, чого прийшов?» — гукали на нього козаки.

«Не знаєш, де кого не просять, на княх виносять», — доповідали міщани.

«Спасення городів вашому приношу», — відповів, насилу добиваючися до слова.

«Спасай себе. Нам твого спасення не треба. Загибель ви нам готуєте, спасителі московські!»

«Самі ви губите себе, бунтуючися проти його величства царя і проти приказів світлішого».

«Світліший він тобі, а не нам».

«Нам що лиш тоді і ясно стане, коли тії світлості погаснуть».

«Того ви не дочекаєтеся ніколи!»

«Він обиджає нас. Гетьте з ним!»

«На гає!»

«У воду!»

«Коміть-головою з муру. Це йому найкоротша дорога, хай іде, звідкіль прийшов».

Чечель бачив, що народ роздратований до краю.

«Панове громадо!» — гукнув. — «Так не можна. Цеж посол.»

«Такими послами дідько в пеклі палить».

«Може й так, а на землі все він таки посол».

«Від Бельзівула. Намовляє нас до злого, іскушає».

«Наша річ не слухати його намови, але зневажати не треба».

«А чогож він нас зневажає?»

«Я не зневажаю панів-козаків, ані шановного міщанства, я одним і другим лиш добра бажаю», — боронився Зажарський.

«Коли ти нам добра бажаєш, так оставайся в нас і борони нашого городу разом з нами», — гукнули йому в отвiт.

«Того я зробити не можу».

«Чому?»

«Бо хочу дотримати віри й слова пославшому мя».

«Так і ми хочемо дотримати присяги нашому гетьманові, отцю!»

«Це друга річ. Гетьман зломив присягу цареві й тому ви, як підданці царські, звільнені від вірності віроломному Мазепі», — відповів Зажарський.

Та ще він не докінчив цих слів, як на його з усіх боків посипалися удари. Молотили, як сніп на тоці. Він пручався, вимахував руками, засланяв лице, копав ногами, та оборонитися не міг. Аж Чечель зі старшинами кинувся в ту суматоху й насилу вирвав безталанного посла ледве живим.

Повели його в кут і заступили лавою. Але товпа все ще шуміла, домагаючися видачі московського пройдохи, котрий мав сміливість обидити гетьмана в його столичному замку.

«Безкарно не пустимо обиди!» — гукали кругом.

«Постоїмо за гетьмана свого!»

«Постоїм за волю й незалежність».

«Хай знають Москалі, що наш терпець урвався!»

«Хай знають, що прийшов час розрахунку».

«Або житимем вольні, або вольними помremo за волю!»

«Батурина не здамо!»

«Війська царського не впустимо в город!»

«Ні, ні, ніяк!»

Чечель ждав, поки втихомириться громада. Діждатися не міг.

«На гак з ним!»

«У Сейм!»

«Коміть-головою з муру пустім!» — гукали.

Зажарський дріжав, як на муках. Він знав, що й попередних послів Батуринці не приймали ввічливо, але гадав, що його попередники все таки дещо прибільшували свої подвиги, щоб приподобатися світлішому. Не сподівався, щоб у цьому бунтарському гнізді набіралось стільки злости і стільки самостійницького завзяття. Черкаси такий терпіливий народ, аж нараз, диви, якими стали.

Іх не переконає ніхто, на них одна рада: ніж і вогонь.

Це він перекаже світлійшому, якщо Господь виведе його з цього пекла. Та на це він великої надії не мав. Кожда кістка боліла його, в роті чув спрагу, кров спливала йому на обличчя. Ще трохи й затовкляб на смерть. І як тут вийти з цієї яскині злоти?

«Давай його тут! Ми його розуму навчимо. Ми йому покажемо, як зневажати гетьмана та його столицю!»

«Шановна громадо!» — гукнув з усеї сили Гердик, входячи з Мотрею у салю.

Поява нинішнього героя і любленої цілим городом Мотрі втихомирила розгукане море. Люди розступалися, робили їм дорогу, але все ще ненависним оком гляділи в той кут, де за спинами старшин у смертельній тривозі ютився Зажарський.

«Шановна громадо!» — говорив Гердик. — «Дозвольте мені слово!»

«Говори, полтавський полковнику, говори!»

«Цей чоловік з листом від князя Меншікова прийшов».

«Не приймаємо такого листу. Знаємо, що Меншіков пише. Радить, щоб ми город здавали».

«Помремо, а президії не здамо!»

«А може в листі щось другого є?»

«Ми не цікаві».

«А всеж таки лист прочитати треба».

«Не треба! Не треба!» — залунало кругом. «Не читати нам того диявольського листу!»

Зажарський, побачивши нових своїх оборонців, набрав відваги. «В листі тім» — почав — «князь Меншіков два дні проволоки вам дає».

«Два дні проволоки?»

«Так, нині і завтра, щоб ви спокійно роздумали це важке діло й покорилися волі всесильного царя».

«Тільки Бог всесильний, а цар, як усі ми, чоловік».

«Антихрист...» озвалося в товпі.

«Товариші», — почав знову Чечель. — «Меншіков дає нам два дні проволоки, це не маловажна річ».

Товпа втипилася. Кождий рад був такому дарункові.

«А не брешеш ти, пане Зажарський?» — спитав старий сотник, той самий, що нині такої слави здобув.

«Щоб я так живим з цього замку вийшов, як правду вам говорю».

«Ну, то ти собі, сарако, дуже багато від Господа Бога бажаєш», — глумливо відповіли йому.

«А листу все таки читати не треба!» — гукнув хтось і за ним підхопили другі: «не треба! не треба!»

«Шкода часу!»

«Краще починаймо бій. Проженемо проклятого ворога, або погинемо усі».

«Президії не здамо, Москалів не пустимо в Батурин, до чорта з Меншіковим послом».

«На гак!»

«У Сейм!»

«Стрімголов з муру його!»

Мотря бачила, що на неї черга. Відколи віддалася, весь свій зайвий час посвятила городові. Піклувалася приютами для старців і недужих, доглядала ранених, щедрою рукою роздавала хліби й гроші. Не висувалася вперед, не накидувалася і не лізла людям в очі і, може якраз тому, ще більше її любили й поважали. Відчувала це і зважилася промовити слово.

«Зажарський з листом до полковника Чечеля прийшов», — казала, — «хай його Чечель читає. Якщо схоче переказати вам зміст, хай перекаже, як ні, і без того поживем».

«А вжеж, а вжеж...!»

«Щоб не писав у тому листі князь Меншіков, відповідь може бути одна: Батурина не здамо!»

«Так нам, Боже, допоможи во Тройці своїй святій!»

«Батурин по трупах наших візьмуть!» — загуло кругом, аж вікна задзвеніли.

«А не здамо тому, бо це наша гетьманська столиця і ми гетьманові обіцяли обороняти її, поки він на відбій не прибуде».

«Слова нашого не зрушимо!»

«Та ще тому не пустимо чужого війська, бо воно нам чуже. Хочемо мати свою державу і своє власне військо, хочемо хазяїнами бути у своїй власній хаті».

«Не хочемо бути рабами!»

«І якраз тому треба цілим відпустити Зажарського до князя Меншікова, щоб він переказав це наше незломне бажання».

В салі зробилося тихо. В Зажарського дух уступив. Тая жінка, як ангел хоронитель, виведе його з огненної печі.

«Хай іде!» — махнув рукою сотник.

* * *

«Хай іде!» — притакнуло сто голосів нараз. Мотря взяла Зажарського за руку. «Спасибі, що послухали мене», — сказала звертаючися до народу. «Батурин не осоромить себе».

Мовчки вивела перестрашеного посла з салі й по-

вела до своїх покоїв, щоб перше обмити його й оглянути рани.

Саля знов загула.

«Добре Чуйкевичева Мотря казала, хай іде й перекаже князеві, що ми президії за ніщо в світі не здамо».

«Та чи оборонимо?» вихопився хтось з гурту.

«Як не оборонимо, так погибнемо всі до одного. А хто другої гадки, хай з городу виходить!»

«Вибігло заяців чимало, виженім і останніх. Гетьте — геть!»

В салі почалась суматоха. Відшукали того, що поставив небажане питання, й наставляли, щоб збірив своє добро й виходив з міста. Він боронився, казав, що по щирости спитався, але кидати рідного міста не хоче і не кине, що буде з другими, хай станеться і з ним.

«Цитьте!» — озвався старий лавник. «Послухайте мене бувалого чоловіка. Не добре діється у нас. Згоди нема. Сваримось без потреби і багато з нас кривить душею, як бачу. Як пришле Меншіков свого чоловіка, то всі кидаються на нього, як вовки, здається, на шматочки розірвуть. А настане ніч і ті самі, що горлали ранком, вистрибують з городу, як з клітки крілі. Бог вість, куди вони діваються, може до ворога йдуть, продають нас... Когож то прислав до нас князь, як не нашого земляка Жарковича, і хто з нас скаже, куди подівся канцелярист Андрій Кандиба?»

«Правду кажеш, батьку», — притакували йому.

Лавник, ніби обухом валив Батуринців по голові.

«Так воно є, так».

«Але так бути не може», — говорив даліше старий лавник. «Переказуємо Меншікову, що город хіба на наших трупах візьме, — а на мою гадку, перше спитаймо свого серця, може в нього є друге бажання».

«Ми вже це сто разів казали, що, або оборонимо Батурин, або згинемо всі».

«Чи одно чоловік каже, а инше собі гадає, а ще инше робить. Мало чого не говорив Кандиба, вдаючи найвірнішого гетьманового чоловіка, а де він тепер? Де Іван Ніс, що такого лицаря з себе виявляв, і де багато других, котрих імен навіть не згадую, щоб даром не вражати болючо їх рідні і приятелів».

«Ви нас обиджаєте, батьку», — перебили йому, — «порівнюючи з Носом і з Кандибою».

«Нікого не обиджаю, братя і діти мої, але говорю, що мені розум велить, бо люблю свій рідний город і тую нашу землю, матір святу».

«До чогож ви свою річ ведете, кажіть?»

«До того, щоб ми по добрій і непримушеній волі заприсягли перед Господом всемогучим, що ніодин з нас слідами Носа не піде, що всі ми, як тут стоїмо, так і постоїмо за президію нашу. А хто того не може, або не хоче, хай іде. Перший руку вгору підношу».

Підняв руку і дріжучим голосом проговорив слова присяги. Всі пішли за ним.

«А тепер, щоб ви знали, що я не балакав на вітер, піду, винесу з хати, що в ній ціннішого є, і схочу на замок, а хату власною рукою підпалю. Хай ворог знає, що ми не дбаємо про наше добро, що в нас на серці тільки одно — честь і слава наша. Оборонимо город, так побудуємо собі нові хати, ще кращі від отсих, а не оборонимо, так нам тоді вже нічого й не треба. Хай Москаль не гадає собі, що, здобувши Батурин, поживиться нашим добром, кістки з попелища добуде, отщо!»

Неодно серце стиснулося з болю, почувши ті грізні слова. Як же так?

Червоного когута під власну стріху пускати? Хто бачив це? Іде зима, де притулитися з родиною? На замку для всіх місця не стане.

Не скривалися з тим.

Старий жалібним оком подивився кругом.

«Кажете, що по трупах ваших увійде ворог у город, а жалусте своїх теплих стріх. Ось яке то тверде ваше слово. А я при своїм стою: підпалю свою стріху, щоб не тремтів за неї. Обороняймо валів, мурів і замку, а не оборонимо, так гиньмо».

«Як підпалимо Батурин, ворог скористає з тривоги і припустить штурм».

«Так що? Знатиме, що цей пожар значить. Підпалю. А ви, як хочете собі».

Дехто противився. Казали, що ще час, що жаль нівечити надбання кількох поколінь.

«Вам час, а мені спішно, бо я боюся ночі. Боюся, щоб знов які Носи не перейшли на другий бік».

«Не пустимо. З городу і пес не вискочить».

«Замість дивитися, щоб ворог не ввійшов, ви сторожити будете, щоб не виходили свої. Гарна мені оборона твердині».

Він задумався, а потім грімким, рішучим голосом крикнув: «підпалю!»

«Не смій того робити. Громада противиться такому грішному ділу. Не дамо!»

Старий лавник, ніби не слухав того. Повернувся до Чечеля, котрий мовчки слухав його мови. «Що ти, полковнику, кажеш на це? Твоє слово — приказ. Ти наш командант. Рішай!»

«Рішати?» — Чечель задумався, потер чоло і шарпнув свій вус. «Я одної думки з тобою, батьку», — сказав. — «Твоє добро, так ти й роби з ним, що захочеш».

Ніхто тебе спинять не посміє. Жертву приносиш, — ще й яку! Жаль, що тільки один».

«Знайдеться більше таких», — відіззався найбагатіший з міщан. Якщо гадаєте, що треба, так і балакати нема що. Ходім!»

Оба з лавником вийшли. За ними посунуло ще кількаох.

Інші лишилися. Незвичайне рішення лавника заскочило їх несприготованими. Всяке собі гадали, а такого ні. Бо кому може прийти на гадку підпалювати свою власну хату. Стояли понуривши голови.

* *

*

В городі шуміло. Бігали і кричали люди. Ревів товар, почувачи щось злого. Лунали стріли, глухо відбиваючися від мурів, котрі давно не чули пальби. Вулицями переходили відділи сердюків, щоб вдержувати лад. Народ, виведений з рівноваги, легко горячився і брався зводити всілякі порахунки. Досить було сказати на когось «зрадник», щоб виставити його на небезпеку побоїв, а то і смерті.

Замкова саля розяснювалася в міру того, як піднімалося сонце і вступалася мрака. Але громадка міщан все ще стояла в тьмі.

«Як же нам?» — спитав хтось, повертаючись до сусідів.

«Як? Як другі, так і ми. Якщо треба палити, — палім. Хай летить червоний когут».

«Хай летить червоний когут...» — рішили і розійшлися.

ТАЙНИКАМИ.

Мотря, осмотривши Зажарського, попросила його поснідати разом з нею, та випити чарку, щоб усе лихе минуло.

«Мотре Василівна, Мотре Василівна!» — бідькався московський посол».

«Колиб ви знали, як мене кожда кісточка болить!»

«Потерпім, добродію, за спасення роду людського і за славу божу, може Бог тієї жертви хоче від нас».

«Нащо вона Богові потрібна, тая жертва? Через глупоту людську терплю».

«Не ви один терпите, добродію. Може терпіння душі від тілесних гірше болючі».

Зажарський глянув на гарну паню, пригадав собі трагедію її батька, погадав, скільки болю мусіло зазнати це добре жіноче серце, і його гнів на проклятих ба-туринських міщухів трохи ущух.

«Так воно так, ласкава добродійко, великими терпіннями пробує нас Господь».

«Так тоді не збільшаймо їх, бо Господь велів прощати кривду, яку творить нам ближній».

Говорила, як проповідник, як пройнята божественними заповідями сестра-жалібниця. Її слова тим силь-

нійше вражали, що виходили з уст незвичайної, прямо невиданої краси. Зажарський забував про світлішого князя Меншікова і про своє важке та несповнене як слід завдання і піддавався всепіло чарам тієї прегарної жінки. Колиб сказала йому: «оставайсь біля мене, борони мене, гинь разом зі мною!» — оставсяб. Та Мотря того не жадала. Вона хотіла, щоб він не дуже чорно малював перед Меншіковим свою гостину в Батурині, щоб не повторяв усіх тих зненаг, які посипалися тут на його голову, а лиш переповів однодушне бажання цілого обложеного городу — згинуті, а президії добровільно не здати.

«Погано вони привітали мене, царського посла, але за гостиною у вас, ласкава добродійко, я забуду про них, а тямити буду про вас».

«Спасибі вам, не поминайте злом. А тепер підемо, бо вже недалеко полудне. Вас мабуть там нетерпівливо чекають».

«З вами я і до пекла готовий. Ходім».

Подякував за гарну гостину і за те, що вирвала його з рук роззвіреної товпи.

«Ніби ангела небесного післав мені Господь. Колиб не ви, роздерлиб мене на шматочки. Щира вам дяка, Мотре Василівна, а з дякою ще одно прохання».

«Яке?»

«Переконайте тутешніх людей, що їх упір безсильний. Князь Меншіков добуде Батурин. Цеж ясне. Пощо тоді даремних зусиль, пощо таких жертв? Краще впустити царське військо в город».

«Того я вам обіцяти не можу».

«Ні?»

«Бо того я сама не бажаю».

Зажарський видивився на неї.

«Колиб я бачила, що хочуть відчинити браму, положиласяб на порозі, хай перше сторощать мене... Ходім!»

«Ходім», — повторив глухо Зажарський.

Взяла його за руку. «Позвольте вам завязати очі. Не дуже то ввічливо, але конечно».

«Такі руки не жаль, щоб і світ завязали», — відповів.

Вбрала його в козацьку шапку, накинула на плечі якусь бурку і повела в пивницю.

«Як дивно», — говорив, тримаючися її, — «ведете мене Бог вість куди, можете замкнути на голодову смерть, а я йду, як послушна дитина».

«Бо вірите мені».

«Вірю, що нічого нечесного не зробите ви зі мною, Мотре Василівна».

«Як тую віру затратять люди, тоді їм і ніякого ратунку не буде. А до того воно йде».

«Гадаєте?»

«Бачу. От і Москалі про нічого другого й не думають, а тільки, як би нас підійти і винищити до останку».

«Не такий чорт страшний, як його малюють».

«Може й страшніший. Невжеж і вас прислав світлійший без тієї задної гадки?»

«Не знаю. Може. Як мені це знати? Я в добрій вірі йшов».

«Значиться, і вас підвели. Так тоді вважайте себе щасливим, що хоч потерпіли сами, та не стали причиною людського горя, куди ще більшого».

Зажарському зробилося соромно перед жінкою.

Виправдувався і впевняв, що поганих намірів у нього не було.

Ішли. Прошибало їх гниле зимно підземельних мурів. Свічка в руках Мотрі кидала фантастичні тіні. Місцями доводилося схилятися, щоб головою не вдарили в склепіння.

«Вважайте, тут сходи, ще один, — так. А тепер повертайте направо».

«Ведете мене, як на другий світ. Страшно. Добре, що тут так зимно, бо в мене жар».

«Пройде. Я добре оглянула рани. Знаю це діло».

«Ви словами краще залічуєте біль, ніж лікар мастями».

Мотря вдавала, що не чує. «Говорю, щоб ви собі не кмітували ходу».

«Не турбуйтеся. Моя нога тут більше не постане. Хай собі здобувають Батурин — я на нього не піду. Скажу, що хорий».

«І добре. Менше одного ворога матимем».

«Я не ворог ваш, а приятель нині».

«Спасибі. Колиб тільки щирий, бо краще ворог, ніж нещирий приятель».

«Колиб я не був таким, то — подумайте, нас тут двоє, я мущина і ви — жінка. Одним махом скинув би опаску з очей і ви булиб у моїй власті».

Мотря зжакнулася. Не подумала над тим.

«Того я не боюся», — відповіла рішуче.

«Ого!»

«А так. Бо з того підземелля ви не вийшлиб без мене. Отсих дверей не відчинить ніхто, що не знає тайного способу».

Зажарський усміхнувся. «Я навіть не буду пробувати, хоч воно і дивно, бо, їй Богу, варто й загинути, щоб на хвилину заволодіти такою, як ви. З мене говорять мущина».

«Краще кажіть, звір».

«В кожній людині чаїться звірюка, в тім я впевнився нині, там у замковій салі. Та ви не бійтеся, пані. Ведіть. Йду, як дитина».

«Так тоді, схиліть голову, бо доходимо до виходу. Остання брама. А тепер доводиться лізти рачки. Так...»

І вони опинилися поза замковими мурами, в глухім зарослім садку. Пройшли. Мотря відчинила ворітця і вийшли на тиху, далеку вуличку поза містом. Тут їх обскочили вартові.

Мотря допильнувала, поки Зажарського пересадити через мур. Товпи тут не було, не було кому знущатися.

«Спасибі вам, Мотре Василівна», кликав здолини Зажарський, «спасибі, що провели мене!»

«Перекажіть світлійшому, що всі ми тут помremo, а президії не гадаємо здавати», — відповів йому згори дзвінкий жіночий голос, як жайворонків спів.

}

БАТУРИН ГОРИТЬ.

Довго стояла Мотря на валах і дивилася, як Зажарський прямував до ріки, як повернув управо, дійшов до того місця, де ждали на його драгуни з конем, як сів на нього, переїхав міст і загубився в густій товпі всілякого війська.

«Дивна річ. Балакаєш з чоловіком і ніби він справді чоловік. І чує, і розуміє, і навіть ніби нічого злого тобі не хоче. І може не один з тих там тисячів такий, як цей. А все таки ідуть, щоб знищити тебе, забрати волю, розграбити добро, палити, мордувати. Приказ одного чоловіка переміняє тих людей у звірів. Тисячі, великі тисячі підчиняються волі одиниці... Одиниця думає за них, приказує, бажає, — будує державу. В нас не те... І, в нас нема держави...»

Поступила до лічниці, обійшла ранених і хорих, козаків і міщан, котрих було чимало, бо почався перестріл і все нові жертви приносили, — аж утомлена повернула на замок і зайшла до мамі.

Любов Хведорівна порядкувала своє добро й перебірала папері. Руки її дріжали, жмутки сивого волосся спадали на бліде, на цей раз не підмальоване обличчя.

Це вже не була колишня Кочубейха, горда і негнута, це була друга жінка. Мотря глянула на неї і в її серцю озвалася любов доньки до мами. Так — це була її мати, бідна й терпляча, але куди блища, ніж колишня, сильна й своєвільна.

Мовчки припала до її руки.

Любов Хведорівна другою рукою пригорнула її до себе і погладила по голові. «Доню», — ледви вимовила тихо.

Перший раз у життю почула це слово Мотря.

«Мамо», — відповіла, цілуючи руку, від котрої стільки кривди зазнала.

«Не гніваєшся на мене, мамо?» — питалася.

«Бог мені свідком, Мотре, що ніякого гніву в серці не маю. Втратила я гордість, а здобула доньку».

«А я — маму», — доповіла Мотря.

Наслухували, як ревіли гармати. Московські кулі не влучали ще в замок. Горою перевалювалися, попадаючи в передмістя, з котрого люди вже давно перенеслися під крила замку, бо не почували себе досить безпечними.

«Стріляють Москалі», — сказала Мотря.

«Стріляють, та не влучають. Може Бог дасть, що великої шкоди не зроблять».

«Може...»

Куля влучила в замковий мур. і замок задріжав, аж посуда на столі задзвеніла.

«Попали... Привикаймо», — сказала, зітхаючи Любов Хведорівна.

«Після того, що мені велів Бог пережити, нічого не боюсь, готова я на все. І чого мені більше хотіти?»

Свій вік пережила. Богато гріху приняла на себе. Хай Бог простить. Неодно спокутувала я, доню. Неодно. Бог тільки знає, що я перестрадала. Дивно, що з ума не зійшла. Як судили покійного Василя Леонтьєвича, як карали його, я пальці собі гризала, волосся з голови виривала, аж задубіла з горя, як тая Лотова донька.

«Не потрібуєте мені того казати, мамо».

«Аж одної ночі, коли я від ума відходила, покійна мати моя, а твоя бабка привиділася мені. Осінила мене хрестом святим і сказала: «Прощаються тобі гріхи твої, Любове, прощай їх ближнім своїм». І розгорнула передімною псалом покаяння і казала читати його. З тої пори, якщо помста підступає до мене, говорю його й легше робиться на серці. Живу, дожидаючи кінця. Може він і недалекий. Може вже тую кулю в дуло кладуть, котра покладе край мойому грішному життю».

«А може кулі тієї ще й не відлили, мамо», — потішала її донька.

«Бог нам суддею, не люди. На суд Божий готовіся, Мотре. Не маю я надії, щоб Батурин витривав облогу. Бачиш, як Москаль палить... Це що лиш початок. Ще не обстрілялися гармати. З кожним стрілом будуть краще попадати в ціль».

«Але і наші не дармують. Кенігзен славний артилерист. А так, — дасть Бог, що й гетьман на відбій поспіє».

«Дав би це Бог. Ти знаєш, не любила я гетьмана, а тепер нікого собі так не бажаю, як його. Та чи прийде він? Може й хоче, бо це його столиця, але чи може? Він же тепер не сам. Зв'язався з Карлом і нічого на свою руку робити не може».

«Прикро, що все ми від когось другого залежні».

«Залежні, бо не визволились від власних гріхів. Знаю це по собі. Я теж у тій гріховній неволі довгі роки жила. Все лиш себе бачила, а не других, про рідний край не дбала, хотіла, щоб на моїм стало, хоч би світ перевернувся догори дном. А це гріх, це великий гріх, Мотре. Таких грішників у нас дуже багато і тому ми й помремо мабуть у неволі, бо Господь закаменилих грішників тяжко кара».

Знову дрігнули мури, двері відчинилися і зачинилися нараз, шибки у вікнах задзвеніли, замок ніби заскреготав з болю зубами.

«Бачиш, — влучають», — сказала Любов Хведорівна, наслухуючи, чи не валиться мур. Але мури заспокоїлися, куля мабуть загрузла в камінню, не перебивши стіни. Любов Хведорівна перехрестилася. «Ще не та, дякувати Богові, ще ми живі. Тут, Мотре, що найважніші папері. Заховай їх. Ти краще знаєш замок і його таємні сховки, ніж я».

Мотря приняла звиток і за пазуху уткнула.

«Та ще слухай і затям собі добре. В нашім саді, від головної дороги біля третьої стежки направо, від третьої липи кроків двайцять і три закопаний мій клад: золото й дороге каміння і дещо дзвінкого гроша. Якщо Господь покличе мене на свій суд, а тебе оставить живою, добудь його. Оздоби церквам і бідним роздай, по половині, а гроші поклади в гетьманський скарб. Скажи, це на потреби державні, нашої, української держави. Завинила я перед нею багато, може хоть малу частину того довгу сплачу. Совість не дає мені спокою. Не знаю, хто гетьманом буде, чи залишиться Іван Степанович, чи виберуть нового. Хтоб не був, скажи, що Любов Хведорівна вітає його й бажає йому

всякого добра, щоб жив і реґіментував Україні на славу».

«Що ви це, мамо? Відженіть чорні думки. Обом нам небезпека одна. Як згинемо, то згинемо обі».

«Я стара, мені все ближче до смерти, ніж тобі, тому й готуюся до неї. От, може за хвилину побіжиш куди, до хорих, або на мури, може й не побачу тебе, тому й говорю. Не забудь, доню, не забудь!»

І мати обіймила доньку, пригорнула до груди й зимні уста притулила до її горячого обличчя. Цілувала. Довго, сердечно, за всі часи. Материнська любов, здержувана гордощами великої і багатой пані, впоминалася тепер, в цей тривожний мент, о свої потоптані права. Нараз вся мебель спалахнула червоною луною. В городі почувся шум, пуск і крик. Мотря кинулася до вікна. Глянула й закрила його важкою занавісою. «Побіжу, довідаюся, що там таке, не тривожтеся, мамо!»

Побігла. Любов Хведорівна осталася сама. Певно Москалі здобули Батурин, — прийшло їй на гадку. Чекала, коли впадуть до неї і зарубають її, жінку покараного царем на смерть Василя Кочубея і матір Мотрі Чуйкевичевої, котрої муж пішов з гетьманом до Шведів і котра залишилася в Батурині й обороняла його.

Здивувалася, бо Мотря не вернулася стрівожена, не тягнула її кудись у підземелля, щоб перед ворогом спасатися утечою тасмними хідниками, а спокійно посадила її на шкурятній старосвітській канапі і просила не турбуватися.

«Це міщани підпалили свої хати», — казала.

Любов Хведорівна не вірила своїм ушам. Хто чув, щоб люди спевна розуму палили свої домівки?

«Так, мамо, палять, бо треба. Треба, щоб ворог знав, що Батуринці на все готові, що їм нічого щадити й жалувати, що в них тільки й діла, що оборона замку».

Любов Хведорівна терла рукою чоло, ніби будилася зі сну. «Батуринці Батурин палять», — шептала зівялими устами. «Сами його палять, щоб ворог не мав що палити. Значиться, вони дійсно хочуть його обороняти до останку, згинуть, а ворога в город не впустять. Значиться...» — і вона припинилася на хвилину. Те, що хотіла сказати, було надто страшенне, щоб вимовити зразу, не привикнувши до нього, не переконавши перед тим самої себе, що воно потрібне, конечно, неминуче, це слово і діло, що за словом піде.

«Значиться... Мотре! Ходім!» — сказала, беручи доньку за руку.

Мотря не допитувалася, може догадувалася намірів мами.

Як вийшли на замкове подвір'я, мимохіть зупинилися. Обдало їх горячем, згарр'ю, чадом. Батурин горів.

Горів їх рідний город, підпалений руками своїх власних мешканців. Ця гадка збільшувала грозу пожежу. Не могли освоїтися з нею. Колиб ворожі стрільня підналили дахи і стріхи батуринських будинків, старих, дорогоцінних стариною, і новіших, побудованих чималою витратою труда та гроша, так це булоб звичайне та природне, а так...

Хвилину стояли на кам'яних сходах, щоб привикнути до того, що нараз побачили перед собою. Долонями заслонювали очі. Искри летіли на них. Струшували їх з волосся і з одежі. Дими спиняли віддих. Задуха була з городу, як з велитенської печі. Чути було тріск, ломіт, гук. Валилися дахи й димарі. Поломів при-

тихала на хвилину, то знов ще з більшою силою вири-
валася з хат і домів, крізь челюсти обезвічених вікон,
і крізь вирвані двері й огненними язиками, червоними
хвилями, горячими стовпами підлітала вгору, до хмар,
до сонця, до самого Бога, як самопальная жертва, як
автодафе. Зробилося горячо, немов це не пізня осінь,
а літнє полудне. У воздуху, як огненні птахи літали
гонти, горючі тріски, відірвані від вікон, дівочими ру-
ками так пильно й гарно мережані й вишивані за-
навіси. Горючі книжки вискакували вгору, високо по-
над дерева, розтвиралися і, як червоні вірли, втікали
від пожежі.

«Ходім!» — сказала Любов Хведорівна, притулюю-
чися до доньки.

«Куди?» — питала її Мотря.

«До нашого двора».

«На замковім подвір'ю?»

«Ні, до нового».

«Ходім».

За димами не бачили дороги. Пожар знівечив
плян міста. Пускалися в добре їм відому вулицю, ко-
трою проходили нероз, і мусіли завертати в другу, бо
тамтою ніяк було пройти. Полумінь через дорогу по-
давала собі руку, горіли й валилися тини, плоти, пар-
кани, високі, дубові брами, тесані сокирами дідів, остан-
ні свідки їх загарливої праці. Деякі хати вже дотлі-
вали. Сторчали огненні кістяки, димар, як обсмалений
хребет, недотлілі крокви, як ребра, дубові сволоки, як
руки, опущені в безсиллю і в розпуці. Ще хвилину,
луск, тріск, гук і — кістяк валився на постелю з диму,
саджі, з румовища. Так горячо було, що шибки з

вікон топилися й котилися блискучими кулями. Ніби город плакав останніми, жгучими сльозами. На подвір'ях, як гори, лежали живцем зажарені коні й корови. Чути було немилий запах шерсти, лою і жареного мяса. Затулювали ніс, сцпирали віддих у груди, щоб не чути того, і йшли даліше крізь огненне море.

Люди, як круки літали кругом.

Жінки борикалися зі скринями, хотіли їх викотити в безпечне місце, в садок, або на город. Але скрині горіли, тліло в них заховане добро. Мами тупили до лона перестрашених дітей і проклинали своїх мужів за окаянне діло. Деж хто чував, щоб хазяїн під свою власну стріху червоного когута пускав! Подурили хлопці! Пан Біг їм розум відібрав!

Людський крик, вереск, зойк додавав нових пронизливих акордів до тої пекельної оркестри

Сліпий дідусь з бандурою втікав. Бандура горіла, він її руками гасив, від бандури занялася борода.

Дід робився подібним до огненного стовпа. Мотря припала до нього. Скинула жупан і обгорнула бандуру, Любов Хведорівна долонями гасила обсмалене дідове волосся. Огнений стовп погасав. Дідусь благословив їх. Вратували неповинну душу.

«Підете з нами, дідусю!» — сказала Любов Хведорівна і потягнула старого за собою. Сліпий далеко не зайшов би.

Кочубеїв двір стояв серед великого саду. Йому покищо не грозила пожежа. На дубах висіло ще зимне і мокре від дощу листя, гилляки й здоровезне галузя дерев були мокрі, пожар не вчипиться їх скоро. Але челядь все таки виносила дрібнішу мебіль і посуду, далеко в сад, на другий бік від пожежі.

«Не треба!» — гукнула на них Любов Хведорівна. «Лишіть! Як горить людське, хай горить і моє!»

Здивовано дивилися на неї. Мабуть з ума зійшла. Від смерти Кочубея Любов Хведорівна не та стала. А до того — облога — пожар, якщо збожеволіла, то й не диво.

«Лишіть, кажу!» — повторила рішучо і в покої ввійшла. Мотря за нею. Проходили кімнати, ніби прощалися з ними, з усіми радощами і смутками, які в них пережили, вони і батьки їх, бо двір, хоч називався новий, а основами своїми, боковим крилом, до котрого добудовано передні покої, памятав давні часи.

Вікна здивовано дивилися на них, двері не хотіли їх пускати від себе, замикалися важко.

Любов Хведорівна зняла той самий образ Розп'яття, в чорних рамах, котрим відбирала колись присягу від черця Ніканора, запалила свічку і пустилася на горіще. Мотря вхопила її за руку.

«Мамо, ви куди?» У її майнула через голову гадка, чи не дай Бог не збожеволіла мати. Любов Хведорівна подивилася на неї уважно, тими самими мудрими і би-стрими очима, до котрих Мотря привикла від дитини.

«Як треба, Мотре, то треба. Досить ми бокували від людей. Весь тягар спихали на них. Так не годиться. Коли горить Батурин, хай і Кочубеї з димом ідуть».

Мотря побачила те, чого догадувалася тільки. За-тремтіла душею. Їх гніздо мало з димом піти. Не жалувала матеріального добра, а жаль їй було родинних памяток, споминів, все одно сумних, чи веселих, хоч останніх і не так то багато зазнала в тім дворі. Тут радо проживав її безталанний батько.

«Годі, Мотре, ходім! Нема що пристрапатися до мастків. Може вони й не добром набуті. Хай Господь їх у жертву прийме, може якого гріха простить. Має попасти Меншікову в руки, хай горить. Хай бачить народ, що ми готові разом з ним терпіти. Так краще, так конечно, — ходім».

Вийшли на горипще і ще раз глянули кругом. Ще раз побачили, як горів Батурин, як дими жалібною паполомою осотували весь краєвид, як у них потопав московський табір, в котрім помітний був незвичайний рух. З табору на замок, а з замку на табір летіли кулі, здавалося, йшли собі назустріч, та не попадали в себе. Миналися, несучи з собою смерть і руїну.

Московські кулі все ще здебільшого не попадали в замок. За кожним разом, як влучила котра в город, пожежа ще гірше лютувала. Ще вище знімалася полумінь, сичіла, вищала, кривавими язиками здіймалася до неба.

Мотря мовчки за мамою ішла. Могла вирвати свічку з її рук, але чула, що не має до того права. Мати говорила правду. Треба, щоб бачив народ, що Кочубеї тримають разом з ним, що люди, те й вони.

На горипщу була одна комірка, повна всілякого хламу, постелі, білля, непотрібного вбрання. Любов Хведорівна відчинила до неї двері. Поставила на столі Розпяття, перед ним свічку і перехрестилася. «Хай Бог прийме за прощення наших гріхів», — сказала, підпалюючи комірку. Хвилину дивилася ще, чи вогонь не потухне, а тоді двері затріснула наглухо. Вертаймось!»

Вхопила Мотрю за руку і скорим ходом збігла з нею надолину. З сіний вискочила на ґанок.

На камяних сходах сидів сліпий дідусь. Дріжущими руками водив по обсмаленій бандурі та числив непорвані струни. Мало їх було і бандура не хотіла грати.

«Приютіть старого», — говорила до слуг. — «Щоб він кривди не мав. Заберіть його геть, щоб не згорів з двором».

Слуги витріщеними очима дивилися на свою паню... збожеволіла!

«Як умру, то слухайте доньки, вона про вас подбає. А двора не ратуйте, хай разом з Батурином горить. Хто з вас сильний — на замок. Там рук до оборони треба. А тут кінець... ходімо, Мотре!»

І тою самою дорогою, котрою перед годинкою прийшли, пустилися назад.

Відійшовши кроків може двісті, озирнулися. Дах на Кочубевім дворі займався. Піяв червоний когут, бючи огненним крилом.

Так челядь все таки двір ратувала.

«Як собі хотять», — сказала до доньки Любов Хведорівна, — «я своє зробила».

Подорозі бачили, як хорих і ранених з лічниці на замок переносили. В лічницю влучив московський гранат і наробив чималого каліцтва.

Хорі стогнали, сціпивши зуби, ніби соромилися свого болю.

Очима, повними вдяки здоровили Мотрю. А вона, не зважаючи на пожар і на небезпеку, приставала до них, поправляла перевязки на ранах, обтулювала їх на носилках, гладила білою долонею окрівавлені козацькі руки.

На останній носилці пізнала старого сотника з полтавського Герцикового полку, котрий нині рано такої слави в герці з Москалями зажив. Лежав великий, аж

Йому ноги звисали, як дихав, груди підносилися, мов гора. З відчинених уст струйкою слезила кров. Його теж влучила московська граната. Гадали, що вмер, бо був пошарпаний страшно. Але, видно, козацька душа нерадо розставалася з хоробрим тілом. Дихав ще. А коли Мотря доторкнулася його споченого обличчя, підняв повіки і всміхнувся.

«Мотре Василівна», — сказав, — «помремо всі, а президії нашої не здамо!» Хотів піднятися, встати, але тільки головою рухнув, «не зда — мо!» випрямився і — замовк навіки.

Мотря долонею очі йому затулила, зняла хустку з голови і, замість китайки, прикрила нею козацьке обличчя.

ГРАНАТА.

Батурин горів. Запалювалися щораз то нові будинки. Не треба було й підпалювати, вітер скрізь розносив горючі головні. Кидав ними на церкви й на замок.

Як мовкли стріли і на хвилину потухала пожежа, то зривався ще страшніший від них гул, — людське голосіння. Здавалося, що замкові мури ожили й ридають.

Мотря декілька безталанних жінок з дрібними дітьми забрала до своїх покоїв, а сама побігла на мури.

«Мотре Василівна», — кричав, побачивши її, Кенігсен, — «бережіть себе, тут небезпечно».

«Мені не більше, як вам», — відповіла спокійно.

«Як же вам, пане осавуле, ведеться?»

«Гармати лихі. Не доносять. Одну батарею московську я застукав, інші теж взяв би за чуб, таж за короткі руки. А все таки ворога я приневолив до зміни позицій. Бачите, світліший переніс свою квартиру і посунув назад свій обоз, — тут йому за горячо було. Гей, колиб так більше і кращих гармат».

Останні слова заглушив гук, подібний до грюхоту грому. Задріжав мур, посипалося каміння, дими й ко-

поти закрили світ. Мотря чула крик, бачила, як бігали й метушилися люди, мов крізь сон доходила до неї голосна команда Кенігзена «пали», а потім якийсь солодкавий, аж млісний супокій розлився по її тілі, відбираючи в неї владу і свідомість.

Здивувалася — побачивши себе в замковій кімнаті у своєї матері... Невжеж це дійсно Любов Хведорівна, отся жінка, що так турбується нею? Подає воду з вином, оптом обтирає виски, так лагідно доторкається її рук і ніг?

«Болить тебе що, Мотре?» — питає Любов Хведорівна.

«Ні, мамо, вже пройшло. Не турбуйтеся, дайте, я встану».

«Полеж ще трохи. Як принесли тебе, я гадала, що вже тобі кінець. Бог ласкав пощадив тебе. Не досвідчай же його. Це не жіноче діло, Мотре, лізти, де кулі падають. Лишим це козакам».

«А Кенігзен?» — спитала нараз Мотря.

«Кенігзен, Мотре — Кенігзен, ранений».

Мотря очі руками закрила. Побачила в своїй уяві геройську постать гарматного осавула, який мало що не весь день невтомно працював біля своїх поганих гармат, не довіряючи ні їм, ні нікому. «Колиб їх у мене більше, та кращих», — пригадала собі його слова. Тепер він і тії осиротив.

«Важко ранений Кенігзен, мамо?» — спитала несміливо. Любов Хведорівна не відповідала. Не хотіла бентежити доньки.

«Кажіть, що з ним?»

«Що Бог дасть», — відповіла мати і Мотря зрозуміла, що з Кенігзеном погано і що з Батурином недобре, бо ніхто не заступить його.

«Це був лицар», — сказала сідаючи на ліжку.

«Так, доню, це був чесний і хоробрий вояк».

«Німець, а боровся краще від наших, за нашу, чужу йому справу».

«Не чужу, бо він пристав до нас душею, аж дивно».

«Аж дивно, що в нас тієї любови немає».

Мотря зірвалася з постелі.

«Ти куди?»

«До Кенігзена».

«Не пущу тебе! Біля нього лікар. Він уснув. Не треба бентежити його, не йди! Тепер ніч. Ти ще не маєш сил, упадеш де. Там лютий бій. Чуєш, як гармати ревуть. Там, Мотре, пекло».

«Самі ви казали, мамо, що де люди, там і ми. Мелі до людей треба».

«Ти вже потерпіла за них. Сиди!»

«Годі, мамо. Там рішається бій, а я тут, як у гостині сиджу».

«Зажди. Чуєш, хтось надходить...»

Цей «хтось», це був молодий сердюк.

«Що там?» — спитала його Любов Хведорівна.

«Богові дяка, — гаразд. Перший приступ відбили ми щасливо».

Любов Хведорівна очі підняла до неба.

«Велике милосердя твоє, Владико. Не відмов ласки твоєї для нас», — а повертаючись до сердюка: «розкажуй даліше, говори!», просила.

«Коли Кенігзенові поторощило ноги й наші гармати замовкли, Москаль перейшов ріку. Полковник Чечель заборонив стріляти. Допустили ми їх до самих валів, а тоді гримнули мушкети. Захиталися московські полки, не один полетів стрімголов у ріку. Але й неодного з наших теж не стало, бо Москаль з гармат без упину палив. Я самих старшин брав на ціль і мабуть кількох від замку відігнав...»

«І що? Що дальше?» — питалася Мотря.

«Меншіков сильно напивав. Мабуть, помітив, що з гарматами нашими недобре, і хотів покористуватись нагодою. Лізло їх, як сараня. Вже вдиралися на мурі, як ось полтавський полковник саме впору з двома сотнями прибіг. Засипали ми їх таким огнем, що летіли з мурів, як мухи. Хлопці камінням жбурляли на них, полився окріп».

«То вже доходило аж до того?» — трівожно скрикнула Мотря.

«У велике заходило, пані. Полковник Г'ердик команду над гарматами приняв. Чуєте, знову наші стріляють. Час мені, — прощайте!»

І він побіг.

«Перший приступ відбили», — промовила Мотря, «а за першим піде другий і третій. Тепер ніч. Тільки світла, що пожежа горить. Хто знає, які в Меншікова пляни. — Іду я, мамо».

«Підеш?... А щож я робитиму без тебе?»

«Те, що я без вас, мамо. Поблагословіть мене».

Мотря прилякла, Любов Хведорівна руки на голову доньки поклала. «Що доброго я в життю своїм зробила, почисли за донькою моєю, Боже!»

Мотря вибігла з замку.

Батурин горів. Здавалося, пожежа була грізніша, ніж у день, бо вночі огонь усе страшніший. Замкові мурі облиті були червоною загравою, ніби це вони горіли. Руді дими снувалися кругом. Валилися димарі, з луском падали перепалені сволки і розсипалися муровані стіни.

Люди вже не кричали. Забули про пожар, вся їх увага звернена була на останнє прибіжище, на замок. Колиб він не упав.

«Колиб він не упав...» — говорила до себе Мотря, пробігаючи замкове подвір'я. Тягнуло її туди, де недавно мало не пожила смерті. Хотіла побачити те місце, але пригадала собі мамині слова й повернула з дороги.

«Де лежить гарматний осаул, пан Кенігзен», — спитала якогось офіцера.

«В гетьманських поксях на долині», — почула відповідь і побігла туди.

Великий склеплений покій озарений був червоною луною, подібно, як цілий Батурин. Крізь малі, в олуво оправлені шибки вливалася вона, надаючи гетьманській спальні фантастичного вигляду. Біля ліжка горіла свічка і хropів на фотелю старий Німець-лікар.

Мотря підійшла до хорого і нахилилася над нього.

Пізнав її. «Це ви, Мотре Василівна? ... Спасибі, що прийшли... Як же там?»

Говорив насилу, крізь великий біль.

«Нічого. Перший приступ відбили».

«А гармати?»

«Стріляють. Герцик заправляє ними».

«Перекажіть, щоб пороху більше підсилав. З третьої

зряду хай краще не стріляє, щоб не розірвало дула. Небезпечна».

Мотря хустиною обтерла йому з чола піт.

«Спасибі. Як ваша ласка, подайте води. Палить».

Мотря піднесла йому чарку з водою і збудила старого Німця. «Гер медікус, спите?»

«Борони Боже Я лиш так трохи задрімав».

«Ваш земляк хорий, а ви куняєте, як колиб нічого».

Німець нахилився над неї. «Що я йому поможу? Тут тільки й надії, що на Бога».

Кенігзен зачув останні слова.

«Мотре Василивна», — прошепотів. «Будь ласка, як колиб що до чого, не оставляйте мене на поталу Москалям».

«Заспокойтеся», — відповіла Мотря, — «у мене ключ від порохової вежі. Не підемо бранцями в Москву».

Стиснув її руку, так кріпко, ніби це не рука, а меч.

У неї дійсно ключ. Доторкнулася його. Чи не забула і чи не проміняла? Так багато їх має. Але другого такого ні: великий, важкий, дивно позазублюваний, ключ до старої вежі, до котрої вже й стежки позаростали травою. Ніхто не заходить туди. Пощо? Там лиш сови під кришею гніздяться.

Біля вежі голодова яма. Склепіння завалилося, яма кропивою поросла, давно нікого не садовлять туди. А всеж таки люди хрестяться, проходячи повз неї і затулюють уши руками, щоб серед нічної тишини не почути стонів і ридання.

Дивні і страховинні речі розказують собі про тую вежу і про яму. Та найстрашнішої тайни не знають. Там, у глибоких пивницях лежать бочки, повні пороху стрільного. Сухий він, тільки жде на іскру.

Може нині скінчатся його доживання...

Ключ і тайну, як відчиняти вежу і куди діратися до пивниць з тими бочками, передав Мотрі Чуйкевич, прощаючися з нею. Поклялась, що увійде туди тільки тоді, як чесна смерть привабливішою стане від нікчемного життя. Мотря весь час носила цей ключ при собі. Але не думала про нього. Аж нині, побачивши важко раненого Кенігзена, пригадада собі. Коли на сім світі зачиняться перед нею всі двері наглухо, цей ключ відчинить її ворота у другий, може кращий, на всякий спосіб інший світ. Мотря ще раз глянула від дверей на Кенігзена.

«Не бійся, гарматній осауле! У менеж ключ, двері райскія нам отверзающий!».

І вийшла.

* *

*

Ніби в огненну піч входила. За кожним разом, як вітер повіяв у лице, становилося так горячо, що — гадала — упаде від задухи. Вітер розносив гонти і тліючі сніпки. Полумінь стріляла вгору, як горючий водограй, знімалася вгору, як хвостаті комети, то знов стелилася низом і повзала, як стоязика казкова гадюка.

Стіни замку мерехтіли, ніби їх освітлювано кольористими вогнями. Мотрі прийшов на гадку цар-піротехнік. Гляди здалеку, жорстокий тиране, і радуйся, сотворивши пекло!

Горить Батурин. Дотлівають хати, запалені руками власників своїх. Від них займаються й сусідські оселі, навіть ті в бічних уличках, серед садів. Деревата тріщать, ніби з болю. Птахи, що мали гнізда на них, під хмарами кружляють і жалісно кричать.

Щасливі ті, що скорше відлетіли в вирій. Щаслив, хто покинув Батурин!...

Збігала по східцях. Якраз у цей мент завищало щось у воздухах, заскавуліло, завило як пес і московська граната влучила як грім у недалекий горючий будинок. Засичала сто язиками пожежа, ще вище знялися огненні стовпи, ще яснійше зробилося кругом, ще горячійше. Мотрею захитало, ніби якась невідома сила їй тручала її назад в замкові салі. Мало не впала на останньому сході. Вчіпилася за поруччя, триваючи хвилину в німому, безтямному жаху. Знівечить тебе розгуканий океан злости й завзяття. «Спасай себе!» шептало щось до неї. «Ні, ні!» — сказала Мотря, ступаючи на замкове подвір'я.

Товпища безборонних людей тулилися до стін. Стіни стогнали й ридали, як живі. За кожним вистрілом гармати, неначе відгомін її, лунав жахливий крик. «Ісусе, Христе!»

Жінки, як божевільні, бігали, шукаючи загублених дітей і мужів. Що хвилини приносили когось згори і клали на тії стоги постелі, котру батуринські жінки позносили зі своїх хат на замок. І за кожним разом зпід мурів кидалися туди цілі сотні жінок, дідів, дітей, питаючися: «хто се?» А пізнавши, припадали з розпучливим криком до вбитого, або раненого і тягнули його в пивниці, або хоч під мур, де було хоч трохи безпечнійше від куль. Затулювали очі на смерть, або осматрували рани. Про лікарський догляд і опіку і мови тут не було. Ворог припускає штурм. Чимраз ближше й чимраз густішою лавою підсувається під замок. У його багато гармат, вони вже обстріляні, їх кулі попадають як не в замок, то в город. А в Батуринців мало гармат і бракло того, кого вони слухати привик-

ли, не стало Кенігзена, що за десятиох працював, а за сотки розумів гарматне діло.

Гердик на його місці. Мотря бачить чорну тінь полтавського полковника, що пробігає по мурах.

Біжить туди, хоч совість каже лишитися в подвір'ю біля вмираючих і ранених.

Хоче знати, чи не пора відчинити вежу.

Чечель вже ледви дише. Побачивши Мотрю, дає знак, щоб не підходила ближше.

«Як же там, полковнику?»

«Бачите як».

«Витриваємо?»

«Доси всі приступи відбили».

«А хватить сил?»

«У мене, так. Чи в других — не знаю, обіцяють. Ворог теж не з заліза. В нього вдесятеро більше втрат, ніж у нас. Боремося, на життя і смерть».

«Значиться, небезпеки нема?»

Чечель присів на хвилину на камені, щоб спочити, бо виснажений був до краю. Добув люльку і набив тютюном. «Стільки огню, а люльки нема чим запалити», — жартуючи кресав кресалом огонь.

«Добре, що губка від крові не замокла».

Мотря глянула з валів на долину.

«Не підходьте над берег», — радив Чечель, — «там ще небезпечнійше, станьте тут, біля мене!»

«Питається, чи нема небезпеки. Наші відбиваються славно. Як витриваємо яку годину, ворог подасться назад, бо втрати має страшні. Рано знов, сподіюсь, пічне переговори».

«А гетьман?»

Чечель встав, взяв Мотрю за руку і обернувся з

нею в напрямі Десни. Довго дивилися туди. Дими й луна вкривали краєвид. Нараз Чечель стиснув сильніше Мотрю за руку. «Бачите, там? Ніби зоря, то займається, то гасне».

«Бачу, полковнику».

«Це гетьман світляні сигнали дає. Знаємо, де стоїть, — підіждемо».

«Підіждемо, полковнику, — спасибі вам».

Сховав люльку за пояс і побіг туди, де з новою, безтяменною силою ворог вдирався на мур. Вже видно було різкаті трикутні капелюхи, вже блищали очі п'яні диким, розпучливим завзяттям, ще мент і жива хвиля перелетілася крізь греблю, залле і затопить Батури. Мотря ключ рукою стискала.

Чула луск прикладів, що торопили людські черепи, грюхит тіл, що котилися по мурах, і свист куль, і ломіт каміння, і той гул, рев і зойк, ті проклони і скавуління, лайку і благання ласки, весь той хаос звуків, що оп'янював її, доводив до безтями, а разом із тим не пускав від себе, приковував до місця, цікавив. Боротьба тягнула, як стихія; хотілося вирвати мушкет з рук, котрі його пускали, і забуваючи про все, відбивати ним від мурів тую небезпеку, хотілося кидати каміння, сокирою відрубувати пальці, що чіпалися мурів, як не що, то хоч кричати, додаючи собі і другим відваги. А разом із тим, щось здержувало її, веліло ждати дальших, непередбачених подій, ніби нагадувало: в тебе є свої завдання окремі... Якаж далека була дійсність від примарів уяви!

Коли відняла руку від очей — хвиля від греблі котилася з глухим ревом назад, ослаблена, може й безсила. Значиться, — і цей наступ відбито.

«Ви ще тут?» — питався Чечель, побачивши Мотрю.
«Хотіла знати, як воно скінчиться».

«Тут може вже й покінчилося, але там починається наново», і він побіг, куди його кликав важкий обов'язок.

В Мотрю вступив дух. Оживала надія. Бачила, що Батурин не здасться. А там — гетьман світляні сигнали посилає. Може він іде, а з ним і її муж, Чуйкевич. Колиб швидче. Колиб їх Господь у цей мент приніс! Скільки радості булоб, який тріумф!

Уявляла собі туя щасливу хвилину. Не в Київ, а в Батурин гетьман, відбивши ворога, візджає. Батуринці вітають його, як свого спасителя; забувають про пожежу, про втрату свого маєтку, про стільки жертв у людях, а радуються разом із ним, що врятована справа, що чесно перетривали туя важку спробу, спробу невгнутости, без котрої народ все одно що глиня, з якої чужий гончар яку схоче, таку й виліпить посуду.

Цей ясний образ набірав тим більшої краси, що являвся серед дійсности грізної, з кожною хвилиною грізнійшої.

Чечель, відбивши один завзятий приступ, спішив у друге місце, котре ворог підібрав собі, щоб вдертися на мури, не йшов, а біг, а подорозі доносили йому, що приступ уже також з тилів починається. Мабуть Москалі під охороною ночі оточують Батурин. З усіх боків лунали стріли й чути було боевий крик. Мабуть Москалі, побачивши завзяту оборону твердині від сторони Сейму, пробують добути її з другого боку. Не виключене, що таким робом гадають розділити сили обложених, знаючи, що вони в них не дуже то й великі.

Сам город Батурин неукріплений як слід, може він і не устоїться, тому треба було наскорі замок і від сторони міста забезпечити. Чечель дав приказ сипати новий вал.

* *

*

Закипіла робота. Робітники забували за нею про небезпеку і заспокоювалися. Неодин замість бігати з місця на місце, щоб запопасти новин, брав заступ і копав, ніби від того нового валу залежало їх спасення. «Скорше! Скорше!»

Сотки рук кинулися гасити пожежу на підзамку. Гаками зривали останки стріх, тручали стіни й димарі, пожежу присипали землею, бо замало було води.

Другі копали рів, нову греблю, від котрої мав відбитися ворожий прибій... «Хутчійш! Хутчійш!»

Інженірні старшини зазначували, куди повести цей вал і рів, а до роботи ставав усякий, великий і малий, старий і нелітний, мало що не діти. Не силували нікого. Всякий і без того розумів, що тут не чие, а його власне діло.

Мотря теж подалась туди. Взяла заступ, — копає. Її примір захоплює других. Тисячі рук риють глибокий рів, з виритої землі росте високий вал, вбивають його, деяке лишнє каміння на замок, деяка ще камінна стіна на згарищу торчить, стягають на вал, скріплюють, забезпечують палями, за палями становлять вози, б'ють зубами вверх, роблять усе, щоб тільки ворога зупинити. «Спішись! Спішись!»

Дотліваючий Батурин присвічує їм до праці, червоні обличчя робітників, червоне їх убрання, ніби весь

світ обіллявся кровю. Вороги стріляти не перестають. За кожним стрілом крик і зойк. Кулі недаром літають. З кожною хвилиною більше жертв, але й завязття більше. «Не дамось!»

Все нові вісти наспівають, про новий наступ, і про новий відбій. З котрого боку не вдирався ворог, скрізь відбито його з великими жертвами, — для нього. Дивно, що наступати не перестав. Знати — багато в нього людей і не падають їх. Московські генерали ніколи не падали своїх салдатів.

Глибшає рів і кріпшає вал. Мотря не бачила ще такої жвавої роботи. Що лиш тепер розуміє, яка то сила громадське зусилля, викликане розумінням спільного хісна та спільної потреби. Скрегочуть заступи, добувають з землі якісь кістки, навіть черепи людські. Мабуть не раз боролися тут наші предки. Попадаються і поломані шабляки. Все те відкидають набік. Похоронять, як прийде час. А може хтось похоронить і їх разом із нашими кістками? Україна побоевище одно...

Та не пора на жалісні гадки! «Поспішайсь! Поспішайсь!»

Робота кипить. Ще трохи й кругом замку від сторони міста виросте новий вал і розвернеться новий глибокий рів, нові труднощі для ворогів і нова охорона для наших.

Старшини бігають, розглядають те, що зроблено, і приказують, що треба ще зробити. Тисячі рук виконують їх приказ, без супротивлення, навіть ті, що до чорної роботи зроду не звикли і не звикли слухати нікого. Спільна небезпека та спільна оборона здинює і рівнає усіх. Скриплять тачки, лунає відгук молотів — вал росте. Ще трохи і буде за ним безпечно.

Вже й сердюки займають на тім валі свої нові становища, приміщують мушкети, приносять ящики з порохом і кулями.

Нараз огонь притух, кулі здержалися в лету, кров стялася в жилах, божевільний вереск зірвався і летить ген зпоза замку.

«Ой — ой! Ой — ой! Ой — ой!»

Безтяменний жах, гнаний батогами розпуки, звірський перепуд, позбавлений усякого застановку, якась потвора, обезвічена й покалічена на душі й на тілі сунеться і реве: «Ой — ой! Ой — ой!»

Спинається нараз робота: «Що се? Що?»

Котяться випущені з рук тачки, падають заступи й джагани, люди, що перед хвилиною працювали так пильно, видають усе і біжать навмання. «Що там сталося? Невжеж?»

І Мотрю пориває людська хвиля, як стихія, вона не має сили спинити її, біжить, летить, жене. Одно має на тямці, щоб не спотикнутися, не впасти, не дістатися під ноги, бо тоді всьому кінець. А в неї ключ!

В неї ключ...

Чіпається тієї гадки, як потопаючий соломинки. Пробує зупинити товпу.

«Люди, стійте! Заждіть, так не можна. Не толочте себе. Ради Бога, спиніться!»

Ніхто не слухає її, жах сильніший від голосу розуму, — женуть.

Чіпається когось за руку, сильно, мабуть стискає до болю.

«Це я, Кочубеєва Мотря, стійте! З ніг паду, ратуйте мене!»

Якісь перестрашені очі повертаються до неї, глядять, і розум до них вертає. «Мотря Василівна? Невжеж?... Люди, стійте. Ратуйте Чуйкевичеву Мотрю!»

Дехто стає, решта товпи пересувається даліше назустріч тому божевільному верескові, в котрім, крім безтямного «ой — ой!», почуваються уже й інші голоси, грубі, погані, як звірський рев.

Мотря нараз починає розуміти в чім діло.

В замковій стіні була колись в одному місці входовая брама низька. Склепіння зарисувалося, замість направити його, зачинено браму. Згодом земля засипала її, вибуяла трава, розрослись кущі й закрили цей вхід. Люди забули, що там теж колись був доступ до замку. Ворог про нього не знав... Аж тепер довідався. Як? Хтось показав, якийсь новий Ефіяльт. Хто?... Ніс.

Отся жахлива правда вернула її втрачену пам'ять і енергію.

Не пустити ворога, боронитися, а коли буде втрачено все, останется ще ключ.

«Москалі вриваються крізь круглу браму, не пускаймо!» — крикнула голосом не розпуки, а нового завзяття.

«Зупинім утікачів. Ставаймо в кілька рядів, тримаймося кріпко, не пускаймо... Хай хто біжить до оружної вежі, може там ще є які мушкети!»

Рішучий приказ, це одинока рада в такому моменті. Товпа дійсно зупиняється, пробує супротивлятися, але побачивши, що годі, повертається грудьми до ворога.

Він недалеко, кроків може двісті, борикається зі жмінкою сердюків, що перші прискочили, завваживши зраду. Не піддаються, живим муром виростають ворогам на дорозі. Але їх мало. Треба їм на поміч поспішати.

«В кого мушкет, або сокира, — вперед!»

Декілька мушчин вискакує і біжить на певну смерть. Інші починають розуміти, в чім діло. Позбувшись першого страху і побачивши, що тут рішається питання їх життя і смерти, скоро зживаються з тією гадкою і рішаються згинутися, або побідити. Нічого третього не бачать.

«Перепустить жінок!...

«І дітий!...»

«Парубки вперед!»

«Ранених відносіть на тил!»

«Лавою, лавою вперед!»

Батуринський золотар, колишній Запорожець, дядько літ коло шістьдесять, бере провід.

Невеличкий гурт мушчин і селян, що з недалеких хуторів скоронилися перед ворогом у столиці, люди здебільшого старі, давно забувши воєнне діло, переминюються у відділ добровільних оборонців твердині.

Одні з мушкетами, другі з джаґанами, заступами, посуваються вперед. Ворог увійшов був у браму.

Жмінка сердюків не могла їх спинити. Мало хто остався живим, а ті, що осталися, обливалися кровю. Такого завзятого бою ніхто з них не пам'ятав. Бралися попід сили, давили себе за горло, очі видаляли собі. Це вже була не битва, а різня, не дійсність, а томлячий сон. Ворожа хвиля вдиралася на греблю, розривала її, роздирала, перевалювалася на другий бік, аж тріщали кам'яні одвірки, аж брама хиталася в основах.

Золотар глянув перед себе, зрозумів, у чім річ і гукнув позад себе: «З джаґанами, по мурах на браму! Хутчийш!»

Не потрібував їм казати, що там мають робити. Приказ зрозуміли як слід. Брама була глибока кроків може на двацять. У її мурах були вартівні і входи на верх і якісь магазини. Все це занедбане, запущене, прямо руїни. Склепіння зарисувалося давно. Треба було тільки трохи зрушити його вниз, прямо на голови ворога, що густою лавою заповнив ціле підсіння, давлячи себе, тратуючи і дбаючи тільки про одно, а саме, якби вийти з тієї дідчої тісноти, — вперед, в Батурич, бо ззаду назирають на них нові роти, гнані наказами царських старшин. Стиснені з боків мурами, як кліщами, ззаду здержувані своїми, а спереду оборонцями Батурина, Москалі, що увійшли в довге підсіння брами, склеплене, досить низьке і темне, справді переживають пекло. Добувають усіх зусиль, щоб вийти з нього, штовхаються, назирають на себе, місять ногами, нагадуючи раків у кобелі і хробів під каменем, стогнуть, ревуть, відходять від розуму і не чують, як над їх головами лунають джаґани, дріжить склепіння і як нараз з ломотом неподібним до нічого в світі, валиться, гнітить, придавлює їх, торощить і сотні людей перемінює в безобразну купу людського мяса і — гною.

«Гу — у! У — у! О — о!»

— — — — —

Мотря долонями затулює уши, щоб не чути тих зойків, стонів, реву. Це вже не люди кричать, а добуває з себе останніх, передсмертних звуків якась жахлива звірюка, твориться щось таке страшне й огидне, перед чим деревіє людська свідомість і на що є одна

тільки відповідь, одно тільки заспокоєння — конечність... Те, що сталося, було рівно несподіване й непередвиджене, для Батуринців, і для Москалів. Людська філя, рівно далеко відбилася по обидва боки, лишаючи по середині між собою румовища, помішані з глиною людського тіла, ніби нову перегороду, греблю поміж двома ставами людської злоти й завзяття.

Москалі гадали, що Батуринці висадили замок у воздух. З перестрахом сліпим, який не знає стриму, кинулися втікати назад, в напрямі Сейму.

Але біля моста наткнулися на нові відділи московського війська, котрі вислав Меншіков, щоб спинити втікачів.

«Куди тікаєш, стерво!» — гукали царські офіцери.
«Завертай назад!»

В неслухняних стріляли. Це збільшало заколот. Салдати скакали з берегів, щоб перейти ріку. Тонкий лід заломлювався і вони потопали. Деякі плили з кригою, благаючи ратунку.

Та ніхто їх не слухав.

* *

В цей мент біля воріт явився діякон. В правій руці шабля, у лівій хрест. Біля нього донька, а коло них старий золотар.

«З Богом — вперед!» — гукав діякон, ступаючи по камінню і трупах.

«Діти, за нами!» — кликав золотар, повертаючись до невеличкої громадки міщан і козаків, старців і хлопців-недолітків, які з безтяменним завзяттям, забуваючи про все, кинулися на ворога в десятеро сильнішого від себе. Діякон їх веде. Не питаються, які в нього пляни, які вигляди на успіх, йдуть за ним, за тим

хрестом піднятим у гору, в котрого остаточну перемогу привикли вірити змалку.

Може він і сам не знав, куди їх веде, розуміючи тільки одно, що ворога треба як найдалше від мурів.

Ішли...

І Мотрю потягнула за собою ця стихія. Та не далеко. Пригадала собі, що в неї є своє окреме завдання, котре вона мусить сповнити, насилу відділилася від гурта, притулилася до останків муру, переждала, аж товпа перевалилася на другий бік, і по сходах, що вели до колишньої вартівні, вийшла на замковий вал.

Озирнулася.

Батурин все ще горів. Одно велике, червоне море шуміло й гуділо там, де ще вчора жили люди в своїх затишних домівках. З того моря тут і там знімалися стовпи й димарі, як щогли потопаючих кораблів, торчали пні обсмажених дерев, як кістяки. Висока дзвіниця палала, як жертвенний стіс. Обривалися дзвони і з зойками глухими спадали вниз. А за кожним із них пожежа бухала горючим стовпом угору, ніби дзвони перемінювалися в духів і летіли до хмар. На землі їм не було вже діла.

Не задзвонять на свято перемоги, коли гетьман віздитиме в свою столицю, визволивши її.

Разом із оттими дзвонами обривалися Мотрині мрії і сподівання й летіли кудись у безвісті, у пропасть, в яку й зазирнути страшно.

Нема що довше обдурювати себе. Треба дійсности глянути сміливо в очі.

І Мотря глянула круг себе.

Ворог окружав Батурин. Коли не стиснув його своїм перстеном залізним, то за хвилину стисне, здавить, сторощить. Він у кількох місцях маскує приступ.

Та це лиш звичайні воєнні хитрощі, щоб обложені не знали, де їм найсильнійше требаб оборонятися.

Мотря, знаючи Батурин, як свою рідну хату, розуміє дуже добре, що бій рішається на двох точках: тут, біля забутих воріт, і там, недалеко шляху, котрим нині Герцик виїжджав на герць.

А між тим Батуринці в першу чергу обороняють замок. Поза замком козаки, наче нічого й не бачать. Кожному здається, що бій рішається там, де він стоїть, і що того місця йому за ніщо в світі здавати не вільно. Почувається, що нема Кенігзена. Він був не тільки завзятий, але й тверезий, холоднокривний. Завзяття не засліплювало його.

Сказати те Чечелеві, попросити, щоб зараз післав який сердюцький відділ на підмогу діяконові, котрий пішов на розпучливу, нерівну боротьбу, бо як ні — то ворог вдереться у город.

* * *

І Мотря повернулася у той бік, де діякон з донькою і старим золотарем відпирав від брами Москалів. Бачила, як перед ним, наче перед якоюсь вищою, надприродною силою, подавались Москалі, як золотар, забувши про свій вік, з молодецьким завзяттям косив своєю кривою шаблюкою, подібний до косаря смерті. І діяконська донька, сестра-жалібниця, не гоїть, а завдає рани. За ними густою лавою пруть батуринські міщани і жмінка тих козаків, що не погибли ще обороняючи воріт. Як вони бються! Це вже не люди, а боги помсти, фурії, доведені до крайної розпукки. Це вже не бій, а різня і гризня, в якій тямиться одно, — не датись! Полягти, або побідити, нічого третього для них нема.

Не устоїться ворог проти такого фізичного й морального зав'язання. Подається. Діакон чимраз даліше посувається від брами. Не бачить ні трупів, ні раних, ні своїх, ні чужих, засліпив його успіх, полонила ум жадоба перемоги. Не бачить небезпеки, яка їм грожить.

Ворог їх збоку заходить. Мотря бачить його намір, котрого вони там удолині, серед бою, не помічають. Він лишає ті відділи, що з діяконом б'ються, і посилав свіжі роти, щоб поза його плечима увійти в браму. Одинцем, гусаком, скрадаються по під мур, блище, блище до брами...

Підходять під вал, стають у чвірки, в боевий стрій, з мушкетами, ручними бомбами, з усяким приладдям, котрим зруйнують город.

«Вертайтеся!»

Може діакон і побачив свою важку похибку, може й рад би вернутись, але це неможливо. Йому остається одна тільки дорога, пробиватися даліше, через ріку, в поля, ген — ген, може аж на Січ.

Пробивається...

А між тим ворог вдирається на замок. По камінню, по трупах, повзуть, як хроби, як гаддя, як потопа... Пропало!

* * *

«Тепер на тебе черга», — сказала Мотря, збігаючи в долину.

Добре відомими тайними переходами пустилася туди, де бовваніла перед її схвильованою до краю уявою порохова вежа.

«Щоб лиш дібратися до неї!»

Боялася не тільки ворога, але й своїх, — людини.

Нікого не бачити, не чути людської мови, не думати про ніщо! Сповнити своє діло, відчинити браму, щоб вийти з того пекла, котре тут счиниться за хвилину.

Не хоче бачити його і — не буде.

Спотикалася на теплих ще головнях і на зимних уже трупах. Падала, підносилася, з жахом пізнавала знайомих і, насилуючи почуття людського жалю й милосердя, гонила вперед. Нічого вже більше не знала й не пам'ятала, ніякого більше бажання в душі своїй не чула, крім того одного, щоб як найскорше дістатися до тієї вежі, в котрій було її спасення від мук, від сорому і від неслави, її і її земляків.

Вігла попід мури, обтовкаючи собі ноги й руки, й обдираючи одіж на собі. Скорійш, скорійш, бо ворог настає.

Щоб до вежі, — там усьому край. Один момент і буйний лет у невідомий світ, крізь дим і пожежу, крізь сором і знущання, до хмар, до неба, до Бога. Останній гін, остання дорога; серце беться, як дзвін, — ворогам проклін, ось ваша перемога! Добігла до голодової ями. Спотикається на сухих корчах, паде. Господи, невжеж ти не даш сповнити їй діла, від якого так багато залежить? Невжеж у тій ясині, в котрій вилися колись її ближні, як черваки, ворог допаде її? Ні, ні! Не відмов її сил, дай крил, щоб долетіти, — Боже, світе!

...Встає. Ще трохи, ось і вежа, ось і низькі, в землю врослі двері. Де замок, де ключ?

Це все таке просте, звичайне, а так тяжко звести докупи, так дивно. Ключ не входить до замку, замок

заржавів, не слухає ключа, гарчить, двері не подаються, скриплять завіси, не зрушувані здавна, — насилу відчинила й увійшла.

Сопух і темрява кидаються на неї.

Останками сильної волі перемагає їх. Руками чіпається стін, бо сходи ховзькі, повищерблювані, непевні. Але й стіни вогкі, зимні, як хребет гадюки. Дрож проймає її, терпнуть пальці, — невжеж це смерть?

... «Ще ні, ще ні, — не тепер, за хвилину!...»

По сходах збігає вдолину, — паде... Вставати, йти!

Але як? І — де?... В грудях гуде, в голові гуде, склепіння валиться, паде. — Кінець...

«Ще ні, ще ні! Боже, дай мені сил сповнити останнє діло!»

Добула чир і кресало. Треба огнем розбудити ту силу, що в бочках спить. Притулила до креміння чир, бє. Замість у кремінь попадає в пальці... кров...

Не зважає на біль, бє, і знов, і знов, аж скочили іскри і запалила скипку. Ожило підземелля, низьке, вузьке, страхітне. Пригадалися казки, оповідання, і тітка, і старенька няня, і все, що було, минуло, не наче огнем спалахнуло, горить... Цить серце, цить! Досить.

Скипка невелика, — спішиться. Пивниці, як лабіринт, управо, вліво, сходи, арки, пороги, угинаються ноги. На мурах мигтить салітра, літають кажани... Чи дійсність це, чи лиш страхітні сні?... Спішишь!

Відчинила залізні двері, побачила бочки... Ось вони!

Треба одну розбити... Але як і чим?...

В пивниці нема нічого, крім отсих бочок...

Чомуж вона не предбачила того, чом не взяла з собою сокири?...

Вертатися?... Ні, ні, запізно. Там певно вже ворог обсадив замок, подвірря, зловлять її, не пустять, поведуть перед Меншікова, її — Чуйкевича дружину.

В крайній розпущі добуває штилет, підносить, валить ним у бочку, аж глухий луск відбивається далеким відгомонам від низьких склепінь...

Чи відгомін це, чи чиясь хода?

Наслухувати нема коли. Скипка дотліває.

Спішись, спішись!

Нараз — кров стинається у жилах! Хтось ухопив її за руку, стиснув, здавив, скипку підшовою притовк. Погасла.

Чорно в очах і чорно в душі, — усе, усе пропало.

— — — — —
*

*

*

Коли Мотря прийшла до себе, — зрозуміла, що чийсь кріпкі руки виносять її з пивниці. Дихнуло на неї подихом тютюну і горілки, — мущина. Козак, чи Москаль? — мов блискавка майнуло через голову Мотрі. На всякий спосіб хтось, хто знає дорогу. На потемки йде, двері наглухо затріскує за собою і несе її, як безборонну дитину.

«Пусти!» — кричить і пручається Мотря, але десять пальців, як десять гаків приковують її до широких, мужеських грудий.

«Не втечеш, аж тепер ти моя!»

Ті звуки вриваються в свідомість, як ніж у серце. Пізнає голос. Це говорить прилуцький наказний пол-

ковник, Іван Ніс, найосоружніший для неї із усіх людей на світі.

Сто гадок, як сто вогників займається у мозку. То спалахнуть, то гаснуть. То ясно робиться нараз, то тим гірша темрява кругом.

... Іван Ніс, цей що Батурин зрадив.

І тепер вона у його руках, — безборонна.

Колиб так ніж, колиб її штилет?

Чіпається тієї гадки, як останньої дошки ратунку. Може він є у неї? Розбивалаж ним бочку. Вихоплює праву руку, щоб пошукати.

«Не шукай, бо не знайдеш. Твій штилет лишився там біля бочок. Не пручайся даром. Я не ворог тобі. Люблю тебе, вратую, заховаю».

«Краще забий мене».

«Діточе базікання. Щаслива будь, що впору наспів».

«Чорт надніс тебе? Хто тобі сказав, що я тут?»

«Ніхто мені не казав, я догадався, знаючи твою вдачу. Того тільки й боявся, щоб ти не висадила вежі. Дякувати Богу — саме впору наспів. Подяєєш мені, побачиш».

Замість відповіді кидається на нього й руками обхоплює за ший, давить.

Падуть обоє на сходах...

Але він сильніший. Відірвав руки від горла і вхопив обі в свою праву долоню.

Крізь двері чути, як Батурин реве, там — страшний суд.

«Пусти, а то голову об мур розіб'ю».

«Не пущу тебе! Пора до розуму прийти! Погадай — чи не краще по доброму зі мною. Вратую тебе, може ще кого. Моє слово має тепер вагу».

«Не хочу я твоєї ласки, проклятий!»

«Не проклинай. І без того багато лиха на світі».

«Ти його спричинив, зраднику!»

«Хто не зраджує нині?»

«Не так, як ти. Для наживи, для пірнача».

«А може для тебе? Може для тебе, Мотре?»

Хоче підняти її і далі нести.

«Не піду. Лиши мене тут».

«Невжеж я з глуздів збився. Балакаймо, Мотре, на розум. Нас тільки двоє...»

«І Господь Бог над нами».

«Можливо, але він мовчить. Я мушу врятувати тебе. Послухай. Проведу тебе за город. Там мій віз завезе тебе в безпечне місце. Просидиш, поки не втишиться буря. А як побачу, що небезпечно, покину все, і пірнач, і хоч би булаву, й прилину до тебе, щоб грудьми своїми заступити тебе, бо без тебе немає для мене життя.»

«Наказний полковнику», — почала Мотря. — «За кого ти маєш мене? Яж перед хвилиною хотіла висадити замок у воздух, а тепер малаб осоромити себе, щоб рятувати життя? Не буде того ніколи! З Батурина не вийду! Що станеться з ним, хай діється зі мною».

Мовчав. І вона замовкла... В Батурині ревіло. Чути було луск стрілів, грюхит гармат, галас, зойки, ридання. Мотря уявляла собі, що там діється тепер.

«Пусти мене, пусти!» — стала благати Носа. — «Якщо в тебе є крихітка серця, послухай мого благання. Життя, яке ти обіцяєш мені, гірше від смерті. Краще вбий мене!»

«Хочу, щоб ти жила, — мусиш жити!»

«Противний ти мені».

Наглим рухом відтрутила його від себе, так що покотився стрімголов, а сама стала втікати по сходах, скоро, скоро, з одного пекла в друге. Бігла, але ноги не слухали її. Дріжали, вгиналися в колінах, важкі, зимні, як два стовпи льоду. Руками чіпалися стін, але стіни були ховзькі й долоні зсувалися по них, як по шклі.

Останки свідомости рвалися, як шматочки кружева, як нитки шовкові, розпливалися, як хмарки по блакиті, канула в порожнечу.

Останні звуки, які болючо вверчувалися в її уши, це був луск важкої мужеської ходи.

Іван Ніс доганяв її. Той самий Ніс, наказний прилуцький полковник, що вбив її вірного чуру, перейшов до Москалів і показав їм тайний вхід на замок.

Ще трохи і вона знов попаде в його руки...

Ще тільки два — три сходи...

Як добре, що якраз тоді перед нею розтворилася безодня і вона полетіла туди, забуваючи про все, — як добре, що її нема!

Нема нічого...

ГУРА҃АН.

Мотря відітхнула свіжим, зимним воздухом і розплющила очі. Довго не могла зрозуміти, де вона і що таке діється з нею. Повисла між життям і смертю і ніяк не могла перехилитися ні в один, ані в другий бік. Хай би скотилася у тую прірву, з котрої немає вороття, хай би усьому прийшов кінець!... Колиб так ніж... і вона мимохіть повела правою рукою. Рука не ворохнулася... Невжеж їй відняло руки?

Це питання, ніби обухом ударило її. Почула приплив крові до висок і стук власного серця.

Хвилина чорно, а тоді — ніби блискавка озарила світ. Пригадала собі усе, що сталося нині, і зрозуміла, де вона і що діється з нею.

Прилуцький наказний полковник не вспів її занести, де хотів, і покинув тут, на замку, в глухому куті, куди ніхто не заходить, а щоб не втікла, щоб не добралася вдруге до вежі, звязав їй руки й ноги.

Зубами розмотала пояс, котрим були звязані руки, руками увільнила спутані ноги. Але встати не могла. Голова, як камінь, тягнула її взад. Паде на заморожену землю горілиць.

Чогож цей Батурин так реве? Пороги Дніпрові не ревуть так голосно, як він. Здається, не лиш живі зняли цей нестямний крик, але й мерці ридають і стогнуть, плаче кожда грудка землі.

Батурин борикається зі смертю.

А вона лежить безсила й чекає кінця.

Ця свідомість доводить її до розпуки.

Збірає останки виснажених сил, підпирається руками, сідає.

Насилу відчиняє повіки. Хоче бачити, що тут діється.

З глухого рогу видно одно море пожежі. Торчать димарі, валяться останки сволоків, кроків, лат. Батурин дотліває.

Чорні тіні людей перебігають туди й назад, одним і гуртами, шукаючи виходу з того пекла. Його нема. Ворог околив город і замкнув його з усіх боків... Вставати, йти, боротися і гинути разом із ними... Або ні... Ще раз дібратися до тих пивниць, в котрих лежать з порохом бочки й підпалу дожидають. Вхопити головню з пожежі й кинути їм. Хай бухнуть силою стократно сильнішою від ворожої злости і замість жахливої боротьби хай дадуть своїм і ворогам тихий мир і вічний упокій. Вставати — йти!

Мотря підноситься і опирається об мур.

Зясовує собі, де вона і куди найблища дорога до вежі.

Недалека, та мабуть нелегко пройти. Мабуть у всім Батурині нема тепер такої стежки, такого перелка, котрим можнаб непомічено просунутися.

Спробує.

Крадеться попід мур, як тінь. Як побачить людей, що з божевільним криком біжать, не знаючи пощо й

куди, притулюється до зимного каміння, пережде й посувається даліше.

Не хоче нічого бачити, нічого розуміти, хоче дібратися до вежі.

Ось вона. Чорна, загравою облита, грізна й мовчалива, неначе свідомо своєї страшної тайни. Мотря пересунулася попри голову яму і нараз стає. Деж ділися двері до вежі?

Їх нема. Вони заставлені бельками, трамами, закидані останками возів, воріт, усяким хламом, котрий назношено тут Бог вість звідкіль. Поміж тим хламом купи людських тіл. Деякі ще ворухаються, стогнуть, повзають з тої гидкої купи, як раки з кобелі і, відсунувшись кілька кроків набік, простягаються і мертвють. Мотря догадується, що тут було. За вхід до вежі йшов бій. І цей бій уже скінчився. Не увійдуть туди ні наші, ні вороги, страшна сила, яка скривається у вежі, пропаде там навіки. А разом із тим пропала також остання дошка ратунку. Лишається одно, боротьба до витрати останків сил.

І це робить Батурин.

Москалі вдерлися воротами, котрі показав їм Ніс.

Та не легкий їм хід. Козаки відпирають їх назад. Ніби два моря зустрілися, перебивши перешийок землі, що відділював їх від себе. Напирають на себе, то подаються, то йдуть уперед.

За кожний крок, за кожний шматочок землі доводиться платити життям багатьох людей. Але ворогів, як сарани. Гинуть, а на їх місце сунуться нові. Богато має їх цар і не щадить.

Вже не кулями з армат, а живими людьми на Батурин стріляє. Артилерія мовчить. Ворог з двох боків увійшов до твердині.

Знає це Чечель і скільки має живих і здорових людей посилає туди.

Сам на мурі стоїть. Пожежа освітлює Батурин.

Гетьманський двір на Гончарівці теж горить.

Його гасять, — там лишилося ще чимало добра.

Міщани, навіть старці та хлопці, б'ються, всіх огорнуло нелюдське завзяття. Ніхто й не гадає здаватися. Хтоб вимовив таке слово — смерть. Розідруть на шматки.

Навіть жінки, поруч мужів своїх стоять і бороняться, як львиці.

*

*

*

Та не у всіх було стільки фізичної і моральної сили, щоб перетривати борню.

Деякі, побачивши свою домівку в огні, зжахнулися нужди; бездомного скитальства, зимових довгих ночей без даху над головою, без теплого кута для дрібних дітей і перед тією гадкою, як перед страхітливою марою, втікають навмання з безтямним криком: «О, горе!»

Другі, згубивши дітей, пробігають улицями горючого міста й жахливим голосом, від котрого мороз прошибає кістки, кличуть їх.

Одна з таких, побачивши Мотрю, кидається до неї, руками, як кліщами, стискає її і питається: «Бачила їх? Хлопчик і дівчинка, кажи, бачила?» І трясє Мотрею, неначе відповідь хоче витрясти з неї.

«Не бачила я дітей твоїх, жінко».

«О — ох!» — ніби мечем тим криком прошибає воздух і біжить даліше, щоб знов когось стрінути й питати, поки не наткнеться на ворогів і поки ті не

заспокоють її навіки. Там знов молодиця з розпущеним волоссям, з очима пущеними в стовп, біжить навмання крізь попіл і жувелицю горячу, не зважаючи на те, що огонь запалив її спідницю, що лізе по ній, добірається до живого тіла, — біжить і благає милосердя людського, щоб ратувати її мужа, якого тяжко ранили там біля брами. Чіпається кожного, кого лише стріне, завертає з дороги, не може зрозуміти, як це ніхто не слухає її, не спочуває, і з божевільним прокломом кидається в огонь. Не може перетривати свого горя.

І бачить Мотря, як ранений у груди козак, затупивши рану рукою, щоб вгамувати кров, біжить до своєї квартири, забувши, що вона спопеліла, — біжить, спотикається й паде. Огонь обхоплює його, займається одяга і він горить.

Не один. Таких багато тепер. На пожарищу скрізь дотлівають трупи.

Гидкий сопух розходиться кругом...

Утікати, утікати звідтіль!

І Мотря попадає в крутіж людської товпи. Як хвиля тріскою в ополонці, так товпа кидає нею. Зрозуміла, що доходить до одного з тих місць, де рішається бій, до брами.

Наші ще не здаються. Вулиця загачена валом з людських трупів, Москалів і козаків. Наші зпоза того валу обороняють приступу до міста.

Лускають самопали, розриваються ручні бомби, козакі обороняються списками. Вожда тут нема. Кождий робить, що йому на гадку прийде.

Мотря бачить присадкуватого, сутуловатого чоловіка біля тачок.

«Розступіться люди!» — кричить. Мотря по голосі пізнає гетьманського коваля з Гончарівки, відомого зі

своєї нелюдської сили. Він привіз повні тачки старих, з каменя точених куль, що лежали купою на валі, не потрібні нікому. Бере одну за другою й високо понад голови своїх пускає їх на ворогів. За кожним кидом, зпоза валу чути зойк, знак, що куля на пусте місце не впала. «Моя гармата ніколи не хибить», — говорить вдоволено й даліше пускає пудові каменюки, ніби це не кулі, а галушки.

Ніхто не дивується його силі, його тихому завзяттю, бо в кожного є своє діло власне. Щасливий, хто має мушкет і набой! Ладую, міряє, стріляє, — і знов, і знов, забуваючи за тою пильною роботою про все.

Але таких щасливих мало.

Ті з мушкетами на самому переді. Дуло проти дула.

Їх найбільше паде. За кожним разом, як ворог вдереться на вал, на них перша черга ступати з ним у рукопашний бій. До очей собі скачуть, стискаються смертельними обіймами, аж кости тріщать, аж очі вискакують з лоба.

Таких приступів відбили наші чимало.

Ворожа сила ломилася на козацьким завзяттю. Кому би на гадку могли прийти ті що раз то інші способи оборони. Ось з батуринського присілка гончар нічого не робить, лиш з пожарища здорові головні добуває й тягне. Люди розступаються перед ним, він розмахується і горюча ломака, як кольориста ракета, летить на густо збиті поруч себе голови Москалів. Розступаються, верещать, подаються.

І знов, і знов.

Кольористі огні пускає батуринський гончар. А його син, парубок молодий, як із мarmору кутий, поборовши Москаля в рукопашнім двобою, бере його за ноги, розмахується і як сніп через банти в stodолі пере-

кидає через вал на другий бік. «Вертайся до своїх», — приговорює за кожним разом.

Мотря бачить ці бої, що нагадують безсмертну поему Гомера, й очам своїм не вірить. Як бігла звідси до вежі, то гадала, що Москалі вже вдерлися в город і що нема сили, котра моглаб виперти назад.

А всеж таки їх відперли, і раз, і другий, і може десятий, — змаганням немає кінця.

Наші по лицарськи бються.

Так щож! І найбільшому лицарству буває кінець. Колиб не Ніс, колиб не тая зрада! А так... І Мотря бачить, що в безладній боротьбі наші не витримують довго. За багато сил тратять.

Продирається вперед. Дехто пізнає її. «Мотря Василівна тут! Мотря Василівна з нами!»

Чує, що радо вітають її, хоч що значить вона, жінка втомлена й виснажена до краю?

Стає біля коваля. Він уже останніми кулями кидає. «Дядьку! — Беріть провід. Без проводу нас переможуть».

«Як гадаєте, Мотре Василівна?»

«На землю», — говорить Мотря.

«На землю!» — гукає громовим голосом коваль.

«Допустити їх до валу, а тоді стріляй і вали в них, чим хто може».

Коваль повторює приказ.

Козаки з мушкетами криються за валом, міщани, парубки, хлопці припадають до землі. Москалі гадають, що Батуринці перестрашилися нового приступу і втікли. Збитою лавою посуваються вперед від брами, вузкою вуличкою між двома високими стінами старих мурів, до того валу, з козацьких і московських трупів, що виріс протягом яких двох годин, мов остання охорона

загроженої столиці. Посуваються, розтручуючи по дорозі ранених і трупів, певні остаточної перемоги, певні того, що ввійдуть у город.

Ще тільки кроків може сто відділює їх від валу, як нараз: «Пали!»

Грюхнули мушкети, посипалися дощечки, колоди, запалені головні, з могутньої долоні коваля вихопилися і зажуужжали в повітря одна за другою дві останні кам'яні кулі. Ворог, не встигнувши вистрілити, захитався, заметушився і з криком та вереском подався назад, оставляючи чимало ранених і вбитих.

«Пали!» — гукнув ще раз коваль і в забарикадованій брамі скорилося така суматоха, якої там нині ще не було, хіба тоді, як падало склепіння. Люди на людий напирали, толочили себе, з мушкетами кидалися на себе, розбивали собі черепи, кололи тригранними палицями, торощили себе.

Коваль, побачивши несподіваний успіх, хотів, щоб наші приступом на Москалів ішли. Мотря не радила. «Нам треба падати людий. Підіждемо, аж вони на нас підуть». Ждали. Не сталося це так скоро, бо ворог довго не міг прийти до себе. За той час Батуринці вислали трупів набік і раненим оглянули рани.

Ранених було чимало. Поки йшла невпорядкована боротьба, годі їм було видістатися з безладної товпи, не один, не маючи хвилини спокою, стріляючи, або кидаючи чим-там безупинно, не помічав навіть, що в нього летіть кров, — аж тепер це побачив, або почув і відходив на бік, під мур, де старі козаки тамували кров хлібом і павутиною, або прямо стрільним порохом, розпущеним у слині. Хто з ранених почував у собі силу, вертав назад у бій, хто ні, оставався під муром, дожидаючи вислідів важкої боротьби. Не перечеисли-

лася Мотря. Москалі дійсно ще раз наступили і їх ще раз так само, і з не меншими втратами, відперто. Доріжка від валу до воріт, котрою вони наступали, так густо встелилася трупом, що салдати топтали по них, як по подушках. Замість тупоту чобіт, чути було зойки та стони, бо між трупами були ще й живі, тяжко ранені, що конали під підшвами своїх братів.

В Батуринців вступала нова надія. Були й такі, що після відбитого приступу перелазили за вал і забуваючи про страх і небезпеку, виривали з рук московських трупів теплі ще мушкети, відтинали від ременя, або з ременем здирали порошниці і щасливо вертали до своїх. Гоститимуть ворога їх власними кулями і з їх власних рушниць. Хоробрий коваль з Гончарівки, не маючи своїх, як він казав, кам'яних галушок, щоб ними затикати ненажерну пельку ворожу, пробігав своєю «армією», порядкував, роздавав роботу, захоплював, почував себе, як майстер серед челядників у великій кузні. «Лавами, браття, лавами, — поміж лавами вільне місце лишіть, щоб ворожі кулі мали де падати. І не густо в лавах лягайте, чим рідше, тим тяжше ворогові попасти!»

В сю мить кількома лавами загатили дорогу. Десь і рискалі взялися, кождий для себе ямку гребе, щоб голову за купиною сховати, бо так безпечнійше.

Недавно ще товпа, схвильована, хоробростю п'яна, але непевна й несвідома, що їй робити, тепер відділ карний і справний, фал'янга, котру переломити важко. Без крику і вереску дикого, без лайки гидкої і без нікчемних проклонів, певні свої справи, з вірою у свої сили чекають, коли ворог знов кинеється на них. Заняті своїм ділом, забувають, що діється в городі і на замку. Але чують, що в городі погано.

Нічого доброго не віщує цей божевільний гул.

Город, як вулкан перед вибухом, клекотить. А найгірше з супротивного боку. Мабуть там ворог теж переломив вали і вдирається на пожарище. Загасить його кровю!

Неодному хотілосяб бігти туди, помагати, бо там теж свої, може й близькі, але про те навіть не думай. Коваль пробігає між лавами, подає знак: «готовись!»

Ворог ось-ось нахлине.

Коваль бачить, як за брамою вискакують і знов ховаються чорні ляльки, як у вертепі, чимраз їх більше, — хмара. А з тої хмари блискавки падають. Москалі обстрілюють наших. Але їх кулі переважно у людський вал влучають. Трупів за живих беруть. А всеж таки деяка куля і в живого попаде.

Вже ранений той гончар, що так завзято головнями метав, а його гарний син віддав Богові духа. Вже й ковалеві куля передіравила шапку і мабуть чи не задерла чуприни, але він не каже нікому, щоб заколоту не було. Він тут вожд. А всеж таки вже не пробігає поміж лавами, а повзе, скрадається, як тигр, кожної хвилини готовий до скоку.

Добре, що доріжка спускається в долину. З кожної лави можна ворога брати на ціль. Видно кожний його рух, крок, лави як сходи знімаються одна вище другої, а ворог удолині.

Перевалюється крізь браму, вже не стріляє так густо, наступає. В коваля теж мушкет, і в Мотрі, — вона біля його.

«Не тратить даром куль. Добре на ціль бери... Па — а — ли!»

Гукнули мушкети, вулиця вкрилася димом, світа божого не видно.

Чути тільки, що козаки недаром стріляють. В вулиці булькотить, хрипить, гаркотить, як у глотці страхотної потвори.

Дим розступається, — видно, скачуть чорні ляльки, менше їх, ніж зразу було, але все ще багато, все ще підпригують, підбігають, наближаються до валу.

«Перша лава — ставай!» — гукає коваль і перша лава кидається зі штиками вперед.

«Гурра! Гурра!»

Вал ширшає і росте вгору.

Задні лави даліше з мушкетів палять, лупотять стріли, як ціпи в stodолі.

«Гурра! Гурра!»

Нараз... що це таке? В останніх лавах зойк... Кулі ззаду падають, влучають...

Мотрі чорно зробилося в очах. Вона зрозуміла, що сталося щось найстрашнішого, що в цей мент могло статися, — вони попали в два огні. Ворог бере їх у кліщі. Москалі з супротивного боку вдерлися в город. Частина мабуть вже посунула на замок, частину кинули на них.

Ті, що на замок пішли, може й зупиняться ще на короткий час на тих ровах і валах, котрі вирито нині, але тих, що їм отсе на тили заходять, не зупинить ніщо. Зрозумів це коваль і, не надумуючись довго, робить що тут можна ще зробити: каже заднім лавам повертатися лицем до нового ворога, не бентежитися, не втікати, бо нема куди, битися, бо нічого їм більше робить.

Хоч би й прохали пощади, ворог не дасть.

Як гинути, то чесно, як гинули батьки й діди, по козацьки... Так і гинуть.

Кожний з них декількох ворогів тягне на той світ з собою.

Мотря ніколи не уявляла собі, щоб люди могли добувати з себе стільки сил і стільки завзяття, щоб вони спосібні були перемінитися прямо в титанів.

Це почуття величі і подив, пошана для хоробрости бере верх над почуттям небезпеки. Мотрі не страшно, що вона за хвилину згине, її душа переповнена невисловленим захопленням на вид тих людей-героїв. Почуває для них не тільки подив, але і вдяку і як жалус чого, то хіба, що вдяки тієї висловити їм не може. Вони гинуть один за другим і за хвилину з цілої отсеї лицарської фаланги не останется нічого більше, крім великої купи окрівлених трупів, положених шабель і хмари диму, котрий розвіється з поранковим вітром, як розвівається усе.

Боротися й гинути разом із ними, це одно, що лишається їй. І вона бореться, не думаючи як, не застановляючись, не міркуючи над вислідом боротьби, переміняється в частину тієї збірної душі, яка борониться від насили, від нечести, від перемоги. І дивно Мотрі, що тая боротьба так довго триває, що сили людські такі невичерпані.

Звідкиж нараз усе захиталося, чому це якраз тепер, доси непобідимі середні лави подаються і розступаються на боки?

Боковий удар? Чому наші не відпирають його? Невжеж в останній мент бракло відваги, щоб вмерти так хоробро, як хоробро боролись? Мотря зжахнулася.

«Вперед! Вперед!» — і кидається навмання. Але чув, що чиясь залізна долоня приковує її до себе і відсуває набік... Коваль... Так, це він...

Він останки своїх борців полуоборотом повертає

управо, в напрямі валів і мурів, бо несподівано з городу наспіла йому визначна підмога, — Чечель з сердюками.

Скільки їх? Чому кинули замок? Чому якраз туди звертаються? Невжеж їм у городі нічого більше робить?

На всі ті питання Мотря не вміє відповісти, а думати над ними нема часу.

Чечель весь у крові, без шапки, в порванім контуші, роззвірений, страшний, як фурія, як сам бог війни, з такою силою напер на Москалів з боку, так нагло й несподівано для них, що їх товпища зжахнулися, захиталися і мимо накликів своїх офіцерів, мимо усяких зусиль, щоб вдержати їх у боєвім строю, подалися назад, лишаючи на місці чималі втрати в забитих і ранених.

В Чечелеві лави вступає коваль зі своїми недобитками, дехто вспів і свого раненого товариша потягнути за собою, скоро і без вагання, відбиваються направо й наліво, шаблями, прикладами мушкетів, кидають бомби ручні і промощують собі шлях до валів, до того місця, котре заздалегідь вибрав собі в своїй уяві Чечель і до котрого їх веде, поклавши все на одну карту. Город зайнятий, для нього вже ратунку нема. Його здобула зрада, супроти якої безсиле навіть найзавзятійше лицарство. Чечель хоче з останками хороброї залоги перебитися і вискочити з твердині, перейти Сейм, а там уже, коли не гуртом пробиватися в поле, так хай кождий спасається, як може. Жаль козаків. Вони ще придадуться, а в городі чекає їх або безпільна смерть, або допит і жажливі муки.

Сердюки сліпо йдуть за своїм хоробрим полковником, не питаючися, які в нього задуми і пляни.

Вперед, вперед, бо за ними лиш сором і муки...

Москалі заливають Батурин. Гасять пожар кровю і трупами людей. Живих кидають туди, дітий, що відбилися від своїх батьків і бігали по городі, розпучливо взиваючи ратунку, ловлять їх і з насолодою, якої не виявляють навіть звірі, знущаючися над жертвами своїми, кидають у жар, як на сковороду мясо, як вареники в окріп. Займається одіж, жариться живе тіло людське і противний сопух розноситься кругом.

Неймовірно, страшне автодафе.

«Нелюди! Звірі!» — верещать жінки, кидаючися як львиці на ратників царських, але їх розпучливий крик стрічається з тупоумним насміхом людей-звірів. «Ось вам!» — і вони за волосся волічуть безталанних жінок, пробивають їх штиками, торощать голови прикладами мушкетів.

Перемога, перемога, звірське божевілля!

Навіть старці й каліки, що ютилися під мурами, бо ніяк і нікуди їм було втікати, не знаходили пощади. І їх вбивали безпощадно, з глупим і безцільним завзяттям, з охотою винищити все, що виявляло прояви життя, що мало подобу людську.

Так лютує і скаженіє тільки вода, прорвавши греблю, і пожар, вихопившись з тих меж, у які вложив його промисел людський, так скаженіє безумне й бездушне живло. У звірів куди більш милосердя. Роззвірений чоловік від живла і від звірюки страшніший. Це не війна, а різня, не здобута твердиня, а сам спід, сам останній круг пекла.

Не здержати того злочину страхітного, не спам'ятати побідників, не пригадати їм, що й вони люди. — Ні! Ні!... Втікати, втікати від них.

І Чечель щасливо пробивається в напрямі Гончарівки. А з ним коваль і його гурт, з ними і Мотря.

Москалі, не стрічаючи дальшого опору, посуваються вперед. Вони бачать здалеку якісь відділи, і не знаючи, що це їхні брати, які з другого боку увійшли в город, беруть їх за козаків, котрі подалися взад, і стріляють на них. Тамті відстрілюються, добру хвилину тріває це непорозуміння, а за той час Чечель зі своїми щасливо доскакує до Гончарівки, зводить по дорозі бій з відірваними московськими відділами, що пустилися на дозволену грабіж, як гієни й шакалі на жир, і користуючися загальним безладдям і суматохою, в котрій не розбірається ніхто, добре відомими стежками й хапцями вискакує з города і скривається в байраках і очеретах.

Летить за ним дика оргія звуків, тріск пожежі, дуск самопалів, плачі, зойки й ридання мордованих людей, п'яні крики побіди, жалісний рев худоби, все це перемішане з собою, страшне, жахливе, велике, як кінець світа.

Летить, спиняє його, як докір, як грижа совісти, як проклін, за те, що він кидає безталанний город, і що не гине разом із ним.

Але останки тверезого ума кажуть йому ратувати те, що в кожній війні найважніше й найцінніше, — останки регулярної армії, за котру він, як вожд, має відповідь дати.

Ратує.

Вже вони в плавнях. Уже перебралися на другий бік ріки, вже й заграва, що бє від догору́ючого города, не зраджує їх ворогам.

Приймають збігців у свою опіку ліси й поля.

ПОЛІТАВ СНІГ.

Політав сніг. Зразу дрібними, а там і великими, щораз густішими платками. Та не білими, а червонуватими, рудими, ніби паленів на вид того, що діялося кругом. Сипався сніг. З чорно-бурих хмар, мов з величезного решета, сипався тихо, густо, одноманітно на руїни міста, на згарища і на безчисленні трупи, що лежали кругом, ніби, казав би ти, милосердне небо хотіло вкрити смертельним рядном того великого покійника, якому на ім'я — Батурин... Втихомирися, засни, ти заслужив собі на вічний упокій!

Але вітер не хотів спокою. На пожарищі зривалися вітряні труби, поривали попіл, іскри, недотлілі ганчірки, жмутки людського волосся, гралися ними, мішали все те з білим сніговим пухом у сумішку брудну й несли на Гончарівку. З глузливим сміхом і з реготом диявольським кидали на гетьманський двір.

Чорт женився з бідою. Тішився радістю великою зприводу свого нинішнього тріумфу.

Такого Каїнового вчинку не бачив він давно. Цвітучий город перемінено в одну довгу та широку мо-

гилу, людському тілу завдано нову велику рану, яка не загоїться довго. Цілі століття буде палити свідомість народів, як тавро, випалене на серці розпаленим залізом.

Пожежу гетьманського двора вже пригашено. Варти стоять кругом і не пускають нікого. Неодна ватага солдатів заганялася туди прочуваючи добру наживу. Але їх здалеку відганяли, як круків від падлини. Світлійший приказав, щоб у грабіжників стріляти, а кого з награбованим добром приловлять, того на гиляку.

Перед головними ворітьми, у сторожівні, стоїть московський офіцер. Він пильно стежить, щоб ніхто до двора не наближався. На липах віздової алеї хитається кілька чорних мішків. Так здалеку, в нічних сутінках, виглядають повішельники, яких звільна присипає, мов вибілює, сніг. Жадоба гетьманських скарбів завела їх туди.

Тихо круг гетьманського двора. Живої душі тепер у ньому нема. Лиш біла паня ходить по покоях, руками чеше довгі коси і зітхає.

Двірська прислуга, розуміючи, що не оборонить панської домівки, розбіглася на чотири вітри. Кого дігнали і вбили, а кому поталанило дібратися крізь великий гетьманський сад до очеретів і лодкою передістатися на другий бік.

Тільки старий дворецький не втік. Як надбігла перша московська ватага, він собою заступив їй двері.

«Покажи нам, де гетьманські скарби?»

«Не знаю. Я їх не ховав».

«Половина тобі, а половина нам. Не бійся, не скривдимо. Покажи!»

«Не знаю і не покажу».

«Так ми тебе», — і почалася намова не словами, а ділом.

Питали його кнутами й огнем, — не виявив нічого. Скатованого вкинули до темниці, щоб нарозумився.

Там він руку на себе наложив.

Старий лірник навязував струни на обсмаленій бандурі, ніби він важнішого діла й не мав. Так його й застали грабівники.

Гадаючи, що це гетьманський бандурист, стали придиратися до нього. Обиджений бандуру на голові обидника розбив.

За те й лежить тепер під старими липами біля двора і зимний сніг накриває його і його розбиту бандуру... Присипає.

Гойдаються на гиляках повішельники, гиляки скриплять, товчеться гайвороння над ними, варті стережуть гетьманського двора, Батурин стогне, ридає, реве.

Вартові зустрічаються з собою. «Ріжуть наші».

«Таже не гладять».

«Здалеку страшно, а зблизька привикаєш».

«Всякого норову люди бувають Наше діло робити, що велять».

«А совість?»

«Бачив ти її?»

«А ти?»

«Відколи мене в камаші встромили, забув про неї. Для нас, брат, нема тепер ні совісти, ні Бога, а є одне — начальство».

«На — чальство...» і розходяться у різні боки, бо з вартівні вийшов офіцер.

Але й він, почувши нестямений зойк і гул, затулює уха рукою і подається назад.

Скриплять гиляки, гайвороння товчється, сиплється зимний сніг, великими, густими платками, крізь котрі, ніби крізь сітку, мерехтить червона заграва.

Сніг перемагає огонь. Гасить те, чого не вгасила людська кров.

Вже його кругом двора нападало стільки, що весь двір, ніби в білу сорочку вбрався. А всеж таки, як сильніший вітер повіє, на тім білім рядні видно золоті та криваві полоси. Хитаються гиляки і від них чорні тіні на білий сніг падуть.

Сніг паде.

* *

*

Великий гетьманський сад. Зразу у ньому липи, ясені, клени, а поміж ними стежки, вулички вються, то знов, розлогі муравники зі статуями і грядками всіляких заграничних квіток, то ставок з містком до острова, а там уже ні стежок, ні грядок, лиш усяка деревина, усякі корчі густо по власній уподобі ростуть, ніби це не сад, а прямо дикий байрак, котрому й кінця немає.

Тільки денече захована поміж корчами самотна лавка стоїть. Тут гетьман любив відпочивати. Дивився на небо, на хуторі далекі, розкинені кругом, на церкви з золоченими хрестами, що мерехтіли в синій далечині, дивився і думав про долю тієї країни.

Тепер, — усе те присипане снігом, ні стежок-доріжок не пізнати, ні статуй, тільки на одній з лавок, ген далеко в глухім гущавнику, від поля, щось чорне бовваніє.

Сніг паде...

Сніг, білий, зимний, так рівно, спокійно паде. Може він горами великими ляже, аж до неба... Може

вкрис собою і живих, і трупів, і зло, і добро. І не буде ні пожежі, ні крові, лиш один великий, білий, німий і бездушний спокій. (Думка вривається, як павутина, Мотря не може її зловити. Являється нова.)

Тими стежками колись «він» ходив. Може це його думки шелестять з останніми листками... (Зжахнулася...) Він?... Гріх думати про нього... О, ох, який там плач, який там шльох... терновий вінець, колиж тому кінець?...

(Мотря хусткою голову обтулює щільно.)

Сніг паде...

(Думка шовковою ниткою снується.) ... Там, у тому дворі прощалася з «ним»... Як поїду за Десну, не верну аж на весну... Гадала, на крилах прилетить, — не до неї, а до столиці... Не поспів... А тепер — запізно... Тепер усьому кінець... лиш не її... (За-тулює уши руками.) ... Той крик вверчується в мозок. Перед ним не втечеш, — хіба сховаєшся у себе... (Замість думок являються питання.) Чому не поїхала з «ним?»... Просив, благав, не послухала... Вартівником у Батурині лишилась... Мала ключ від другого світа... (На цей спомин здригається ціла.) ... Огонь — лід, лід — огонь, лід... Сніг паде.

... (І знову питання) ... Чому з Чечелем не пішла? ... Тягнули її, пробивалася, дійшла аж тут, а дальше сил не стало. Ледве дотягнулася до лавки...

І добре. Добре так. Сказала собі, що Батурина не кине... І не кине... Тільки хвилину посидить, сил набере, (щоб тільки в очах не було так чорно!) і в город!... (Питання)... Пощо?... (Відповідь) ... Як то пощо?... Захищати його... (Питання)... Попелища і трупів?... (Відповідь) ... Хоч би й того. Вона і Батурин одно...

Вітер регочеться в корчах: «ха — ха — ха! . . .
Весняний дощ і суховія, дійсність і мрія, ха — ха!»

Від того сміху зимнійше, ніж від зимна.

В кістках і в голові болюча порожнеча. Тільки той гул, що від городу летить, як гураган. Втікати, втікати перед ним у нетрі власної душі! . . .

. . . Ковалівка, Батурин, Бахмач, сонце і сміх, стужа і плач. . . Поранковий усміх днини і довгі, темні, вечірні години, і ніч, глуха, німа, в котрій нічого нема, лиш горе, широке, безкрас, як безодня, пресподня. . . бе-бевх! . . . Душа, завішена в просторах, між небом і землею, в болючій нерішимости, в безсильному, тимчасовому триванню, перехилюється і паде стрімголов. . .

Бе — бе — вх!

— — — — —

Сніг паде. . .

ЗНАЙШЛИ.

Вартові з офіцером перешукували гетьманський сад, чи не сховався хто.

Зі смолоскипами бігали, заглядаючи між корчі.

«Жаль, що собак нема, собака носом чує».

«Салдат від собаки не гірший».

«А все таки нюх не такий. Куди!»

«А розум?»

«Гадасш, собака дурна?»

Балакали, як за добрих часів, і балували снігами.

Попереду офіцер.

«Цс!» — дав знак рукою, щоб стали. Сам як кіт причаївся і — прискочив до лавки.

«Ти хто?»

І відтрутило його, як звичайно відтручує живого чоловіка від мерця.

«Посвітить!»

Розмотав хустку, струснув сніг: «Гум! Жінка і не з простих. Та ще нічого собі... Мабуть не заковязла».

Відізвався в нім інстинкт мушкетера. Казав двом салдатам взяти її уважно і віднести в двір, — під відповідальністю за недоторкальність особи. Знав своїх людей.

«Як береш? Ну, як береш? Цеж не сніп? Бачиш?
— з панів, не Матроша яка! Скати́на!»

Як найобережні́ше взяли й попрямували до двора.

«Зрозумій їх! Казали істреблять усіх без розбору,
— хлопів і жінок, старих і дівчор. А тут — під
відповідальністю».

«Бо паня. Не Матроша. Чув?»

«Всі вони руку за собою тягнуть, ті паня».

«Крук крукові не виклює ока».

Огляну́лися, чи хто не слідкує за ними. Впевни́вшись, що ні, нарікали дальше: «Дурні ми з тобою, брате».

«А тобто чому?»

«Бо тому, що не мудрі. Наш брат мордує бідного хахла, а нам би так укупі, та ще попросивши вольницю донську до спілки, одної ніченьки темної та невидненької та зробити усім тим баринам-кровопійцям отак о!» — він рукою показав на горло.

Товариш зацитькував його. «Ще чого доброго збудиться і зачує».

«Не бійсь! Її вже ієрихонські труби не збудять. Така як кість».

«То нащо двигати трупа?»

«Спитайсь його. Вони до живих не мають інтересу»

«Правда. Цар трупів у спірт кладе і платить».

«За трупи?»

«І за спірт з аптики — особливо».

«Трупів у Батурині набере нині, кільки схоче».

«Та не таких, як йому треба. Він хоче особливих».

«О — соб — ли — вих».

Доходять до двора. Там ще є декілька незруйнованих кімнат.

В одній приміщують Мотрю на скіряній канапі.

«Нічого собі», — завважує салдат.

«Красива, та не для нашого брата. Нашому братові і порізаних досить».

Салдати лихі, що не дали їм в городі погуляти.

«Богато того добра змарнували нині, ой багато!»

«На мене, то досить, колиб вирізати хлопів».

«І старих баб».

«Хай буде і старих баб, а дівок, та ще гарних, ніяк ні. Гріх».

«Гріх марнувати дар божий».

«Світліший і дівок різати велів, щоб не плодилася ізіміна».

«Не вигубиш черкаської породи і не викоріниш ізіміни».

На тім і вривається розмова. Але салдатам не спішно розходиться.

«Красива бариня», — мляскає товстими вargами один.

«Не для пса ковбаса!» — завважує другий.

«Чого стоїш? Ну, чого стоїш, стерво!» — гукає від порога офіцер. «Пашол вон!»

І салдати розскакуються, як собаки від ласого шматка.

Офіцер лишається, сам на сам, з невідомою.

Він продрох. Ходить по кімнаті, затираючи руки. «Тай погода яка. Гу — у — у!» Підступає до годинника на магоневій комоді.

Годинник стоїть... Кажуть, що як годинник без причини стане, то в хаті хтось умре.

Йому хочеться, щоб годинник ішов, — відраднійше.

Крутить його, тягне за шнурок, щоби грав. Годинник починає грати арію, але вриває її нагло і шипить,

харчить, ніби насміхається злобно. «От тобі і гетьманські часи».

Пригадав собі незнайому, підступив, дивиться і йому робиться страшно.

«Не дише, біла, як труп, а все ще така гарна. Може це відьма?»

Пригадує собі давно забуті казки про відьом і опирів.

Він утомлений, бо цілу днину «дерся», голодний, як пес. Найкраще пішов би спати, хоч би й тут на якому фотелю, і спав би, поки не зроблять з тим проклятим Батурином якийсь кінець.

Чує, що розгулялися нерви. Надивився нині на таке, що — тю! Сплювує. «Нема нічого страшнішого, як здобувати твердиню». Має повні уши тих вересків і стонів, сотки очей дивляться на нього, страшним поглядом передсмертним, сотки рук чіпаються його за каптан, за рукави, за пальці, навіть за вістря шаблі.

«Фу. чорт! Погано, противно, аж млісно».

Млоїть його від запаху крові і від смороду жареного людського мяса, — позіхає широко, безконечно, тим позіханням, що свідчить про крайнє вичерпання нервів... «Офіцер!?»...

Це слово підбадьорює його. Соромиться слабости своєї. «Цей ізменніки, на них иншої кари й бути не може».

«А невжеж ізменніки не люди?» — відзивається слабкий голосок десь із споду душі.

«А вжеж, що люди!» — притакує несміло і знову позіхає, широко від уха до уха.

Післав по лікаря.

Чомуж він не приходить, хоч би фершал який. Можеб ще вратував тую паню. Така красавиця, ма-

буть з великого якогось роду, дрібні, білесенькі руки, гладке лице, волос, як шовк. Може й не треба, щоб вона вмирала? Чимало трупів там!

Не знає чому, але хоче, щоб вона жила, — хоч вона!

І без неї стільки життя змарнували нині, стільки краси, радості, щастя. Вже досить, досить...

Якісь спомини давні, щось гарне й забуте, любе й незбагнуте нагадується йому. Здається, душа розривається на двох, — кінцями розшарпують його. Не видержить.

Затулює очі руками, паде в фотель і плаче, як дитина, він — царський офіцер, та ще драгунського полку, а до того потомственный дворянин.

Почуває себе грішним, ненавидить світлішого і всіх генералів і самого царя-антихриста.

«До чорта їх!» — вихоплюється йому з уст.

«Гієни, озвірюють безвинний народ і Бог дивиться на те...»

Повіяв вітер, захиталися на гиляках трупи повішених грабіжників, закрикали ворони.

«Випустять з кліток звірів, а потім вішають їх за те, що кусаються. І деж тут правда!»

З сильнішим вітром ще сильніше спалахнула заграва і в її блискаках оживилося бліде обличчя Мотрі... «Оживає?»

І йому зробилося страшно. Не може піднести очей туди, де вона лежить, а так хоче, щоб вона ожила, хоче побалакати з людиною, а не з тою тічною вовків, прощення прохати за тих, що лежать порізані, помордовані, що шкваряться на вуглях, як мясо жа-

рене їх світlostям на пир. Забути не може того глухого луску, лопаючих черев, тих кишок виторочених, тої всеї мерзеної гидоти... «Фу! Чорт! Фу!» Чому той фершал не йде?... І годинник стоїть... А там все ще мордують людей. Виволікають їх із закутин мійських, з пивниць, зпід звалищ, зпід жужелиці, і ріжуть, як худобину, людоді! Кому того треба? Защо? Пощо?

Плутаються гадки... Бачить свій батьківський двір, ікони з вічними лямпами, батька, що читас святе письмо, матір, що постить, сповідається кожного свята і неділі. Пригадує собі, як вчила його заповітів божих, і прощення, і милосердя і, нараз — він цілий у крові, як тигр, і весь у грязі, як свиня.

Іменно, — як свиня!...

Соромиться самого себе.

Як же він представ би на судищі Господнім, колиб його влучила була нині яка козацька куля? Що сказав би там на виправдання своє? Хіба те, що не один він винуватий і що не один кається своїх Каїнових учинків. Є їх чимало. Так усі вони, усі, ніщо супроти царя, царя з божої волі і з божої ласки.

«А яж вам вільну волю дав», — скаже Господь.

«Алеж і цар з Божої волі», — відповість, не придумає ніяк, як йому це все звести до купи.

Перестав хлипати, лиш руки й ноги все ще дріжать, мов у лихорадці.

(Колиж цей фершал прийде?)

Хочеться балакати з живою людиною, щоб не чути, що там твориться в тому Батурині, котрого завтра не буде, — останеться тільки руїна, велика купа вугілля, кісток і стерва... Гидко!

(Чому ж той фершал не йде?)

Наслухує, але чує тільки, як все ще шумить, стогне, реве руйнований город.

Не бачити, не чути, забути!

Але як?

І знов пригадується мати, як проводить молитву, як йому дрібні діточі пальці складає, щоб хрестився по закону, як пильно вважає, щоб він не перекрутив якого слова в «Отчечаші», або у «Віру», бо це гріх, дуже великий гріх!...

А людей різати не гріх?!

Свиня, — іменно: свиня!

Зачиняє вікна і двері, щоб не чути виску.

Ага!... Мабуть і мерців розбудив цей крик і вони перевертаються в гробах...

Пригадується йому одна мерзотна картина. Як перебігав через кладбище, побачив салдатів, що перевертали гроби. Добували трухлі домовини, підносили порохнаві віка і з мерців здирали коралі, перстені, золотом перетикані пояси...

І тими самими руками вони будуть хреститися, лягаючи на сон, або сідаючи до страви, зараз таки, ще нині.

Соромно, гидко! — Свиня! І як побачив це, не втерпів, стріляв до труподерів. Уявляв собі, що до шакалів стріляв. Бачив, як вони з вереском нестямним падали на мерців, — нові мерці... До чого воно подібне, Боже?!

І пригадав собі ще жахливішу картину.

Зарізана дівчинка лежала, як мальована, гарна, як ангел. Може одна в батьків. А над нею салдат. Тримав у руці шнурок перлів і зубами розкусував одну, пробував, чи правдива... Голову відрізав, щоб

не розірвати шнурка перел. Жаль, щоб не розсипались...

Образи чергувалися так скоро, що, здавалося, череп не здержить того хламу, лусне й розірвется на шматки. Зубами давонив, не з зимна, а від зворушення. Як же ти, Боже, можеш дивитися на нас і мовчати? Одно, що робиш, — білим снігом притрушуєш отце гідке і над всякий вислів жахливе багно...

«Білим снігом...»

І він усміхнувся гірко.

Ще сильніше повіяв вітер і ще яснійше озарила заграва цілу кімнату.

Які гарні ті шовкові обої, золочені стюки на стелі, важкі оксамітні занавіси біля вікон! Дивно, що салдати не подерли їх ще на онучі... Мабуть для світлішого лишили. Він гарненько пообдирав те все і як крук затащить до свого гнізда.

(Мало ще накрив!)

І за те, щоб багатилися світліші, мають гинути тисячі невинних жінок і дітей.

До чого воно подібне? Чому хто не скаже їм до очей, що вони не люди? Чому він не кине шаблі цареві під ноги, бо це не цар, а звір, «урод», гідкійший від усіх тих «уродів», які він стягає з цілої Росії і маринує у спирті, у своїй куншткамері. На саму гадку про можливість такого моменту кров стинається у жилах. Бачить того мушину, вищого від усіх, прищатого, жовтуватого, з волоссям, як грива, і з випулистими очима. Гідкий але великий, — не от міра сего. Все нишкне, мертвіє й маліє перед ним, він — цар!...

«Творю державний народ, — каже, мов грім гремить, — будує нову Росію. Без болю не родиться ніщо. А ти розслинився, як баба, драгунський офіцер!

З потомствених дворян! Кисляк, мерзотник, отцю таке ти!»

І офіцер кулиться в гетьманському фотелю, ноги йому ще гірше трясуться, очий піднести не сміє, щоб не побачити царя. Це не цар, це — мус...

Чує шорох якийсь... Треба ж дійсности глянути в очі, не втече перед нею, — треба.

І він підносить утомлені повіки.

Перед ним не цар, лиш очі, не очі, вікна у якийсь другий світ... Чиї вони ті предивні очі? Він їх бачив колись... Коли? Де?... Де?...

І пам'ять починає працювати пильно, скоро, перебираючись через події нинішні, вчорашні, чимраз далше в минуле. Відкидає усе гидке, погане, брудне, як болото, як кал, і прочищує шлях. Вже знає. Ті очі бачив він тут, у гетьманському дворі на Гончарівці, може навіть у тій самій кімнаті на балю, на котрий прийшов зі своїм командантом. Такі очі мала там лиш одна людина і не лиш там, але й на цілому світі — Кочубеева Мотря. Вони не давали йому спокою, бентежили, тягнули до себе, затроювали те вдовolenня, яке дає царському офіцерові вірна служба цареві. З тої пори, як глянув у них, згубив себе...

«Мотря? Кочубеева Мотря? Тут? Тепер?» — і він зірвався на рівні ноги.

Витягнув шию вперед, глянув, — так, це вона! Вона підноситься і теж подається вперед, руку прикладає до чола, — може й вона його пізнала?

Господи, як же він гляне у ті великі очі, він, червоний від крови, як тигр, і брудний, як свиня, іменно, — «як свиня». Що відповість, коли вона питається про Батуринців і про сам Батурин? Чи будуть балакати, як тоді, на балю, коли кругом була така розкіш, лиш

розкіш. Як пояснити їй той нелюдський рев і гул, що все ще висить над містом, як буря?

«Мотря?... Кочубеєва Мотря?... Мотря Василівна?»

Спускає очі, хилиє голову до землі, вдаряє за-каблуками, робить три кроки назадгузь і нараз, хапаючи голову в руки, ніби зі страху, щоб вона не луснула й не розлетілася на шматки, вибігає в сіни.

«Мотря! Кочубеєва Мотря!»

В сінях на фершала наткнувся, на Німця. Ішов не поспішаючись. Совісно та спокійно робив свою службу. За те й гроші брав. Дивувався тільки, чому це його до двора кличуть тоді, як на вулиці так багато діла. Але кличуть, — іде.

Побачивши вищого офіцера, здоровить його.

«Фершал?»

«Так, ваше високородіє, з третього походного лазарету, Якоб Беме».

«Спішишь! У тієї двері, просто до голубої салі. Вона ще живе. Може вратуєш. Спішишь!»

Побіг.

Якоб Беме озирається за ним від порога: «Здурів?»

СКОРІН.

Цей офіцер звався Петро Павлович Скорін. Він визначався не тільки великою хоробрістю та божевільною, як казали, відвагою, але також незвичайною уродою.

Був це такий красунь, що не тільки жінки ставали, мов наврочені, коли він переходив вулицею, але й муштини дивилися залюбки на цього живого Аполлона. Так його й прозивали в полку.

Кращого муштини годі собі подумати. Навіть цар любив Скоріна і не бив його в злости, як других, — прямо не підносилася рука. Дякуючи тій вроді Скорін чимало побував за границею. Його посиляли, як особливого курієра до заграничних посольств, бо цар любив похвалитися перед світом, чимсь незвичайним.

А незвичайним являвся Скорін не тільки вродою, але також дуже політичним поведенням, котрим здобував собі загальну прихильність і доброзичливість. А всеж таки близьких другів він не мав.

Не тому, щоб не міг когось полюбити й привязатися до нього, але прямо, — Скорін був дивак. Серед найширшої забави вставав, махав розпучливо рукою і виходив. Ані в вині, ні в костях, ні в дівчатах не знаходив смаку.

Найбільше ще з усього любив коні. Бувало, як не має служби, то сяде на коня й лучалося, що й пів днини гуляє Бог вість куди. А по ночах книжки читав, чуломовні. Який кому хосен з такого друга?

Скорін був мовчаливий, але язик мав гострий, як бритва. Як бувало затне кого, то вже не відлижешся ніколи.

Колиб не цей язик, він нині був би вже може близько самого царя, як Меншіков. Але Скорін не підлещувався нікому, навіть цареві ні. І тому, хоч і був вищим офіцером, але до найвищих не дійшов.

Від літ трьох, з того часу, як з батуринським царським полковником був у гетьмана на балю, ще гірше став мовчаливим. Говорили собі, що в голові йому перевернулося, бо дуже його там шанували. Сам гетьман попід руки його водив і знайомив з найкращими і найбагатішими «Черкапенками», між иншими з Кочубевою Мотрєю.

Та дійсної причини мовчливості і відчуженості Скоріна ніхто не знав. Скорін влюбився в Мотрю.

За гордий був, щоб її це сказати. Боявся гарбуза. Бо всі говорили, що Мотря дуже носа дере і не на пірнач, а на булаву поглядає. А до того вона завзята Українка, а він корінний Москаль. Так і не захочуй печеного леду. І Скорін наказав своєму серцю мовчання. Потім стала відома історія Мотрі з гетьманом, потім вона віддалася за Чуйкевича і — аж нині зустрівся з нею уперве після того незабутнього для нього балю. І, бач, яка зустріч!

Скорін сидів у вартівні і роздумував над усіми подробницями тієї дивної стрічі. Ніби хтось вигадав таке, ніби це казка, як взагалі усе, що нині діялося в Ба-

турині, — одна страхітна казка, після якої мабуть він довго не засне.

Як добули Москалі Батурин, Меншіков дав Скорінові приказ обсадити гетьманський двір, бо гадав, чи нема там важних паперів і «перзон» до гетьмана близьких, від котрих можнаб добути дещо про його змову. Меншіков знав від Носа, що в Гончарівці заховані також гетьманські клейноди, а може й другі скарби, бо всього в таких поспіху годі було забрати.

Скорін, заки добували Батурин, «дерся як диявол», він загалом бився останніми часами так очайдушно, що всі казали, смерті собі шукає. Але дивитися на салдатські звірства і злочинства в добутому городі йому було незвичайно важко і тому він утішився, як Меншіков післав його захищати гетьманський двір. Це він і зробив рішучо, скоро, безпошадно.

На жаль, заки прийшов туди, «братія» погуляла дещо. Побили дворецького, вбили якогось бандуриста і ще декого, та розграбили чимало. З близьких до гетьмана «перзон» не знайшов тут Скорін нікого, якщо до таких не вчисляти Мотрі.

«Мотря?» — і він надумувався, чи йти до неї, чи ні.

Хірург казав, що вона жива, тільки виснажена дуже і «стурбована сильно». Боїться о її ум. Не всяка «комплексія» може перенести такі «пертурбації» та «іритації», а жіноча зокрема! Скорін знав, що йому, як командантові двора, требаб переслухати Мотрю, заки вона остає ще під свіжим вражінням подій і заки не придумає яких викрутів, щоб затаїти правду, але з другого боку, він не важився турбувати її. Вроджене лицарське почуття казало йому пошанувати її.

«А якщо Мотря Василівна втече?» — прийшло йому на гадку.

Як царський офіцер, він стрівожився, як Скорін — ні. Навіть хотів, щоб утікала. Відповідь... Нехай! Він же мущина.

Краще відповідати йому, ніж їй. А до того, — так надоїло життя. Надоїло жити в розріз із своїми переконаннями. Досить тієї облуди...

Але вона не втече, раз, що не може, а по друге, тому, що не схоче. Не з таких вона, що втікають.

І Скорінові зробилося страшно за Мотрю. Один допрос...

«Треба щось порадити на те».

Довго бився з гадками. Поки що він тут командант. Всі мусять слухати його. Може вивезти Мотрю... Вивезе... Коні є, а віз теж мабуть десь ще знайдеться. Покладе, накриє, візьме ескорту і виїде з городу. Полковника Скоріна ніхто не здержить. Хай спробує?

І не надумуючись довго пішов у двір.

*

*

*

«Мотре Василівна», — говорив несміливо підходячи до неї, як винуватець, — «я полковник, Петро Павлович Скорін. Ми знайомі з балю у гетьмана в отському самому дворі. Пригадуєте собі?»

«Полковник Скорін?... пригадую собі... Чого тобі треба від мене, пане полковнику?»

Не знав, як їй це сказати, але почував радість, що відізналася до нього. Голос її впливав на нього, як після бурі музика. Хотілося слухати, не зважаючи на зміст, лиш для самого звуку. Лекше ставало на душі.

«Мотре Василівна», — почав тихо й лагідно, ніби не офіцер. — «Вам тут оставатися годі. Позвольте перевезти вас».

«Мене? Перевезти? Кудиж би то?»

«Куди прикажете. Я готовий до ваших послуг».

Перестрашено глянула на нього. Благородність во-рога гірше злякала її, ніж злякало би звірство. Не сподівалася.

Силуючись на спокій відповіла: «Спасибі Вам, Петре Павловичу», — і руку простягнула до нього. — «Спасибі, — але ви самі бачите, що прихильністю вашою мені хіснуватися годі».

«Чому, Мотре Василівна?»

«Бо мені й балакати з вами важко, а не то втікати».

«Важко, бо ворог, розумію... Простіть».

«Ні не те, Петре Павловичу, не те. Але я хора, дуже хора, балакати не можу».

Він мовчав, та не відходив від неї. Хотілося висповідатись перед нею, скинути гріхи. Нагадувалися слова псалмопівця: «умиєши мя і паче сніга убілюся».

«Приміщу вас у возі», — почав, — «як у колиці, і їхати будете безпечно, не бійтеся. До Скоріна ніхто придирається не посміє». Мотря всміхнулася гірко.

«Забуваєте, Петре Павловичу, — сказала —, що ви полковник в армії його величества царя».

Облила його кров.

«Ні, Мотре Василівна, я це тямлю, добре тямлю. Відвезу вас у безпечне місце, вернуся і скажу, що зробив. Не жахаюся кари».

Подивилася на нього довго — довго. «Ви, Петре Павловичу, справжній герой».

«Я, Мотре Василівна, тільки чоловік».

«Бути чоловіком в теперішніх часах, це найбільше героїство. Але, бачите, і мені хочеться бути, як не героїнею, так хоч людиною. Будь ласка, зрозумійте

мене. Я з Батурина втікати не можу і не хочу. Хочу тут спокутувати свої гріхи... Але я всеж таки дякую вам, Петре Павловичу. Щирим серцем дякую вам».

Сказала це так, що Скорін не смів більше ні слова відповісти. Побажав спокійної ночі, вклонився і вийшов.

* *

*

Скорін вернувся до вартівні.

«От тобі жінка!»

Відіпняв шаблю і кинув капелюх на лавку.

«Значиться, нічого не порадиш. Дивними шляхами блукає наш талан. Усе мабуть розгадає колись чоловік, тільки свого призначення ні».

Сів і голову опер об стіну. Дивився у вікно.

Сніг ліпив. Ніби завзявся вибілити Батурина. І добре. На рано не буде видно тих калюж крові, мозків, кишок, того всього, від чого робиться чоловікові гидко, аж млісно...

В голові йому шуміло, як на лотоках. Може тому й здавалося, що в Батурині тихо. Батурина не ревів, лиш гуготів глухо.

«Мабуть уже й кричати нема кому. Доконали, замучили, — кати». Несвідомо ноги згиналися в колінах. Кляк, голову похилив над стіл і, як над могилою, в котру тількищо спустили покійника, став шептати молитву: «...вічний упокій даруй, Господи, представшимся рабам твоїм... вічний упокій... вічний упокій». Втоплена думка ніяк не могла відірватися від тих слів, не міг спромогтися Скорін на те, щоб піднятися і положитися спати, хоч було вже так пізно...

Благовістилося на день.

ЧЕРВОНІ ПОНЧОХИ.

«Петре Павловичу!» — гукав знайомий голос.

«Петре Павловичу!» — і хтось шаблею грюхав до вікна.

Скорін глянув, — світліший.

Зірвався, припняв шаблю, наложив на голову капелюх і вискочив із вартівні.

Побачив Меншікова на чорному коні, — за ним гурт офіцерів, а там відділ війська, самі кіннотчики. Всі невиспані, але не бліді, а рум'яні, очі світилися, як у вовків.

Скорін глянув на Меншікова й перше, що завважив, це був прегарний карий кінь по коліна в крові, ніби в червоних пончохах. Кінь іржав, махав головою і нетерпеливо викидував ногами; хотів скинути з себе ті червоні пончохи. Світліший поплескував його по гнучкій, піною обляпаній шиї рукою у довгій шведській рукавиці.

Рукавиця теж була більш червона, ніж біла.

«Кат», — майнуло Скорінові через голову. «Кат», — хоч світліший на ката не подобав, бо був дрібний і невеликої сили.

Але якраз тим прикрійше вражала тая кров і тая злюща усмішка на його гарних, немов до цілювання сотворених устах.

«Здорові були, Петре Павловичу!» — сказав світлійший голосом, в котрім почувалося те вдоволення, яке дає лиш свідомість перемоги.

«Здоровля желаю, вашій світлості», — глухо відповів Скорін. Князь подав руку вродливому полковникові. (Треба з ним дружити, бо хто зна, чи завтра не стане він любимцем царя.)

Скорін з омерзінням всунув свої пальці в ожервавлену долоню князя і не задержуючи їх там довго, вихопив та почав скоро натягати на них рукавицю.

Світлійший зіскочив з коня, подав його своїй адютантові, обняв Скоріна за стан і пустився з ним до двора. Але снігу напало по самі коліна.

«Промести стежку!» — гукнув світлійший на салдатів, а поки це сталося, почав зі Скоріним балачку.

«Як же тут?» — питався. «Усмирили?»

«Казав повісити кількох своїх, за грабіж і за мордерство», — відповів Скорін, несвідомо кладучи особливий притиск на останньому слові.

«Мордерство?» — повторив Меншіков і ніби здивувався. Але по хвилині махнув рукою. «Не зашкодить. І так тої сволочи за багато на світі. Хай знають дисципліну... А з Мазепиних людей не застукали нікого?»

«З Мазепиних людей?» — і Скорін задумався.

«Так. З людей ізменника Мазепи», — повторив князь.

«На жаль, ні».

«То зле. Нам треба добути гетьманські клейноди. Кажуть, що дворецький знає, де вони заховані. Чому ти того дворецького не попав у свої руки?»

«Бо він повісився», — відповів Скорін.

«Сволоч!» — гукнув князь. — «Сволоч. Завтра кажу питати трупа».

Скорін видивився на нього.

«Так, трупа питатиму і то з пристрастїєм. Це зробить велике вражіння. Хай знають, що кари царської, як справедливости божої, нікому не минути».

Скорінові мурашки полізли по спині.

«Щож ти на це?» — питався князь.

«Консеквенції в такій процедурі не бачу».

«Консеквенції? Не розумію. Висловлюйся яснійше».

«Гетьмана», — почав, — «маємо карати за те, що не був вірним, а дворецького, що хотів ним бути».

«Ха — ха — ха!» — зареготався князь. «Фільософуємо, полковнику, фільософуємо. А ми не філософи, лиш вірні слуги й воїни його величества царя. Війна має свою філософію, свої принципи і свої власні консеквенції».

Скорін глянув у ті вікна, в котрих блимало світло лосевої свічки.

Там лежала Мотря.

«От я й забув вашій світлості сказати», — почав, ніби про якесь байдужне діло. «В гетьманському саді знайшли ми Мотрю Василівну».

«Мотрю Кочубеївну?» — мало не крикнув князь.

«Чомуж ти мені зразу не казав. Цеж велика птиця. Го — го! Гетьманова коханка. Не будь хто!»

«Донька покійного Кочубея, скараного на смерть за вірність цареві», — поправив Скорін.

«Вже я про ту черкаську вірність і слухати не хочу», — замахав руками князь. Але по хвилині надуми признав. «Правда. Кочубей все таки поніс не-

справедливо смерть. Але його донька наче иншого гнізда птиця. Знаємо, знаємо, хто таке Мотря».

«З гетьманом за Десну не пішла».

Меншіков, хитро всміхаючись, глянув на Скоріна. «Advocatus diaboli». — «І не дивуюся. Петро Павлович чоловік молодий, а Мотря Василівна жінка великої вроди. Розуміємо. А всеж таки спитаємо і її, може нам децю скаже».

«Сумніваюся».

«Побачимо».

І вони увійшли в двір.

НА СУД!

Світліший на скору руку склав суд. І Скоріна покликав туди. Цей випрошувався, як міг. Нічого гидкійшого і більше противного не було для нього, як такі суди. Судити й карати людей за те, що боронили своєї справи, — де тут провина? де предмет злочину?..

Не йти, не йти туди за ніщо в світі. Прямо сказати: «Судіть мене, або карайте смертю і без суду. Не піду!»

Але за кожним разом він почував кривду, яку зробив би Мотрі. Лишив би її самою. Як би там не було і що не сталосяб, а все таки біля неї буде він і може прийти такий момент, коли він їй допоможе. Як треба, — поїде до царя, представить річ. Як потрапити на добрий настрій царя, то можна і його переконати.

І Скорін пішов на суд.

До його голови ніби хтось молотками валив. По тілі лазили мурашки, млоїло. А тут він — вояк. Треба себе перед людьми по вояцьки тримати, — полковник!

Повів рукою по чолі, протер очі, поправив чуб і мовчки сів за стіл.

Почував на собі хитрий погляд світлішого.

«Тобі, Петре Павловичу, як бачу, не здоровиться». «Так, князю, негарно я себе почуваю».

«Щож робити? Служба не дружба. Потерпи, брат. Потерпи!»

Світліший князь Меншіков був вибритий, вимитий, вчесаний. Від нього заносило навіть пахощами Фрізона з вулиці Сан-Онор. Мав начіпані всі ордени й відзнаки, котрі теліпалися на його вузких грудях і мигтіли за кожним поворотом його неспокійної фігури.

Інші члени того, так званого суду, тримали себе менш більше як звичайно, себ-то ставилися байдуже до діла. Хіба не все одно, чи когось там ударять десять, чи двацять разів, чи будуть припикати огнем, чи прямо покладуть на колесо, або застромлять на паль? Буде, як скаже світліший. На те у нього й інструкції царські, — а вони, що таке вони? Покликано тільки для більшої поваги, так сказати, — для прикраси. І панове судді перекидуються очима. Питають один одного, чому світліший не починає діла. Скорше пічне, скорше скінчить. А світлішому якраз захотілося думати.

Стоїть при вікні і дивиться на зруйнований город, не так, як дивився колись Бремія, о ні! Йому нагадуються імператори римські, Сципію на звалищах Картagini, Цезарове *veni, vidi, vici*, — він пригадує собі всілякі замітні вислови завойовників світа. Хотілосяб і йому, Меншікову, щось такого незвичайного сказати, та нічого на гадку не приходить. Мабуть тому, що гадка його цілком реальними шляхами мандрує. У нього багато діла. Треба подбати, щоб з Батурина вивезти не тільки гармати, зброю, принаси муніції, але також як найбільше гроший, срібла, дорогої посуду й иншого добра, і треба вивозити так, щоб найбільше

до його комор попало. Та ще й не малу турботу має світліший ізза того, щоб як найосновніше прослідити Мазепину зраду, в повний ріст розкрити цю історичну подію. Хай побачить Петро, що поки булави не носитиме його чоловік, хоч би приміром він, Меншіков, поти Україні нема що довіряти. Що казать — багато турбот у Меншікова! Ось, приміром, він не може рішити, як йому забиратися до Мотрі, гостро, чи політично. Петро Павлович казав, що вона хора. Колиб справді не вмерла? Може цар схоче спокутувати кривду, заподіяну Кочубєві, нагороджуючи його жінку й дітий, так тоді треба, щоб і Мотря жила. Алеж треба, щоб вона виявила те, що знає про Мазепину зраду, а знає вона мабуть більше, ніж другі.

Крізь вікно побачив світліший тих, що їх мали судити, козацьких старшин і знатніших міщан, яких, здобувши город, вхопили зі зброєю в руці. Стояли, або прямо лежали, бо вже не мали сил стояти, перед рундуком, порубані, окрівавлені, до людей неподібні.

Милосердитися над ними? Ні, такого почуття князь Меншіков не припускав до свого серця. Не сміє! І Меншіков крізь вікно дав знак, щоб підводили підсудних.

«Починаємо!» — сказав приступаючи до стола.

Всі відітхнули, ніби їм легше зробилося. Скорше пічнемо, скорше скінчимо.

Біля дверей стояло двох високих салдатів, здорових, кремезних, з шаблями наголо.

Меншіков кивнув головою і один з них відчинив двері, переступив поріг і за хвилину вернувся назад, впускаючи перед себе старого козака, зі звязаними руками. Ні ранги, ні заможности не можна було по нім

пізнати. Одіж порвана, волосся скуйовдане, весь, ніби його з колеса зняли.

Стояв, потупивши зір. По затиснених устах знати було, що до балачки нескорий.

«Ти хто такий?» — спитав Меншіков, голосом мало що не байдужним, і запитаний назвав своє ім'я і полк, в котрім служив, і рангу.

«Твій полк з гетьманом Мазепою за Десну пішов. Чому ти тут залишився».

«Не весь мій полк з ясновельможним подався, моя сотня залишилася тут, і я з нею».

«Значиться, окремі доручення дістав. Які вони? Кажі!»

Цей мовчав.

«Говорять тобі, щоб ти виявив, які доручення від Мазепи дістав!»

Мовчав.

«Глухий? Востаннє питаю тебе по людськи, скажи, які доручення мав від гетьмана-ізмінника і остерігаю тебе, що його величество цар (тут суд піднявся з місця, постояв хвилину і назад сів), його величество цар казав милувати тих, що виявлять жаль і покаються. Їм будуть вернені їх ранги й маєтки, їх буде нагороджено новими, куди ще більшими, а тих, що тріватимуть у великому, досіль нечуваному в нас гріху, ждуть кари жорстокі і смерть... Говори!»

Мовчав.

«Говори!»

Жертва глянула на своїх мучителів поглядом, в котрім була злість, ненависть і безмежна погорда, але не було каяття.

«Чого ви знущаетесь надімною», — сказав голосом рішучим. — «Карайте, я вам нічого більше сказати не

маю і не скажу, так мені Боже допоможи во Тройці Твоїй святій!»

Меншіков нервово порушився на кріслі. «Вивести його геть!» — гукнув на салдатів. — «З пристрастієм питать. Скотіна! Гадає, маю час на довгі розмови. Тю! Там ось кілька стоїть. Колиж я скінчу, як з кожним стану вести такі розговори. Тю!»

Салдати відчинили двері і хотіли за руки вести козака. «Лишіть. Не доторкайтеся мене. Сам піду, знаю куди».

* *

*

Меншіков нервувався. Уявляв собі, що після всіх тих жорстоких звірств, яких жертвою впав Батурин, козаки змякнуть, як віск, і що виспівають, як пташки, все, що тільки знають про Мазепу і його пляни. А тут перший з них показався твердим, як криця. Якщо і з дальшими буде такий клопіт, так до чого цей суд? Краще їх без суду сколесувати, почетвертувати, повсаджати на палі. Вже мав дати такий приказ, коли пригадав собі, що треба цареві післати якийсь матеріал про Мазепину зраду, треба із тих людей щось таки добути, хоч би й брехню, хоч би тільки непевні натяки якісь, а — треба.

І Меншіков звернувся до наймолодшого з офіцерів. «Вийди, Осіпов, на рундук і промов до них. Ти вмієш їхньою мовою балакати. Промов їм до розуму і до совісти. Скажи те, що я перед хвилиною тому сукінсинові балакав, тому сотникові собачому, щоб не треба кожному зокрема в голову лопатою класти, а саме, скажи, що батюшка цар (всі встали і знову присіли), що цар у великій милости своїй, як справедливий мо-

нарх-самодержитель, усім їм простить їх велику вину, якщо вони виявлять жаль і покаяніє і як скажуть усе, що знають, тут передімною, перед його світлостю князем Меншіковим, мов на сповіди святій. Хтож і даліше триватиме в відомому хахлацькому упрямстві, котре на ніщо нікому й так не здається, хай знає, що ждуть його такі жорстокі муки, про які ніхто ще доси й не чував. Іди!»

Офіцер вийшов і за хвилину чути було, як українською мовою повторював приказ Меншікова, ніби діякон апостола читав.

Один із суддів, розсівшись вигідно в фотелю, похилив голову на груди і захропів.

Меншіков глянув у той бік і зірвався з місця. «Милостиві господа!» — гукнув. «Перед нами діло великої ваги, так сказати державне діло, а ви спите, як на запічку баби. Того я ніяк не стерплю». Сплячий офіцер не чув. Тепло і м'який фотель вколисали його до сну. Навіть усміхався крізь сон. Це ще гірше дратувало світлішого.

«Розбудити його!»

Сусіди штовхали сплячого офіцера, але цей відганявся від них, і даліше хропів. Аж хтось таки доволі дошкульно штовхнув його в бік і він очунав. Розікрив повіки, глянув, лице його скорчилося, очі закліпали і він, побачивши в чім діло, став виправдуватися. Кілька ночей не спав, продрох, а тут так тепло, гарно, сон його зморив. Звисяється.

Світліший сів у свій фотель і гукнув: «Подавать там!»

Впровадили молодого сердюка, рослого й гарного. По вбранню, хоч подертому та з гарного матеріалу, і по рухах певних себе, складних, видно було, що це не

простого роду дитина. Тільки руку мав обв'язану аж по саме рамя. Крізь тую, наскорі наложену перев'язку протікала кров.

Мабуть не легкі були рани.

«Ти хто такий?» — спитав Меншіков, дивлячись грізно на нього.

«Митрофан Дяченко, сердюцького гетьманського полку козак, син Олексія, сотенного писаря тутешньої сотні».

Говорив голосно і певно. В його голосі не почувалося ні жалю, ні тривоги.

Меншіков нахмурих брови. «Значиться, ти чоловік не простий, може, навіть, читати вмівш».

«І писати», — додав сердюк.

«Так тоді понімавш, яка провина та тобою і яка тебе кара чекає, коли не повинуєшся моєму приказові».

«Ніякої провини я за собою не чую».

«Як?» — гукнув, світліший, визвірючись на нього.

«Не чую ніякої провини за собою», — повторив спокійно сердюк.

«А супротивлення волі його величества царя! А те, що тебе з оружжям у руці зловили! А твої «дерзкі» відповіді тут на суді!»

Сердюк мовчав.

Один із суддів піднявся. «Ваша світлість дозволять доложити собі, що я цього чоловіка пізнав. Він «дрався», як чорт, коли ми входили в замок. Не знаю, скільки наших людей зарубав. Він мого коня ранив, на мене напирив, це я його обеззружив».

Меншіков дав знак і офіцер присів.

«Щож ти на це?» — спитав сердюка.

«Я козак. Моє діло слухати приказів старшини. Не здаватися, а битися».

«Ти знав, що гетьман зрадив, що його прикази, значиться, не обов'язують нікого, чого дрався?»

«Про ніяку зраду я нічого не чув, для мене гетьман, це гетьман і — край».

Меншіков скипів. Сміливі відповіді козака доводили його до нестямної злости, але з другого боку в нім всеж таки озвалося те почуття пошани, яке бується навіть у найжорстокішому серці на вид хоробрости.

«Гарно», — казав князь, поправляючи на своїй груді ордени.

«Гарно. Ти, значиться, слухав свого начальства, бо не знав, що воно незаконне, що, зрадивши царя, втратило тим самим усяку законну підставу. Але тепер, коли я тобі це обвістив, ти обов'язаний покоритися, і виявити нам, що знаєш про зраду бувшого гетьмана Мазепи. Як здішного сотника син, ти мабуть знаєш неодна, чого звичайні чорняки не знають».

«А саме?» — спитав тим самим байдужним голосом сердюк.

«От хоч би, де заховані гетьманські клейноди».

Сердюк розміявся вголос. «А хібаж я їх ховав? А хоч і сховав би, так, гадаєте, скажу? Не на такого попали, ні, ні!» Махнув здоровою рукою. «От і придумали! Кажі їм, де гетьман заховав свої клейноди».

Та ще він не вимовив того, як офіцер, що перед хвилиною хропів на своїм фотелю, прискочив до нього. «Хахло! Мужва! Як ти смів? Як ти, сукін син, смів відзиватися так до його світлости князя?» І не надумуючись довго замахнувся на нього. Удар був сильний і болючий, бо офіцер уразив сердюка в болючу руку.

Цей, затиснув зуби, блиснув, як вонк, очима і, теж не надумуючися довго, здоровою рукою відбив удар так сильно, що офіцер похитнувся і полетів геть під вікно. Райтари вхопили козака, скрутили йому руки назад, він відбивався ногами. Офіцери кинулися на нього з шаблями. Тільки Скорін сидів, білий, як стіна.

Ним трясло, як у пропасниці. То вставав, то присідав знову, ніби не міг рішитися, що йому робити. Таке знущання противилося його почуттю людяности і справедливости. Хотілося встати, махнути рукою на все і йти, куди очі понесуть. То знову ніби хтось радив йому, кинути шаблю під ноги світлійшому і сказати, що він згідний бути вояком, але не катом. Був навіть мент, коли Скорін хотів скочити на ратунок сердюкові. Але всі ті хотіння являлися тільки відрухами не зіпсутої ще до останка душі, відрухами так дивними й незгідними з життєвим досвідом, що Скорін не міг зважитися на те, щоб перевести їх у діло. Закусив зуби і дивився, ніби не при умі. Бачив, як катували парубка, як він пручався усім тілом, відбивався ногами, кусав і як всеж таки остаточно піддавався перемозі. І пригадалися Скорінові всі жахливі картини минулої ночі: той салдат, що відрізав голову дитині, щоб не розірвати шнурка перел, ті райтари, що трупів добували з гробів, щоб поздирати з них трухлі вбрання і золотом перетикані пояси. Пригадалися порозчереплювані голови й повипускувані з черев кишки, і Меншікова кінь у червоних пончохах, і ті трупи, що хиталися на гиляках, як мішки — все — все! і — Скорінові зробилося так гидко, так скучно, так нудно на світі, що не хотілося вже нічого, лиш, щоб раз покінчити з тим усім. Годі довше, годі! Але в його свідомости, десь глибоко на споді, як іскра в попелищі, жевріла ще

одна гадка: що буде з Мотрею? І її покличуть на цей суд, стануть питати, знущатимуться над нею. — Не дожидати того, не бачити! — протестувала душа, але останки розуму казали витривати, щоб там і не було. І Скорін бачив, як князь Меншіков зірвався зі свого місця... Який же він смішний, дарма, що гарний. Як він підпригує, мов кукла на шнурку, як кумедно розвіваються поли його зеленого каптана, показуючи червону підшивку й білі шкурятяні штани з великою латкою на заді. Яке воно жахливо-смішне, отсе ціле життя!

«Панове, на місця! На місця, панове!» — гукав світліший на членів високого суду, котрі возилися біля дверей з сердюком, як з медведем собаки.

Почувши голос вождя, розскакувалися, поправляли каптани, ордени, волосся і вертали на свої місця. Біля дверей стояли райтари, а між ними лежало щось безобразне, окервавлене, теж гідке, підскакувало в судорогах передсмертних і постогнувало важко.

Князь Меншіков підступив до вікна. Відчинив його і плеснув у долоні. «Кількох людей тут!»

До салі вбігло кількох райтарів.

«Того тут на паль!» — приказав світліший, показуючи блискучою від брилянтових перстенів рукою на те щось, що лежало біля дверей.

Підняли й винесли геть.

Хтось хотів замикати вікно. Меншіков не велів. Хай провітриться.

В салі, хоч як вона була простора, діймаво, аж млісно, чути було людський піт і кров. Крізь вікно вплилася струя зимного повітря. Але разом із нею від городу стали напливати дими, свіжий згар і людське голосіння. І світліший велів таки зачинити вікно.

Члени суду приходили до себе. «Фу, чорт!» — нарікали на сердюка. «Проклятий хахлай, геть мені поцарапав руку».

«Який народ!»

«З ними по людськи годі. Огнем їх і залізом».

«Ніякого послуху не знають. Івана Івановича так у черево штовхнув, що в ньому аж загуділо. Може й бебехи відбив».

«Можливо. Таж то звір. Росте, як степове бодяччя. Нікого не боїться. Ніякої дисципліни ці прокляті Черкаси не знають».

Майор Іван Іванович сидів у своїм фотелю, згорблений, скулений, тримався руками за черево і — то жовк, то зеленів. Нишком поглядав на світлішого і не смів нічого казати.

Світліший ходив по салі, як по клітці тигр. Заложив руки за спину, понурив голову, як би нею збирався розбивати мур. Груди його підносилися високо і скоро, аж побренькували ордени.

«Фу, чорт!»

Саяя принишкла. Князь сердився. Офіцери знали, що не на них сердиться князь, а все таки страшно. Невиспані, голодні, як собаки після довгих ловів, почували в душі злість і злобу до світлішого, проклинали його невгаваючу енергію, але ніхто з них не вважався виявити назверх ніже найменшого сліду отього невдоволення. Навпаки, кождий готов був усміхатися солодко або робити поважну, ділову міну, відповідно до того, що буде потрібне. За вічним і повсякчасним страхом забували про другі почуття.

Князь сердився! Одинока турбота, що він рішить. І князь рішився.

Після доволі довгого проходу вернув на своє місце. Але не сів. Стояв за столом, поклавши на нього обі свої перстнями блискучі руки.

Голову задер, ніби зазирає кудись далеко. Ніздря роздувалися, як у звірюки, котра вітрить криваву поживу.

Офіцери зпід лоба глипали на нього. Дух запирали в собі.

«Господа!» — почав світліший. «Мені бачиться, ділу нашому кінець».

Господа відсапнули. «Славити Бога», — говорив кождий в душі. «Казус, котрого свідками були ми перед хвилиною, настільки жахливий своєю неймовірною сміливістю і настільки пророчистий, що я не потрібую довго розводитися над ним. Кожному з нас ясно, що ті люди нерозкаяні».

«А вжеж, а вжеж», — зашепотіло кругом.

«У мене діла повні руки. А врешті я теж чоловік. Я не з заліза. Не можу більше жертвувати собою, як можу».

«А вжеж, а вжеж», — притакували йому.

«Ви бачили, що я по доброму до них балакав, хотів зворушити їх совість і промовити до розуму. Та куди!»

«Куди — куди!» — притакував весь стіл.

«Так тоді»... тут світліший потер лівою рукою чоло, хвилину помовчав, ніби остаточно рішався, — «так тоді», — він підняв голову ще вище і, звертаючись до придверних райтарів, гукнув: «відчинити двері наротвір. Вікна теж, усі, усі!»

Райтари в одну мить сповнили його волю. Салля наповнилася димом, шумом, гуготом, усіма голосами, що неслися від міста. Офіцери піднялися зі своїх місць

і повернулись, хто в напрямі дверей, хто до вікон. Крізь двері й вікна видно було живий вінок людей, покалічених, окервавлених, що стояли на зимні, повязані верівками, ремнями, навіть ланцями від возів, а за ними мур московських салдатів з шаблями й рушницями.

Були там сердюки, хоч немилосерно-скатовані, а всеж здорові, рослі, горді, були й старі, ремісники, міщани, привиклі до почесній та пошани від своїх і чужих, були хлопці-недолітки, котрі за честь собі мали стояти поруч своїх батьків і дідів, у тій важкій не по їх віку і силам пригоді. Всі вони дожидалися справедливого присуду царського за те, що хотіли сповнити свій обов'язок супроти рідного городу й гетьмана свого.

І цей присуд вони почули.

«Бунтарі, хами, ізменніки!» — гукнув на них Меншіков не своїм голосом, високим, як свист, і пронизливим, як скрип колеса.

«Розбишаки, злодії, горлорізи нерозкаяні, я вас навчу, собаки, як супротивлятися найвищій волі царській і як зневажати мене, представника царської влади. Почуєте ви силу мою, що правнукам вашим відпаде охота від усякого бунту і зради, що ваші будуть зриватися зі сну, а жінки прес... ваші родитимуть уроди на світ. Черкаське кодро мерзотне, ви, ви...» і він, виведений із рівноваги, підскакував, бив кулаками по столі і приступував чобітьми, аж побренькували остроги. «Я вас, сукіних синів, заставлю так умірати, як не вмірав ще ніхто на світі, що від того дерева повсихають і земля зробиться неродючою надовго. Я ваше зрадницьке гніздо переверну догори коренем, зруйную, рознесу, щоб і сліду не осталось з вашої поганої породи. Я вас провчу!»

Офіцери стояли, витягнені, як струни. Ніхто не шевельнувся. Салдати задеревіли. Лиш котрийсь із козаків не втерпів.

«Тай розходився як!» — промовив до свого сусіда. «Верещить, мов на пуп.»

Світліший зачув цей шепіт. Це його роззвірило ще гірше.

Відсунув стіл, перевернув свій фотель, вискочив крізь двері та з шаблею кинувся на безборонних.

Офіцери зжахнулися. Могла счинитися різня, котрої висліді годі було предбачити. Розуміли, що ніяк їм оставатися безмовними свідками такого «інциденту». Хтось кинувся у двері. За ним побігли й другі. Окружили князя. «Ваша світлосте, позвольте вам сказати, що ті хами негідні гинути з вашої достойної руки. Лишіть це діло «палачеві». Вони на таку честь собі не заслужили».

Світліший отямився. Але все таки ніяк не міг заспокоїтися. Велика відповідальність за батуринське діло, непевна політична ситуація, важкі втрати в людях підчас облоги, все воно схвилювало князя, утратив тую владу над собою, яка була основою його дотеперішніх незвичайних успіхів. В таких моментах Меншіков робився другим чоловіком. Тонка, хоч блискуча поволока легко набутої культури й товариської оглади, облітала з нього і світліший князь виявляв первісні інстинкти підмосковського громила-кулачника. Стуливши п'ястук штовхав ним старців у груди, підбивав бороди, що аж зуби скрихтіли, плював у лиця: «Виш які! Падло! Тю!»

Жертви княжого гніву безмовним поглядом дивилися на нього. Але ні один не упав на коліна і не благав пощади. Обхопило їх нестяменне завзяття,

зимне, як сталь, і тверде, як криця. Всі вони з погордою дивилися на свого дикого переможця і як бажали ще чого, то хіба, щоб найскорше відійти від нього. Те хахлацьке завзяття дратувало Меншікова до останка. Безмовність жертв відбирала в нього ту звірську насолоду, яку мучителям дає жах і тривога мучеників. «На коліна!» гукнув.

«На коліна!»

Та ніхто перед ним на коліна не впав, хоч салдати штовхали козаків ззаду — хотіли їх сокрушити.

Князь повів очима по товпі, скочив, як тигр, і, захопивши лівою рукою за груди якогось сивоголового старця, правою рукою став його бити по голові, по висках, по лиці.

«Не смій! Лиши! Лиши!» — зверещав молодий, сильний голос. Якийсь парубек продирався крізь товпу. Він розірвав ланцюг, котрим були зв'язані його руки і, побренькуючи ним понад головами товпи, кричав: «Це мій батько! Не смій!»

Меншіков відскочив, подався у двері, салдати загородили дорогу до сходів, офіцери оточили князя.

«На паль його!» — гукнув світліший. «Сейчас на паль. Тут перед брамою. Беріть!»

Райтари кинулися на парубка. Почалася борня.

«Живим не дістанете мене!» — сказав козак, вихоплюючи штик і пробиваючи себе.

«Що третього на паль, що четвертого колесувати, інших повісити, як собак» — приказував світліший. «Нікого не падити. Хай чують, що вмірають, стерво вонюче!»

Цей приказ заспокоїв його. Виняв хустку, обер лице й руки.

«Мішка тут!» — гукнув.

Зпоміж салдатів висунувся мущина середнього росту, віспуватий, з маленькими, ніби заспаними очима, з солодкою усмішкою на широких, мов напухлих від ужалення осі устах. Короткі ноги, довгі руки й високо підняті широкі рамена робили його подібним більше до горилля, ніж до людини. Це був найвправніший з мучителів у цілій армії князя Меншікова. Людина дійсно без серця і, здавалося, навіть без розуму. Робив своє діло цілком спокійно, зимно, тупо, без ніякого вражіння, усміхаючися заздно.

«Чогож ти стоїш?» — питався його князь. «Числи! Що третього на паль».

Мішка рахував: раз, два, три, — і що третього відводив на бік.

Їх окружили салдати і повели липовою алеєю за браму. Ніхто не повернувся, ніхто не попрощався з ними. Пощо? Незабаром зустрінуться з ними там, де нема ні болю, ні терпіння, ні світлішого князя Меншікова.

Мішка став знову числити. «Раз, два, а третій уже пішов...»

«Числи тих, що осталися», — рішив князь і Мішка числив.

Четвертих відвели на подвір'я.

* *

*

«Можемо йти, господа» — звернувся князь до своїх офіцерів і вони вернулись у судову салю.

Князь велів позачинювати вікна і двері.

Ним трясло. Продрох і нервувався.

Скорін сидів біля стола, блідий, тер рукою чоло.

«Ти, Петре Павловичу, тут?» — спитав князь, побачивши його.

«Я, князю, тут», — відповів Скорін, щоби щось відповісти.

«Не цікавишся ділом?»

«Не здоровиться мені».

«Діло вельми цікаве, правда, панове? Знаєте, такого цікавого діла я в своїй практиці не тямлю. Йй Богу».

Він тер руки і ходив по салі. Коли був схвилюваний, то не міг усидіти на місці, а дс того привик, що й цар так бігав, коли розсердився. «Кожде зухвальство має свою границю, в хахлів воно безграничне».

Світліший вдавав, що він спокійно і ділово дивиться на річ.

«Уявіть собі, яке упрямство, яка безгранична злоба, що в тих людях за злість!»

«Це не люди», — завважав сонний офіцер, «а звірі».

Князь згрідливо подивився на нього: «у кого масло на голові, не лізь на сонце. Звірі — звірі! В тім то й біда, що вони не звірі, а люди, і то більше розвиті, ніж неодин із вас, господа».

Світлішому хотілося вилаяти своїх офіцерів, щоб на них зігнати решту свого гніву. Але побачив їх глупо-вистрашені обличчя, відвернувся до вікна і став пальцями тарабанити по шибі. «Отсе хоробрий народ, жаль, що неслухняний такий. З ними я весь світ підбив би, не то, що з вами». І в гадках князя помічалися іноді такі заячі скоки, як у царя. Він у неодному хотів наслідувати його, розуміється, як царя не було близько нього, бо в його присутности він складався, як ніжик. «Та нічого не вдієш. Хоч хоробрі, а покарати треба. Треба так покарати, щоб їм на все відхотілося бунту».

Князь дивився, чи перед брамою не затісують палів. Цікавий був, чи кіньми, чи волами наволікати будуть. «Один чорт» — рішив і махнув рукою. «Пустяки».

Повертаючись від вікна говорить:

«Ви, господа офіцери, будь ласка, добре бережіться. Як довго останнього Батуриця не витягнемо з нори й не повісимо, так довго не можемо себе почувати безпечними. Нині треба нам це діло зробити».

Нараз завважив майора Івана Івановича, що все ще тримався за черево і з болю, то жовк, то зеленів. «Чогож ти тут торчиш? Не дивись на Петра Павловича. Його недуга иншої сорти, ніж твоя. Десь тут є хірург. Кажі, хай огляне тебе. Може дійсно в тебе бебехи відбиті. Тай копірсавсяж цей сердюк, правда? Хоробрий молодець, не те, що ти, майор».

«Майор!» — і Меншіков згідливо надув свої вузкі, мов до цілунку сотворені губи.

«Йомуб, вапа світлосте», — озвався хтось несміливо, — «горілки з перцем, це кращий лік від блюментростової масти».

Князь став і глянув на смільчака. «Може ти й правду кажеш, брате. Горілка нікому не зашкодить. Кажі принести боклажок і дві-три чарки. Випємо, та закусимо. Продрохли й зголодніли ми. Піди!»

Світліший сів. «Сідайте, господа офіцери. Навіть Петро Павлович випе».

«Спасибі!» — відповів Скорін.

«Овва, гордиш нашим товариством, полковнику?... Потомственний дворянин і хвилософ».

«Мені і без горілки голова болить».

«Як схочеш, а ми таки випємо за здоровля його величства і на погибель врагам і супостатам його».

Всі встали. Мусів піднятися і Скорін.

«Дайте й мені», — попросив. Налили й піднесли йому. Випив і попросив ще. Налили другу. «Ще!»

«Ні, Петре Павловичу», — спинив його світліший, — «боюся за твоє здоров'я».

«Хочу впитися, князю», — відповів. — «Я ще п'яний не був ніколи».

«Як не був, так і нині не треба. Але третю все таки можна тобі дати, не впешся. Так. А тепер, панове, вертаємо до діла».

Він розгорнув перед собою папері, замачав перо в чорнило, спробував писати, — відкинув, узяв друге, полизав, щоб краще чорнило чіпалося пера, і нотував собі якісь пункти своїми, для власного вжитку придуманими карлючками.

«Нам треба переслухати ще одну персону» — почав, відсуваючи папір — «і то жіночого рода, не з простих жінок, а Мотрю Василівну, доньку покійного Василя Леонтієвича, котрого несправедлива смерть хай упаде на чорне сумління хитрого зрадника Мазепи. Як вам відомо, панове, отся Мотря Василівна не була чужою гетьманові Іванові Степановичеві і, якщо вона справді жінщина такого ума, як про неї говорять, то треба нам сподіватися, що від неї одної довідаємося більше, ніж від усеї тієї чорної товпи».

І світліший казав покликати Мотрю Василівну.

«Якщо вона недужа, то можна її тут принести з ліжком, двері доволі широкі».

Суд поправився на своїх кріслах. Мимохіть кожний глянув на свої чоботи, пригладив штани і доправив пальцями волосся. В салю внесли Мотрю Василівну, відому широко й далеко із казкових маєтків, із фантастичних пригод, аж до смерті безталанного батька включно. Всі були цікаві, як вона буде поводитися

перед судом і які відповіді подасть. Не менше цікаво було, як світліший переслухуватиме тую паню, чи так, як козаків і батуринських міщан, чи політичніше. Знали, що світліший дбав про славу чемного й добре вихованого чоловіка, як звичайно дбають про неї доробкевичі.

Внесли ліжку. На нім лежала Мотря. Була накрита по саму шию, очі повіками накрила. Дві філі темного волосся спливали по подушках.

Дивно вражала та жінка серед гурта мужеських грубих облич, так дивно, що навіть світліший, бачилося, забув язика в роті. Дивився і не знав, що йому робити. Гукати своїм звичайним способом не хотів, але й надто уважливо поводитися теж ні. Він же тут пан життя і смерті усіх, отже і її. Як велить, так і буде.

«Ви, Мотря Василівна, Василя Леонтієвича Кочубея донька, а дружина Івана Чуйкевича, гетьманового канцеляриста?» — спитав голосом різким, але спокійним, без тону зневажливого і злобного.

«Я Мотря Василівна Чуйкевичева», — почувся тихий, але виразний голос.

«Будь ласка, розкажіть нам, що знаєте про виїзд бувшого гетьмана Івана Степановича Мазепи. Куди і з якими намірами він відїхав. Вичисліть, хто був при йому і загалом, будь ласка, говоріть усе, як на суді».

Мотря порушилася на ліжку. «Знаю коли гетьман відїхав, бо при відїзді його з двора була, а на решту питання дозвольте мені не відповідати».

Князь Меншіков посунувся зі своїм кріслом в напрямі Мотриноного ліжка.

«Я, ласкава пані, не дикун, знаю, якої уважливости гідна жінка тої «кондиції», що ви, та ще недужа. Але бувають випадки, коли ця чемність мусить уступити

перед обов'язком. Моїм обов'язком вимагати від вас точної відповіді на раз поставлене вам питання».

«А моїм обов'язком, — князю, — мовчати».

«Позвольте пригадати вам, що тут не сальон ясно-вельможного пана гетьмана, а тільки судова кімната, значиться, місце, котре нас звільняє від кавалерських, так милих нашому мужеському серцю обов'язків супроти гарних жінок, вкладаючи на нас натомість єдиний та важкий обов'язок пильної і вірної служби нашому панові й повелітелеві, його величеству цареві».

Мотря знову примкнула повіки й лежала в ліжку, як у саркофазі. Байдуже був для неї цей суд, байдуже князь Меншіков і ціла тая трагікомедія.

Хоть сонце піднялося високо, в салі тьмилось від димів, що повисли над містом. Здалеку чути було луск сокир. Це в гетьманському саді стинали що найкращі, найрівніші дерева на гострі палі для непокірливого козацтва.

За кожним ударом мертвецьки бліде обличчя Мотрі здригалось, ніби це її били.

Скорін мовчки дивився на носи заболочених чобіт, наче вперше їх бачив і ніби дивувався, чому вони такої, а не другої форми. Його прегарне, мов грецька статуя, обличчя тратило свій звичайний вираз, бездушніло. Тільки очі горіли, тільки в них малювалася та внутрішня боротьба, котру Скорін провадив з собою. Його руки лежали спокійно на колінах, але й вони за кожним ударом сокири ледви помітно здригалися. Нікого більше не турбувало те, що діялося поза стінами цього дому. Колесування, всаджування на паль, припікування залізом, — вони до того привикли. А вже відрубання голов, або вішання, це прямо річ природна, без якої годі собі уявити життя. Як же без того

і вдержати «подлий народ» в границях приличности? Навіть пляхотно уроджений чоловік мусить чогось бо-
ятися. Хто начальства, хто жінки, хто Бога, а хто
всього нараз. Щож казати про чернь, та ще в часах
війни, та ще в такому небезпечному краю, як Україна!

Ніхто об тім не думав. Думали, коли світлійший
покінчить діло з Мотрею. Наскучило. Жінка вона гар-
на, то правда, і значна, донька Кочубея, але годі на-
віть з такою красунею возитися, як кіт з оселедцем.
Або кажи, або хай з тобою кнут говорить.

Офіцери лихі були на Меншікова. Сподівалися сен-
зації, а тут ніщо, сіро, як цей пізноосінний день. Охо-
чий до снання майор всувався у фотель, доліпша щока
обвисала йому, очі маліли й уже мав знов задрімати,
як нараз почув якийсь луск і дзенькіт острог. Це
світлійший посунув фотелем і, стаючи над ліжком Мотрі,
підив крізь зуби: «Ви, Мотре Васиївна, мабуть при-
викли до своїх козацьких судів, а в нас вони другі.
Я з вами довше цяцькатися не можу. Або кажіть, або
зачну говорити по руски. Чула?!»

І він тупнув ногою, як на салдата. Скорін пору-
шився на кріслі, підскочив, але запанував над собою
і сів назад.

«Чого сердипся, князю?» — відповіла спокійно
Мотря. «За тобою право й сила переможця, за мною
тільки право людини, а вся моя сила — мовчання.
Чого хочеш від мене? Хочеш карати, карай, я готова.
Посилай мене на смерть, але не вимагай того, чого я
ніяк зробити не можу».

Лагідна, переконуюча мова Мотрі заспокоїла князя.
Він усе ще не трапив надії, що довідається дещо від
неї. Про зносини Мазепи зі Шведами — ні, бо може
вона того й не знає (Мазепа не дурний з такими тай-

нами звірюватися перед жінками), але всеж таки повинна вона сказати, котрі старшини перейшли з гетьманом і чи забрав він усі інсигнії з собою, чи деякі залишив у Батурині і де. Хоч те повинна йому сказати. Щож це за тайни? А для нього все таки важно знати одно і друге, та ще з її уст. Гетьманські інсигнії — не щобудь. Поминаючи їх реальну вартість, вони при виборі нового гетьмана гратимуть велику роль. Інсигнії в очах «подлого народу», це святощі, символ законної влади. Це вона йому мусить сказати.

Він погладив вус, притягнув крісло до її ліжка і почав другим голосом. «Ну, так. Я бачу. Ви попали, так сказати, у важкі обставини. До того недуга. Але, гадаєте, легко мені допитувати таку гарну, таку шляхетно уроджену паню і виставляти себе, як людину грубу, нееदуковану. Зрозумійте мене. Покиньте ви всілякі упередження і говоріть зі мною, як з чоловіком. Годіж мені записати в протоколі, що ви не сказали нічого. В яким світлі показав би я себе перед царем. Ні, ні, Мотре Василівна, повірте ви слову моему, я вам лиха не бажаю, я навіть готовий постояти за вами. Скажу: жінка, котру важко досвідчила судьба, втратила батька, перебула чимало всілякого горя, з рідною матір'ю не могла дійти до ладу, — гадаєте, не знаємо, хто така Мотря Кочубеївна. Алеж все таки відчиніть свої уста, покажіть, що ви не легковажите собі царського суду й не помітаєте мною. Скажіть хоч дещо!»

Мотря глянула на Меншікова. «Чого хочеш, князю?»

«Чого я хочу? Ось приміром мені цікаво знати, хто з гетьманом відійшов з Батурина, бо, хто остався, знаю і знаю, що вони тут творили, між ними й ви, Мотре Василівна».

«З гетьманом відійшов мій муж, Іван Чуйкевич. Я їх випровожала на поріг отсеї хати».

«А другі?»

«Других не бачила й бачити не хотіла».

«Не хотіла. В тім то і річ. Не хотіла... А знали ви, куди вони йдуть?»

«Як знала, то про себе».

«Про себе. Гарно. Це все одно, що нічого не зна-
либ. Ще гірше. Так тоді лишім це діло. Ви не хочете,
значить, видавати людей. Хоч це з вашого боку
не мудро. Бо ми вже й без вас знаємо».

«Як знаєте, то чогож питаєте мене? Бачите, що
мені балакати важко. Я недужа».

«Чого питаю? Бо це мій обов'язок, пані. Важкий
обов'язок. Але, якщо ви не хочете балакати про дру-
гих, щоб не зраджувати їх, так будь ласка, скажіть,
чого це ви, жінчина так делікатна й добре уроджена,
дралися разом з мужвою, мов яка Амазонка? Мені це
інтересно знати, навіть дуже, хоч би для зрозуміння
отсього сфінкса, що зветься жіночою душею».

(Князь Меншіков любив себе показати образованим
чоловіком, котрому не тайні чужі слова, котрий про-
йшов курс історії, не минаючи й мітології).

«Але», додав нараз, зриваючися з фотеля, «вам ма-
буть важко лежачи говорити. Позвольте, я вам подушку
поправлю. От-так».

«Спасибі, князю. Питаєте, чого я боролася з воро-
гом, котрий облягав наш город? Бо він ворог, ворог,
світліший князю».

Офіцери, почувши новий зворот у допиті, зацікави-
лися. Дехто встав і підійшов блище. Світліший дав
рукою знак, щоб вернулися на місце.

«Ворог», — повторив, киваючи головою. «А я гадав, що ми союзники у війні проти Шведів. Значиться, не знали ми, в якому характері приходимо до вас».

«Союзник не вдирається насильно в город і не здобуває його, знаючи, що город дістав приказ від свого зверхника не впускати нікого в свої мури».

«Алеж цей зверхник зрадив царя і ваш город не обов'язаний був його слухати».

«На це питання Батурин відповів вам тричі. Я инакше відповісти не можу».

«Не можете, жаль дуже! Та й за це вам спасибі. Знаємо, хто ми такі та як ставитися до вас. А то все ми дивилися на Україну, як на частину нашої держави, а тут — ми вороги! От тобі що! А чомуж бо то ми, Москвичі значиться, вороги вашої України?»

«Тому, що не приятелі, а чому не приятелі, це вже ваша річ. Видно, не хочете ними бути».

Офіцери штовхали себе ліктями. Розмова робилася цікавою. По рухах князя і по його голосі крізь зуби знали, що в нім накипає нова злість і що він її довго не видержить. Вибухне і тоді буде пікаво.

«Якіж то такі ворожі дієвства супроти вашої України помітили ви за Москалями?»

«Ще питаєш, князю? Коли славної пам'яті Богдан Хмельницький за божою помочю визволив Україну і з доброї волі, вважаючи на спільну віру православну, піддався під протекцію московську, цар під присягою обов'язався у всіх правах і свободах заховати й обороняти військо запорозьке і весь народ козацький-український, землі нашої ні до своїх володінь не прилучаючи, ані не дозволяючи сусідам нарушувати їх цілості».

«Знаємо це і у великім поважанню тримаємо ім'я великого гетьмана Богдана Хмельницького».

«Ім'я, то так. Але, що сталося з його насліддям? Хто опустошив землю від ріки Случі до Дніпра, перегнав здавна там осілий народ у слободи, а землю передав у кормигу ворожу?»

«Зробили це історичні конечности, сильнійші від наших бажань. Але, невжеж ті землі не заселилися наново?»

«Самусь і Палій крапцу відповідь далиб від мене. А мені ви позвольте спитати вас, що сталося з городами українськими? Ще за життя Богдана Хмельницького ваше правительство виманило собі право...» (Меншіков нетерпівливо порушився на кріслі, Мотря говорила дальше)... «право тримати свою залогу в Києві, з тим, що її начальник не буде присвоювати собі ніяких прав до міста і до людности його. А тепер у Києві сидить воєвода, ніби другий гетьман і ніби сильнійший ще від нього. В Переяславі, Ніжині, Чернігові і по других містах теж стоять московські залоги і не перестають кривдити народу. А наше військо, наші козацькі полки, що мали обороняти рідну землю, ви кидаєте по далеких землях, виставляєте їх на походи далекі, на бої важкі, на всіляку біду, щоб вони вигинули і щоб країна наша не мала своїх оборонців. Тоді вам лекше буде прибрати її до своїх рук, вольности наші покасувати, московські порядки завести і саме ім'я України загладити навіки. І ви ще питаєтеся, князю, чому Батурин не хотів перед вами відчинити своїх брам і чому я боролася разом з Батуринцями проти вас?»

Меншіков слухав і не перебивав довгої промови. На ньому помітне було здивовання, що жінка, і то мо-

лода й гарна жінка, знає історію й цікавиться політичними питаннями. У них таких жінок нема. Вони могли вирости тільки серед ліберального устрою, там, де панувалася особиста свобода, де ідея незайманости й недоторкальності людини робилися життєвим, якщо не писаним законом. Його бистрий і від природи багато вивінований ум бачив величезну різницю між Києвом і Москвою, розумів, звідки випливає ворожнеча між Москвичами й Українцями. Два світи, два інші світогляди, дві культури, котрі важко звести до купи, як важко помирити воду з огнем. Між ними мусить іти бій, поки один із противників не ляже переможений, знесилений і надовго неспосібний до дальшої боротьби. В душі признавав вищість такому жіночому типові, як Мотря, вважав його цікавішим і привабливішим від покірної, слухняної і безвольної північної жінки і колиб не отсе важке батуринське діло, не відповідальність, яка тяготіла на нім, він радо побалакав би з Мотрею, як любив балакати з культурними, високорозвитими людьми. Але годі — треба кінчити діло.

«Позвольте, Мотре Василівна, завдати вам ще одно питання. Воно вже меншої ваги. Тут діло не в людях, а в предметах мертвих, безжизненних. Вам відомо, де гетьман Мазепа заховав свої гетьманські клейноди».

«Мені?»

«Кому ж би, як не вам. Ви ж були близька до нього людина. Може й ховали разом. Скажіть, де вони? Жаль, щоб такі дорогоцінні предмети попали в руки яких грабіжників, котрі їх продадуть торговцям за будь що. Це в вашім інтересі сказати, щоб вони не пропали. Правда? От же бачите, я не вимагаю від вас нічого важкого й неморального, — будь ласка, скажіть».

Мотря захиталася на хвилину. Князь Меншіков говорив так переконуючо, що годі було не повірити йому. А що, як хто із довірених видасть тайну і як дійсно клейноди попадуть у руки грабіжників, котрі їх поломлять на золото, повилушкують дороге каміння й понівечать? Чи не краще, щоб вони перейшли до ворога, а пізніше вернули від нього до рук нового гетьмана. А всеж таки сказати, це значить видати тайну.

«Князю!» — промовила сідаючи на постелі Мотря. «Ми все ще балакаємо на двох мовах і не розуміємо себе. Після того, що я вам сказала, мала я деяке право сподіватися, щоб ви дивилися на мене, як на людину. свідому, розвитку й морально здорову. А ви отже ставите до мене вимоги, як до жінки глупої, або неморальної...»

Тим вона кольнула Меншікова в саме серце.

Довго здержувана злість добулась наверх з повною силою первісної людини.

«Мотре Василівна!» — гукнув. — «Ви обиджаєте мене. Я до того допустити не можу. Я тут вожд, заміститель найвищої волі царя. Я можу зробити з вами, що завгодно».

«Робіть!»

«І зроблю. Гадаєте, зжахнуся ваших гарних очей і ваших краснорічливих слів! Гадаєте, вчарували мене, як колись старого гетьмана!»

«Обиджай, князю, дальше. Я безборонна».

«Не смій перебивати мене. Таке поведіння дерзке, своєвільне, недопустиме. Я вговкаю тебе, білоручко, дамо, загнуздаю — о загнуздаю, — на те я Меншіков!»

А звертаючись до своїх офіцерів, він ніби виправдував себе. «Господа, ви бачили, — бачили, господа,

як я повадився з нею. Ввічливо, наче Бог зна з якою дамою. Мав на ввазі, що це донька Василя Леонтієвича, а вона обиджає мене, Меншікова. Не смій».

Пустивши раз поводи своїй пристрасній вдачі, він загаявся чимраз дальше: «Фу, чорт! Мальована хахлячка! Гадає, водитиме князя Меншікова, як водила колись за ніс старого Мазепу, — а зась! Поклав твій батько голову на колоду, можеш ти спину підставити під кнут. «Кнут не ангел, душі не вийме, а правду скаже... Фу!»

«Князю!» — почувся нараз голос Скоріна.

Меншіков повернувся туди.

Глянули собі в очі... Європа — і по європейськи вдягнена Азія, людина, і її личина, хитро придумана.

Скорін, о голову вищий від князя і куди ще вродливійший, нагадував в цей мент не Аполлона, а бога Ареса на полі бою. Серед своїх товаришів, від котрих несло горілкою і людською кровю, він скидався на чужинця, на мешканця з іншої планети, що припадково заблудив туди. Ніби за кару його доля послала. З затисненими п'ястуками стояв, недвижно, мов статуя, котра оживає нараз і дивується, побачивши своє оточення. Меншіков — дійсність, Скорін — фантом, мрія майбутніх людей.

Стояли супроти себе і міряли свої сили.

Все припишло кругом. Що значили при них ті пахолки, прислужники, раби царської волі?

«Чого тобі, Петре Павловичу?» — спитав князь, насилу здержуючи свій гнів. «Хорий, так іди! Не спиняй діла».

Скорін, замість відповіді, ступив кроком вперед. Князь кроком подався назад.

Реальний, тверезий ум світлішого з вправою, московського торговця став перечислювати усі здобутки і втрати з отсього ризиковного діла. Скорін не будь хто. Його полк пропадає за ним, Скоріна шанує цар, жорстоке поведіння з вищим офіцером могло б викликати небажаний настрій серед офіцерських кіл. І на козацьких старшин могло погано вплинути. Треба, значить, уговкати цього дивака-фантаста, тую перевернену голову...

«Петре Павловичу, чого тобі? — ну скажи, чого тобі?» — спитався лагідніше.

«Князю, це жінка! Пошануй її горе, доволі того знущання».

Князь Меншіков глянув на Скоріна пронизливо, довго і кивнув на драгунів рукою.

«Винести її геть, до найдальніших кімнат! Вартових приставити до дверей. Під вікнами також. Нікого не впускати, крім матері. Чекай дальшого розпорядку».

Мотрю винесли. Князь Меншіков приступив до вікна.

Тарабанив пальцями по шибках і дивився в напрямі в'язової брами. Там виростали палі один біля другого і на них вилися в муках люди.

«Бунтарі!» — вицідив Меншіков крізь зуби і повернувся на салю.

Скорін усе ще стояв.

«Чого тобі, ну чого тобі, Петре Павловичу? Ти мабуть з глуздів збився. Пора отямитись. Причарувала тебе хахлячка? Офіцер, полковник! З потомствених дворян!» Скорін мовчав. Але уста його дрижали від множества слів, котрі тиснулися на них з глибин душі.

«Ти ще торчиш?» — і Меншіков підступив до нього. Глянув і згіржливо всміхнувся.

Чув, що небезпека минула. Тепер лишалося підскочити, замахнутися і грімким поличником покінчити цей дивний інцидент. Але княжа рука не підіймалася на цей божеський архитвір. Заложив руки в кишені й пустився кругом стола.

«Господа офіцери», — казав, — «так бути не може. Я знаю, що війна роздратовує чоловіка до краю. Але на те ми офіцери, щоб панувати над собою. Хто хоче побіджувати других, мусить в першу чергу побідити себе. Жадаємо дисципліни від салдатів, в самі її не вміємо тримати, чого доказом нинішнє поведення Петра Павловича. Чоловік здоровий і при повному умі чогось такого ніяк зробити не може...!»

«Князю!» — пробував йому перебити Скорін, але князь обернувся наглим зворотом, став біля стола, ліву руку опер на нім, а праву випрямив в напрямі дверей. «Проч мені з очий!» гукнув, аж усі, що були в салі, присіли і зі страху дух у собі заперли.

Розуміли, що це рішача хвилина. Дві вдачі, два світи стиралися з собою. За одним була правда, а за другим — сила. Один боровся за право людини, другий — за право поневолювати її... Котрий з них побідить?

Скорін випрямився, як струна, кинув собою вперед, зробив два кроки в напрямі стола і став. «Князю! Так дальше не можна. Доволі того, доволі!»

«Проч!» — повторив князь, показуючи дальше на двері.

Скорін глянув на князя поглядом повним жагучою погорди, повернувся і — вийшов.

Ніхто не дивився за ним. Всіх очі прилипли до блискучої від брилянтових перстенів руки світлішого.

Тая рука в міру того, як Скорін наближався до дверей, опускалася все низше. А коли двері замкнулися за Скоріном, упала на стіл.

Князь Меншіков відітхнув свободнійше.

Побіда була за ним.

Сів і почав щось писати на листах грубого, зеленавого паперу гусячим пером, карлючками, котрі придумав для власного вжитку.

В салі було так тихо, що чути було стони колесованих на подвіррю людей і рев насаджуваних на палі сердюків.

Нараз усі підскачили на своїх місцях. Князь також. Його перо, як леміш, що вихопиться з руки ратая, заскребло на папері, лишаючи за собою чорну борозну й кілька цятток, мов кілька грудок викиненої з борозни землі.

Хтось стрілив. І то недалеко. В перший мент здавалося, що в салі.

Вбіг драгун. «Ваша світлосте, дозвольте доложити вам, що його високородіє, господин полковник Петро Павлович Скорін зволили наложити на себе руку!»

Князь Меншіков устроїв у чорнильницю перо і відсунув від себе папері.

«Петро Павлович Скорін?»

«Так, ваша світлосте. Полковник Скорін застрілився».

«Де?»

«Оттут, перед сходами. Ще живий. Але куля пройшла крізь лоб».

«Лікар є?»

«Покликали».

«Так — харапо. Можеш відійти».

Князь Меншіков подався на спинку фотелю і закрив долонями очі. Обчисляв усі плюси й мінуси того так несподіваного інциденту.

Скорін пустив собі кулю в лоб. Сам, з власної і непримушеної волі. Це факт. А все инше — неважно. Скоріна любив цар. Одного любимця, значиться, менше. Це важно. Міг згинути в бою, згинув з власної руки. Хай з Богом спочиває.

Рахунок, значиться, не найгірший.

І Меншіков глянув кругом стола.

Офіцери сиділи, як і перше. Сонний майор, не виносячи мовчання, бори́кався зі сном. Кліпав своїми вузькими очима. Той, котрого копнув сердюк, вже не жовк і не зеленів, але все ще тримався за череву руками. Горілка з перцем розгрівала його. В деяких очах помітне було здивовання. Сензація.

Бсть нова тема до «корішпонденції».

Але щирого жалю не виявляв ніхто. Покійний Скорін був вояк хоробрий і товариш чесний, та — дивак. З ніким він близько не зійшовся, ходив, як не від світа того. Почувався чужим серед своїх. Може так і краще, як він зробив. З таким чоловіком годі себе почувати безпечним. Ніколи не збагнеш, що він гадає і що може зробити. Що для всіх біле, це для нього чорне. Хай з Богом спочиває.

«Панів офіцерів», — почав князь Меншіков, — «беру на свідків, що я покійного Петра Павловича не довів до того, що він з собою зробив. Не повинен я в смерті його».

Офіцери піднялись зі своїх місць. «Я з ним поступив лагідніше, ніж наші військові приписи велять».

Всі притакнули, а сонний майор додав: «Покійний

Петро Павлович не від нині шукав собі смерті. У боях ліз де найгірша біда».

«За це ми й пошануємо його, як хороброго офіцера непобідимої армії його величества царя», — заявив Меншіков, але пригадав собі нараз, що може Скорін ще й не вмере, бо не від кожної кулі люди вмирають. Він плеснув у долоні.

«Принести Петра Павловича тут!»

Принесли трупа й поклали серед покою.

Обступили його кругом і дивилися без спочуття. На війні труп, це явище звичайне. Лікар стояв оподалік.

«Вратувати не міг?» — спитався його князь.

«Ніяк не міг, ваша світлосте. Куля застряла в мізку, увійшла правим виском».

Несміливо підійшов і пояснював, що спричинило смерть.

Внутрішній розлив крові, тут безсильна всяка поміч лікарська.

Світліший приклонив коліна, перехрестився й прошепотів молитву. Всі пішли його прикладом, навіть лікар, хоч про нього казали, що він Лютер і в Бога не вірить.

«Такий красунь і так опоганив себе», — сказав князь, встаючи та стріпуючи порох зі своїх колін. «Свиня, іменно свиня! Бога в серці не мав. Як можна таке безобразіє з собою робити! Ось до чого, милостиві господа, доводить філософія. Іменно філософія. Не роздумуй над життям, а лиш жий, та ще коли тобі літ мало що понад тридцять і коли носиш офіцерський мундір. Для офіцера потрібна шабля, а не книжка, послух і карність це для нього закон. Накрийте його!»

Хтось накинув на покійника плащ, бо світлійшому здавалося, що Петро Павлович підносить ліву повіку і дивиться на нього... Шкода таких очей. Другого такого офіцера в цілій армії нема. Щоб цар не затужив за ним. Може ще раз схоче глянути на нього.

«Залишити його до завтрішньої днини тут. А завтра вранці поховати з почестями серед саду!»

Світлійший надумувався хвилину. Потім кивнув на лікаря. Відійшли на бік і балакали пошепки.

«Як гадаєш, не можнаб забальзамувати того тіла?»

«Важко, ваша світлосте, не берусь. Матеріялів нема і діла того ніколи я не робив, не вмію».

«А щож ти вмієш? Живих краяти? Не дивуюся, що вас люди не люблять».

Фізікус здвигнув раменами. «Богато ми маємо ворогів на цім світі».

«А на другім ще більше», — додав світлійший. А по хвилині: «Але голову Петра Павловича можеш вложити в спірітус?»

«Це я можу зробити».

«Так вложи. Може цар схоче колись подивитися на неї, а може примістить у своїй куншткамері — отже! Лиш відтинай так, щоб ніхто не бачив. Люди суєвірні, дурні — розумієш?»

Лікар притакнув, поклонився і подався назад.

«Господа!» — звернувся світлійший до своїх офіцерів. «Нам тут більше нічого робить. Поїдемо в город!»

Поправив шаблю і ордени, вбрав капелюх, йому подали царськими соболями підбитий плащ і відчинили двері.

«ТАІНСТВО».

Під окопом гурток ордонансів розмовою скорочував нудьгу доживання.

Салдати водили старшинських коний по боковій алеї. Коні задирали голови, витягали шиї й іржали. Вітер грався листками, розносив згар.

Клапті чорної саджі падали на коний і на людей. Коні порскали, люди чхали: «здоров!»

Годі було вгадати, чи це вечір, чи ранок, осінь, чи зима, ява, чи томлячий сон.

Брудно, гнітучо, тьмаво.

«Фу, чорт! Який поганий день!» — сказав світлійший ступаючи по сходах.

Гадав, що дихне свіжим воздухом, а тут дими. «Ще не вгасили? Доволі того фазрверку!»

Післав у город ордонансів і казав гасити пожежу. На стежці, недалеко сходів, ступив у калюжу крови. (Червоніла на білім снігу. Видно, що люди оминали її.) Кілька крапель бризнуло на білі штани світлішого... Кров Петра Павловича. «Свиня!... Чом не запрятали?»

Набрав у пригорщу снігу й витирав пляму. Але кров не сходила. Тільки розмазав її.

Пригадав собі народне повір'я. Крови, котра про вбийника свідчить, не змиєш...

Дурне! Як би це правда, то не один ходив би червоний від ніг до голови. Перший цар...

Світлійшому підвели коня.

Вичищений, білий, без червоних панчіх.

Світлійший поплескав його по шиї. Але кінь відвернувся від нього. «Чогож ти відвертаєшся від мене, дурню!» — і притулив своє лице до гарної голови звіряти. Чув, як кінь дріжав, аж постогнував. Жилки надувалися, ноги тремтіли. Кінь, то дивився перед браму, де торчали людьми оздоблені палі, то озирався позад себе, де на подвір'ю мучили «бунтарів». Припікали, колесували, здирали шкіру.

«Чого дрижиш, ну чого дрижиш, дурнику? Тобі не зроблять нічого. Не дам». І світлійший поцілував коня у білий лискучий лоб.

«Іди з ним у бокову алею!» — приказував салдатові.

«В сад. Бачиш, звірина полошиться, нервується. А ти чіпиш тут, не знаєш чого. Не бачив, як саджають на паль?»

Салдат узяв коня за поводи й повернув ним у сад.

«Не шарпай трензлею, вважно провадь, скотіна!»

За світлійшим півколесом стояли офіцери.

«Підемо, панове, до Мішки», — сказав князь і усміхнувся, ніби провадив їх туди, де грають Сербі, танцюють циганки, а карли творять непристойні жарти.

Мішка подвизався. Докладав усіх зусиль, щоб показати себе справжнім митцем. «Молодець Мішка!» — гукав на нього світлійший.

«Рад послужити вашому величеству», — відповів катюга.

«Дурний ти, Мішка, я не величество, я тільки світлійший», — поправив його князь.

«Як звав, так звав, коби що дав», — не засміявся, а ніби заіржав Мішка.

Меншіков добув з кармана таліяра й кинув йому.

«Славний малий, та розуму в нього, як у здохлого теляти. Підемо».

Увійшли у велику гетьманську маштарку, бо поводи поїхали з гетьманом, а ті, що залишилися, відставлено до московського обозу. В куті дрімали ще якісь дві старосвітські брички, спадок по Самойловичу. В них спали мертвецьки п'яні салдати.

Загалом тверезих тут не було. Мученики — п'яні від болю, мучителі від горілки. Міша не жалував її, — ради «усерднішого дійствія».

Вже сам воздух п'янив. Слабших офіцерів млоїло, їм робилося недобре. «Нагидив скотина!» — сердився на них світлійший.

«Пашол вон! Ще чого доброго облюєш мені каптан».

Щасливі, що таким дешевим способом увільнилися від дальшого обов'язку бути свідками «таїнства»*), вибігали на двір.

«Бачить скотина, що віддасть учорашний обід, і чекає. Офіцери! Вам треба було бачити, як цар усьмирював стрільців. А то їх млоїть, як хахлам добираються до шкури».

Світлійший дійсно сердився, дивлячись на тую мягкосердність. Він привик до страшного «Преображенського уставу», куди нераз заходив з царем, подивляючи його невичерпані концепції в вигадуванні що раз нових способів мучення людей.

*) Так тоді величали тортури.

Меншіков завидував цареві не тільки його царського вінця, але й тої велитенської сили, того «твердого характеру», котрому ніщо й ніколи не могло устоятися. Він хотів наслідувати царя, щоб стати гідним його співробітником.

На кару Батуриців дивився, як на завдання великої ваги.

Скинувши рукавицю з правої руки, брав розпалену шину і водив нею по голій спині прикріпленого до лавки старця, приговорюючи: «Оттак його, сукіна сина, полеженьки та помаленьки, щоб руку нашу почув. Тверда московська рука, що, хахли питльовані, га?»

Тіло шипіло, надувалося, шкварилося, як на сковороді м'ясо, і по маштарці розходилася противна м'ясна вонь.

«Чого ревеш?» — гукав світліший, ну чого ревеш? Не хотів роззявити рота на суді, так і тепер мовчи».

Жертва не видержувала муки. Благала милосердя і пощади, обіцяла сказати все, що знає. Її відчіпали від лави, обливали водою і заставляли зізнавати. Та з зізнань нічого не виходило. Одні якісь нерозгадані фантасмагорії.

Виносили трупа з маштарки, щоб не заваджав.

«Духом вони кріпкі, Черкаси то, але тілом наш чоловік сильніший», — говорив князь.

«У наших більше вправи», — завважував сонний майор. Він що лиш тут продрухався, мабуть тому, що бачив діло, а не слова.

«Так», — притакнув світліший, — «наших б'ють, а козаки, ніби шляхтичі польські походжають собі безпечно, мов які графи. Але заждіть! Провчимо ми і вас. Буде одна держава, один цар і один кнут, — незалежники!»

Меншіков сердився на привілеї хахлів. Щож то, вони з иншої глини, як Москалі?

«Натягай кріпко!» — кричав на тих, що поміж двома лавами розтягали якогось здорового й кріпкого сердюка.

«Це не баба на постелі лежить, а хлоп, як дуб, його хоч волами розривай. Та — ак!»

Кости хрустіли й вихоплювалися зі вставів. Сердюк, сціпивши зуби, глухо стогнав.

Світліший допитувався його, де гетьманські клейноди.

Мученик, замість відповіді, тільки страшно глянув на своїх катів.

«О, того лиш пусти», — шипів князь, — «так він скочить тобі до очей, як тигр. Уговкаємо ми вас, бунтівники, заговорники, ізменніки!»

Меншіков підступив туди, де кнутами били. Він любив пописуватися своєю силою. Щоб не гадали люди, що малий, так слабкий. Подивіться. Вихопив кнут з рук салдата, плюнув у жмені й замахнувся. Удар був настільки сильний, що кров приснула з тіла просто світлішому в очі. «От так його!» — похвалив сам себе і казав подати води, промити лице. Наставив долоні, один з офіцерів лив воду з гарно поливаного, полтавського збанка, а світліший долоні підносив до лица, розмазуючи кров по цілій голові. Довго не міг її обмити, нарікаючи на тонку козацьку шкіру. «В нашого чоловіка вона як підшва груба. Взагалі ми грубошкурый народ, а в них шкура тонка, жіноча. Лиш доторкнися, і сикне, як фонтан».

«Погодіте, задам я вам пам'ятку, до нових веніков не забудете!» — повторив улюблену погрозу царя. «Чого не дописав Мазепа в коришпонденції з Карлом, це

я вам напишу на спинах. Мого письма ніякою водою не змиєш».

Меншіков краще травив, коли виговорився гаразд.

Услужний офіцер, той, котрого сердюк штовхнув був у черево, побачивши, що його світлість миється, а нема в що втертися, забув про біль, побіг у палату й приніс гарно вишиваний рушник.

«Спасибі тобі», — дякував світліший, втираючи свіжо вмите лице. «От до того вони мистці, Черкаси, ті. Скрізь люблять оздобу і розуміються на кунштах. Сховай цей рушник, пригодиться. Лиш не вкради, бо всі ви природжені злодії, — вори. «Боліє клоніться к лакомству і карману, ніжелі к службі», — повторяв Петрові слова, а нахилившись шепнув: «Та не за те злодія били, що вкрав, а що дався зловити».

Оба розсміялися сердечно.

Людий карали даліше.

Ціла величезна маштарня перемінилася в один великий біль, в один страшливий стон, в одно благання смерті. Тут вона являлася одинокою надією, останнім схоронищем перед жажливими муками катів. Світліший ходив від жертви до жертви і оком знавця приглядався до операцій. Любив совісно повнити свою службу і хотів мати чисту совість перед царем. Не можна сказати, щоб не любив тієї роботи. Вона йому давала більше емоції, ніж театр, або концерт, била на нерви, загострювала апетит. Світліший більше їв і краще травив, надивившись на муки людські. Краще смакувало йому його власне безпечне життя.

«Безпечне?» — і він задумався. Невжеж може хто бути безпечним у Росії, поки тут царює Петро?

І в душі світлішого «решпект» перед царем боровся з ненавистю до нього Це друге почуття пере-

магало. Світліший чув, що він не любить царя, тільки боїться його. Царя не любить ніхто, навіть рідний син ні. Бідний цар...

І світліший зітхнув. «Всі ми з рабською покорою всепідданніше коримося перед ним, але дякувалиб Богові, колиб післав його до чорта. Всім нам він скорше, або пізніше голову скрутить».

«Як беш? Не спішись! Кнут не втече!» — гукнув світліший і удари залунали з новою силою.

По них чувся вже не зойк і не стон, але тихе, ледви помітне скомління.

«Ваша світлість», — підійшов до нього услужливий офіцер, — «дозволять сказати собі, що лице ще не вмите як слід».

«Кров?»

«Точно так».

«Де?»

«На правій повіці».

Світліший плюнув на палець і потер повіку.

«Зійшла?»

«Ще не зі всім».

«Нехай їй чорт». А в душі погадав собі: все змиєш з себе, тільки людської крові ні. Все одно на штанах, чи на повіці, Петра Павловича, чи котрого із хахлів.

«Підемте!» — звернувся до офіцерів.

«Тут уже без нас покінчать».

Вийшли з маштарки і побачили тих, що їм недобре зробилося.

Стояли бліді, як стіна.

«Офіцери!» — сказав до них згіржливо князь.

«О — фі — це — ри! А може в вас совість нечиста? Треба наїзусь вивчити воєнний устав. І треба все як слід робити, що він велить».

Випрямився і відітхнув глибоко. «Знаєте, панове, такий моціон корисний для нашого здоров'я. Найкращим аргументом на це його величество цар. Историческія і філософскія книги, псалми, акафисти, кантики і мадриґали, танці і пінія, все воно нікуди не годиться. Мужеська душа потребує чогось героїчеського, потребує трудів, небезпек, боїв, без того вона м'якне і бабіє. Підемте, господа, туди, де подвизається мій Мішка».

Мішка подвизався. Колесував.

Це була його найулюбленіша робота. Він так «іскустно» прикріплював свою жертву до колеса, що вона не могла навіть скорчитися, не то розпростувати члени. Та ще вмів Мішка не спішитися, а робити діло з «промежутками». Як спинялося колесо, прискакував знов: і владувано гукав: «ліва рука вже пішла до чорта». То знов: «Алеж покололася права лаба. І сам ляйбмедікус не поскладав би її тепер докупи. Ого!»

«А як би так тебе?» — завважив хтось.

«Так що? Гадаєш, не видержу?» — і Мішка шкірив свої великі, рідкі зуби. «Але мене то на колесо за що? Хіба я вірно не служу батюшці цареві?»

Це був його перший і останній аргумент. Поза ним Мішка нічого більше не знав. Вірна служба царю й отечеству і — хай світ цілий валиться. На Черкасів дивився, як на завзятих ворогів. Мучив їх з насолодою. Але й без того мучив би когобудь, когоб сказали. Навіть світлішого, колиб приказав цар. Хіба не все одно?... Щоб давали роботу, щоб дурно хліба не їв.

Колесували на майдані, прилюдно, для більшого постраху людей. Тих, що не погибли у нічному бою, що їх виловили по далеких садах, витягнули з пив-

ниць, з ям, добули з очеретів, гнали туди, хай дивляться, яка кара чекає кожного, що важиться ставити опір цареві в його задумах великих... Бунтівники!

Світліший хотів такого страху нагнати Україні, щоб вона присмирніла навіки. Коли він входив зі своїми офіцерами на майдан, Мішка якраз колесував якогось хлопця. Ломив йому руки, ноги, одну за другою, «з промежутками», безсердечно, по звірськи, гірш звіря. Світліший глянув в обличчя мученика й відвернувся. Такого болю він не бачив ще в нікого і ніколи, хоч бачив так багато.

«Ну, годі, Мішка, годі!» — сказав і скривився.

«Бачиш, то ще дитина. Не годиться».

Але Мішку годі було спинити, як годі вирвати зловлену пташку з зубів старого кота. Світліший шаблею відрубав голову хлопчині.

«Тут уже й нас не треба, панове!» — сказав до офіцерів.

«Не хотів би я потрапитися до рук оттого Мішки. Звір, істинний звір».

«Рад вдоволити ваше височество», — впевняв світлішого кат і віддав йому по військовому честь.

І Меншіков відвернувся від його з омерзінням. «Кровожадний тигр, без совісті, без серця!... Поїдемо в город, панове».

«А з тими що робити?» — спитав Мішка, показуючи на товпу на майдані.

Князь надумувався хвилину. Було їх кількасот. Деякі виглядали так нещасливо. Будили милосердя навіть у душі Меншікова, так недоступній для того благородного почуття. Меншікову хотілося помилувати,

хоч тих, що не мали ніякої вини за собою, крім тієї, що Черкасами родилися. Всеж таки це христіяни, православні люди, одної віри народ. Може вони й не брали участі в бою... Помилювати?! Так, але на це треба багато часу, щоб розслідити діло й перевести суд. Меншіков має на нині суду досить. Напсував собі крови досить чимало. Тут треба поступати скоро, нагло, рішучо. Ті люди не пускали його в город. Насміхалися над ним з мурів. Зневажали його. Меншіков зневаги нікому не простить, хіба — сильнішим від себе.

«Половину з них», — рішив, — «повісити, інших скоротити о голову! О голову, бо вони за високо її держать».

«Рубати?» — спитав кат.

«Рубати!» — відповів князь.

Мішка почухав потилицю. «Богато діла буде».

«Старайся, Мішка», — заохочував його князь. «Тільки чуєш, не сідай нині до обіду. Підійди — по-вечеряєш».

Меншіков знав, що спрацьований Мішка був спосібний зісти й цілого барана. А потім клався (спати) і спав два-три дні. І не було тоді такої сили, щоб рушила його. Можна було гарматами котити — не чув. Лежав надутий, як гора. Постогнував крізь сон. Кидав собою, як зловлений сом. Годі було перейти попри його, не затуливши носа.

*

*

*

Коли світліший переїздив попри палі, на котрих сиділи «бунтівники», його гарний кінь сполошився. Ставав дуба, рвався на боки, — стогнав.

Услужливий офіцер відступив світлійшому свого коня. Цей ішов спокійно.

«Чому це так?» — питався світлійший офіцера. «Мій не хоче йти, а твій іде спокійно».

«Бо мій кінь, ваша світлосте, вже мало що видить. Сліпне зі старости» — відповів той.

Світлійший оком знавця дивився на палі. «Нічого», — казав. «А все таки краще застромлювати на залізні шпилі».

«Хахлам і деревляних досить», — завважив офіцер. «Правда».

Світлійшому пригадалася Красная площа у Лобного міста в Москві. Там від року 1698 торчали на залізних шпильях голови збунтованих стрільців. Сам цар їх повідрубував і позашпилював «собственною рукою» при звуках сурм і при грюхоті бубнів.

Чи не зробитиб у Києві такого параду? Не зашкодилоб. Навіть найстрашніші кари забуваються згодом. Стають казкою давно минулих днів. Людям треба «argumentum ad oculos». А тим паче хахлам. Це вельми свавольний народ. Нікого не бояться. Треба їм раз нагнати страху. Всіх їх не виріжеш. Особливо тепер, коли цареві треба багато війська на війну зі Шведам. Хахли воїнственний народ.

І світлійший зажурився. Чи не буде сердитися цар, що він вигубив так багато людей, та ще таких спосібних до бою козаків...? Світлійший скаже, що згинули з оружжям у руці — і цар заспокоїться. Скаже, що не хотіли здаватися. А безборонних він винищив розмірно мало. Кількасот людей покарав примірно для постраху. Цар губив куди більше...

Переїзджаючи вільною ходю попри палі, роздумував над тим, якіб то нові придумати кари, щоб слава

про них розійшлася широко й далеко по збунтованім краю, бо сам Батурин на завтра стане городом мерців. Лишуться тут тільки згарища і трупи. Инакше бути не може...

За проїзджаючим князем поверталися посаджені на своїх сідалах жакливих сидельники страшні й водили за ним кривавими очима. Годі було зрозуміти, чи благали пощади, чи посиляли свій останній проклін...

Все одно!

І світліший стиснув острогами сліпуватого коня. Минаючи останній палі спитав: «Добре сидіти?... Що?»

ГЕТЬМАНОВІ СКАРБИ.

Офіцери їхали за князем в приличному, воєнним уставом приписаному віддаленню.

Деякі здригалися, але не показували того по собі. То поправляли плащі, то погукували на коний, що не-радо проходили крізь страхітну алею.

На деяких обличчях малювалася дивна, тупоумна цікавість, яка буває звичайно в малорозвитих людей, коли їм доводиться бачити людські муки. Ні жаху, ні спочуття.

Тільки ті, що їм недобре робилося в маштарці, понурили голови й поплескували коний по шиях, ніби то коні бояться, а не вони.

Проїхали.

Довго ще бігли за ними стони й важкі зіткання. Чіпалися кінських копит, хотіли завернути князя. Але князь не любив вертатися з дороги.

Нема нічого небезпечнішого для вождя, як на війні показати себе м'яким.

Тільки чоловік твердого серця може втримати дисципліну.

Хай конають.

Мягкосердні офіцери підіхали до себе. Їх коні ступали порядом.

«Страшно, брат, що?»

«Життя один жах. Краще не думати, а жити».

«Мого дядька теж посадили на паль в Москві, на Красній площаді, біля Лобного места. Розказувала мати, що три дні й три ночі сидів. Страшно мучився».

«Один сам собі життя відбирає, а другий рад би вмерти і не може».

Під ногами хлюпотіло болото, — зі снігом і кров'ю перемішане.

«Гидко так. Не дивуюся, що Петро Павлович наложив руку на себе».

«Тільки ти, чуєш, не пробуй. Дивись на мене, брат. Мій батько був стрільцем. За царевною стояв. Зарубали. А я всеж таки, славити Бога, капітан. І зі мною всіляко бувало. Як дуже зле, то гадаю про матір. Усе треба про когось гадать».

Над городом висів туман. Густий, сірий, аж чорний. Все губилося в тій мутній імлі. Тільки иноді спалахне щось, скипить, заклекотить, полум'я бухне високо й гасне. Салдати гасили пожежу. Бігали по Батурині, як по пеклі чорти. Як привиди сустилися їх чорні силуети.

Коні отиралися боками о себе, їздці штовхали себе чобітьми. Відраднійше було.

«Як дивлюся, брате, на отсей Батурин, то не знаю, чи я живу, чи мені тільки сниться».

«Кажу тобі, не думай. Горе думаючій людині».

«Гадась, цар і Меншіков не думають?»

«Ім вільно, а нам ні. Вони за всіх думають і відповідають за всіх. Наше діло слухати й робити, що нам велить. За роботою забуваєш про все».

«Гарна мені робота!»

Їх коні перескакували через трупи. Лежали то одинцем, то на купах.

З перерізаними горлами, з поторощеними черепами, з проколеними наскрізь грудьми.

Коні жахалися і відскакували набік.

Треба було поводи кріпко тримати в руках.

Іржали.

Те іржання далекою луною гомоніло серед мертвецької тиші. Салдати не кричали, не кляли, як звичайно.

Здавалося, що й вони зжахнулися свого нічного діла. Гасили останки пожежі та стягали трупи, бо не можна було, не то проїхати, але й пройти. Їх черевики і чоботи, камаші і штани були поляпані кров'ю, як у різників.

«Жорстокий наш народ», — почав молодий капітан.

«Кождий народ жорстокий і нема нічого страшнішого, як пустити людей на людей».

«А всеж таки чого ми так мордуємо тих хахлів?»

«Щоб вони не мордували нас».

«Хахли?»

«Гадаєш, що не вміють? А Синоп, Трапезунт, а Царгород?»

«Але до нас вони не пхаються».

«Бо не потрібують. Мало в них землі і всякого добра?»

«Тому, гадаєш, поруйнувати треба».

«Треба, чи ні, це знати цареві, не нам. Цар, кажуть, до моря іде, крізь Pontus Euxinus, до Персії, та до Індії багатой, цілий світ підібе, як другий Олександр... А ми люди його».

«На мене, то найкраще дома сидіти. В нас деревенька така уютлива, ставок і річка протікає. Перед хатою на стовпиках рундук. Як сядеш вечером і задивишся перед собою, на поля, на ліси, на шуварі, повні водної птиці, так прямо рай. Нічого тобі й не треба. Та ще колиб дружина люба й вірна, та двов-тров діточок...»

Минали хату, перед котрою на подвіррю лежала ціла вирізана сім'я. Батько, мати, дідусь і кількоро діточок. Сам дріб. Чіпалися одержі батьків і так їх порізали.

Офіцер зняв капелюх і перехрестився.

«То ще ніщо», — потішав його товариш. «Я тут бачив куди ще жахливіші картини. Випорювали дитий з матірних лон... Тьфу!»

«Ну, брат, кажи, що хоч, а таки наш салдат, то дич».

«Салдати такі, як їх офіцери».

«А офіцери, як вожд».

«Від вождя прикази йдуть. Він відповість за все».

«Перед ким?»

«Перед Господом Богом відповість».

«Чекай псе, нім кобила здохне».

— — — — —

Доїздили до майдану.

Тут світліший зупинив позиченого коня й пересів на свого. Цей стренувся, почувши пана. Не полошівся, лише квичав, як свиня. Меншіков гладив і

заспокоював його. «Здурів кінь, сказився! Заспокій-жежся раз!»

На майдані «під караулом» стояв спорий гурт козаків. Між ними чимало старшин, іменитих родів сини. Порубані, посічені, покалічені й обезвічені, в подергих сорочках, бо свитки й контуши, навіть чоботи Москалі з них позабірали для себе, робили вражіння відірваних від шибениць, або знятих з лави тортур. Нагадували перших християн в римському Колізею, кинутих на поталу диких звірів.

Меншіков переїхав конем перед тим фронтом. Пильно заглядав кожному в очі. Шукав між ними знайомих, в першу чергу Кенігзена і Чечеля, котрих конче хотів дістати в свої руки. Їх не було. Князь сердився. «Де полковник Чечель?» — гукав. «Хоч би зпід землі, а я його мушу добути».

Козаки здвигали раменами. «Брехуни, облудники, фарисеї! Від вас ніколи не довідаєшся правди». Наїхав на котрогось конем. Кінь знявся на задних ногах, але на чоловіка не скочив. «Говори, де полковник Чечель?»

«Не знаю, ваша світлосте. Може вбитий».

«Брепеш! Не вбитий він. Салдати скрізь між трупами шукали. Кажі, де заховали, а то язика повири-ваю, шкуру живцем здеру».

Козаки мовчали, як німі. Світлійший повернувся до своїх.

«Привести мені Мішку сейчас. Віпати й голови рубати може хто будь, а мені тут доброго майстра треба, бо тут панове старшини, люди образовані, значиться, не чернь. Знали вони, що таке зраджувати царя, знали»...

Світлійший закашлявся, дим зайшов до горла.

«Як панове старшини вітали моїх послів, так я привітаю їх. Ще краще, бо князь Меншіков не хоче оставатися в довгу».

Ворони надлетіли такою великою хмарою, що темно зробилося нараз, зняли такий крик, що світлійшому годі їх було перекричати.

Казає стріляти до них. Птахи розліталися на всі боки.

Нарає двох ордонансів прискакало на спієних конях.

«Що таке?»

«Гетьманські клейноди знайшлися».

«Лиш клейноди?»

«І гроший чимало теж».

«Де?»

«В окремому склепу».

Світлійший поглає вус. Блиснує очима, як вовк. Не скрив жаєоби гроша.

«Безпечні там ті скарби?» — спитав.

«Так, ваша світлосте. Коло того склепу варті ратним строем стоять і бережуть гроший і клейнодів тих накріеко, щоб краєєжі й «утечки» з ними ніякої бути не могло», — відповів, ніби з книжки прочитав ордонанс.

«Харапо. Побачимо».

Навіть про козацьких старшин забув. Вієть про Мазєпині скарби полонила його ум.

Був певний, що ті скарби чималі. У коєож і є гроші, яє не в Мазєпи?

Мєншікова свербіли руки. Щось до них нині прилишне. Покликав одного із полковників, котрому більше других довіряв.

«Передаю на тебе тих людей», — показав на козацьких старшин.

«Їх треба покарати відповідно до ранг і до заслуг. Добиратися їм до живих печінок помаленьки, та полегеньки, щоб чули, що здихають. Зараз тут Мішка надбіжить, він мистець. Добре пильнуй, щоб не втік котрий. Молодшим повідрізувати уха й носи, поломити руки, попривязувати до дощок і пустити на Сейм. Старших» — тут Меншіков підніс свій голос, «поздивавши їм їх хахлацькі чуби, повісити й шибениці теж на тратвах з водою на Сейм пустить. Хай пливуть на пострах неспокійної країни! Побачимо, чи захочеться хахлам бунтуватися вдруге».

Повернув коня, але пригадав собі, що він полошиться і пересів на другого.

Кивнув на своїх офіцерів і пустився назад на Гончарівку. Сердився, що не прочищено головної вулиці. Скрізь бельки, головні, трупи. Годі було проїхати. А світліший спішився. Тягнуло його Мазепине золото до себе.

Ворони знов збилися у велику, чорну хмару і летіли за ним. Ніби де князь, там для них і жир. Хоч жиру і без того скрізь було багато.

Більше, ніж сподівався князь. Навіть більше, ніж того хотів. Як семейний чоловік нерадо дивився на помордованих жінок і дітей. Але, Боже ти мій! Цеж війна. Ще гірше, ніж війна — бунт!

«САВСЬКА ЦАРИЦЯ МАГДАЛИНА».

Мотря після допросу лежала в боковій, далекій кімнаті сама одна.

Знала, що за дверми і під вікнами стоять вартові, котрим приказано «со всяким остерегательством» приглядувати за нею, щоб туди ніхто не увійшов і щоб вона «утечки не учинила».

Дубові віконниці на залізних завісах при вікнах, з малими, в олово оправленими шибками, позамикано наглухо. В кімнаті темно було, неначе серед ночі.

І добре. Бо, дякуючи тому, Мотря не знала, що діялося на майдані і в маштарці. Чула тільки стріл, але за останні часи так до стрілів привикла, що не гук, а тишина бентежила її.

Що лиш в тій тишині, лежачи безсильно на постелі, почувала всю велич свого горя. Була здана на ласку й неласку ворогів. Може вже вирішено її долю. Може за хвилину відчиняться двері й увійдуть кати.

Не бентежилася тієї гадки, — деревіла. Пережила стільки, що тратила чуття. Що гіршого могло статися від того, що вже побачила? Очима тіла й душі...

Жахливі картини пересувалися перед нею, забіраючи з собою останки сил.

Тривала завішена між небом і землею, між життям і смертю, рвалися останні волосинки свідомости, терпли руки й ноги, переставало бити серце, ось-ось і полетить стрімголов, як летіла колись на розгуканім коні, поки не зупинив його Чуйкевич.

Що? Чи не краще було згинутися тоді, добровільно, в буйному розгуканню сил, у вихрі неусвідомлених бажань? І чи не краще було заснути при останніх звуках розбитої бандури, заснути і не збудитися більше. Не переживалаб того, що опісля прийшло. Батько, мати, гетьман і — серце починало бити живійше, по тілі розливалось тепло. Невжеж завмираюче життя хоче ще раз майнути перед нею усіма привабами своїми, цілою величию своєї буйної краси? Хтось розвивав довгу-довгу, шовками вишивану стяжку, хтось веселку кидав їй під ноги, сипав жемчуг довкола, струшував пахуче квіття з батуринських садів, хтось і буйні крила причіпав їй до рамен... «Мотре, сонце моє!»

Нараз не білі, але чорні коні й чорний віз грюхотить по черепах людських. Скаче до очей червоне болото. Якеж воно гидке! Який сопух розходитьсь млісний! Болото з тіла, з мозків на голові, на шпичі й на дзвони коліс. Не спинять возу, жене вперед.

Коням з ніздрів сиплеться полум'я. Від нього запалюються на полях збіжа, по селах стріхи, скрізь червоні віхи, горять ліси, жаль божої краси, жаль України?... Все для царської потіхи...

Куди ви, куди, демони руїни? Криваві ваші сліди, криваві кидаєте тіни на життя... Прийде каяття, та вороття не буде!...

Хто ви, — люди? Звідкіль?... З півночі?... Невжеж там живе така людська порода? Від рода та до рода озвірення народа, яка й кому з того вигода?... Пощо вас тут? Жене вас кнут, щоб підбивати світ? По трупах батьків, на кривду вдів, на плач сиріт антихрист вас жене... Послухайте мене, — верніться!

Не слухають, ні. Звірячий страх жене.. Проклін їм, проклін, від Сяну по Дін, — проклін!

Петро Павлович?... Він?... Ти Аполльон, чи Арес списовладний? Породила тебе Волга, чи Дон, чи Вавилон маскарадний?...

Звідкіль ти гарний такий узявся серед тієї мерзотної гидоти? В кого ти вдався? Хто ти? Невжеж і тобі в отсій боротьбі антихриста з Христом приснився сон незасований, Херувимами мальований, Серафимами золочений, а життям буттям потолочений, і пошарпаний, поболочений, як сон, що приснився мені?

Невжеж там, у твоїй вітчизні, лучаються теж люди, що мають серце, серце в груді, а не жовч' і їдь, мозок в лобі, а не мідь, а в утробі не жадобу їжі й наживи, — ні! Який ти нещасливий?... Такий, як я, сестра твоя в Христі, вечірова зоря над пожарищем. Вітер свище, виють вовки, в балках хатки, опущені, сумні...

Подай же руку мені. Крізь провалля віків, крізь помсту і гнів помандруємо назустріч Христові, в країну нової обнови, далеку, далеку, далеку.

Чому не відповідаєш.

Чого затис уста?

Гадаєш — жінка я пуста і пустословна?

Гадаєш — пісня я любовна, повна томлячої жаги, кохання без ваги?

Савська царця? Марія Єгиптянка, — Магдалина?

Киприди жриця, Содоми дитина? Кинута на українські лани?

Слена з троянської війни?

Ах ні. Куди там, куди мені!

Я тільки Мотря, Кочубеєва донька. Знаєш? Того, що голову зрубали, бо забажав булави.

Не так він, як мати.

Не важко булаву до рук своїх дістати.

А важко донести щасливо до могили.

Глянь на тих, що доси її носили, і на того, що нині несе...

Де він, де? Чому так забарився? Забув, чи припізнівся, чому він не йде?

Грім землею трясє, повертаються вгору ріки, замкни, замкни повіки, бо з ума зійдеш, збожеволієш!

... Я Мотря, я тільки Мотря, Чуйкевича дружина, на леваді квітка сина, в винограднику китиця доспілого вина...

... Не пий, бо сон тобі присниться, дивний. Я дивна, непряменна...

Рідна мати не знала мене. Мати дитину жене у монастир. Круки злітаються на жир. Бачиш? Скільки їх! Круки — це гріх! Злітаються на жир і крачуть. В небі ангели плачуть, що сон, наш незясований, Херувимами мальований, Серафимами золочений, лежить посеред шляхів. Мій сон згорів, але заграва триватиме віки... Та заграва, це — слава...

Мотрині думки розліталися, як птахи, на всі сторони світа. Мотрі здавалося, що з ними розлітається й вона, руки тут, ноги там, голова розколюється, болять, аж до нестями.

Встати, насилу встати, доволіктися до кафлевої печі і розбити голову, як глиняну посуду. Пощо її?...

Не зведесь. У неї ні рук, ні ніг нема. Хібаж це вона? Це не Мотря. Мотря була друга, Мотря — це була потуга, а тепер — неміч безсила, Мотря, як квіт, котрий підкосила судьби невблагана коса. Де ділась сила і краса, де ділись мрії і бажання, погасла зіронька остання, темрява і могила. Та не скінчився світ, знад могили сонце встане, усмінене рум'яне дихне жадобою життя, нові думки, нове чуття і знов воскресну я. Мотря губилася в думках. Розпливалася в них, як річка в морі, як звук у просторі, як слід вірла у хмарах. Мотрі — нема.

Любов Хведорівна сиділа біля постелі доньки й не знала, що їй робити. Пробувала всіх ліків, що мала у своїй домашній аптиці — не помагали. Лікаря кликати не сміла. Він був біля Кенігзена. Світліший приказав, щоб Кенігзен жив, поки його не переслухають і не покарають. Лікар старався сповнити приказ світлішого.

Для Любови Хведорівни світліший був незвичайно ввічливим. Не питав її про ніщо, обіцяв ласку царську і заспокоював, що їй не станеться кривда. Вона вдовиця по Василю Леонтієвичу, що через злобу гетьмана Мазепи втратив життя, спасаючи царя. На прохання матері згодився злагодити долю її доньки. Хоч вона заслужила собі на велику кару, але ради пам'яті батька світліший дозволяє Любови Хведорівній взяти покищо під свій догляд доньку. Обі вони не можуть оставатися в Батурині. Ще нині дістануть кариту і конвой, їх відвезуть у найблищий монастир. Що далше — рішить цар. Ще нині, значиться, їм треба в дорогу. Як же тут Мотрю везти?

Любов Хведорівна вклала зимну воду, розгрівала ноги доньки, цілувала її по руках. «Підніми свої по-

віки, глянь на матір свою безталанну, ти тепер для неї усе».

«Мати... Любов Хведорівна... тут?... І тебе загнали в цей кут, звідкіля виходу нема»...

«Не бійся, Мотре. Ще нині виберемося з того пекла. Переїдемо в місце захистне, безпечне, заживемо. Подужаєш, розвеселишся, будемо дякувати Богові, що пощадив нас».

«А їх?»

«Кого?»

«Усіх... Гадаєш, — Мотря, голубка сизокрила, гадаєш, вона гетьмана любила, Чуйкевича, тебе? Не любила я нікого і всіх. Не бажала я нічого, — це гріх. А бажала я усього для всіх — волі і слави. Чому ти не така, мамо, як колись».

«Яка, доню, яка?»

«Горда, невгнута. І тебе доля зломила. Доля, то сила, а ми тільки люди. Доля і люди — вороги споконвічні».

«Лиши це, Мотре. Господь усьому суддя. Нехай славиться його ім'я святе. Він не забуде про нас».

«Про Україну забув».

«Господь не забуває про ніщо».

«Забув. Ворогам її кинув на поталу».

«І вороги не вічні. Нині нам, а завтра їм».

«Завтра буде запізно... Чуєш, мамо? Дзвонять дзвони. Похорони... похорони... ховають Україну. Насипали могилу аж до хмар. А на могилі не хрест, лиш цар... А гуш! А гуш! А гуш!»

Женіть, женіть його! Бо шкода душ, бо шкода душ!...

Не прогнали... Пропало... О — го!»

Любов Хведорівна заспокоювала доньку. Нема такої могили, щоб можна Україну похоронити. Ще більшою і кращою воскресне.

«Але коли?... Нас тоді на світі не буде. Настануть покоління з болем у душі, і страхом у серці. Покоління — раби. Страшно, мамо».

«Бог милосерний — не відвернеться, простить».

«Великі наші гріхи. Не знаю, чи схоче простити!»

«Треба вірити, Мотре. Будемо молитися до Бога».

«В монастирі?... Молитися треба ділами».

Любов Хведорівна не знала, що відповісти. Пригадала собі першу мандрівку Мотрі в монастир.

«Покищо — там, бо нині там тільки й безпечно. А втишитися, так переїдемо на хутір».

«З ласки царя... А може у Сибір... Не ти, а я».

Любов Хведорівна одно мала на гадці, щоб заспокоїти Мотрю. Кождої хвилини могла заїхати карита, бо світліший велів, що ще нині, вночі, зруйнувати двір до основ. Треба Мотрю забрати. І Любов Хведорівна нахилилася над постелю. Монастир недалеко від Десни. А за Десною, ти знаєш... прошепотіла. Донька глянула на маму. Повіки підносилися, зіниці росли й наливалися життям.

«Як поїду за Десну, не верну аж на весну».

«Ідьмо, мамо!» — і пробувала встати. Але голова тягнула її назад на подушки.

Любов Хведорівна натирала виски старим вином. «Я тобі, доню, і вбрання тепле привезла, шубочку соболеву, тую, що ти так любила. Дай, я вберу тебе».

Мотря не противилася. Лежала без чуття. Думки порозліталися, як птахи, і в голові зробилося тихо.

Лиш того почуття, немов-то її розтягають і розшарпують, не могла позбутися. Почуття прикре, аж болюче.

Колиб заснути кріпко, кріпко і не будитися більше...

* *

*

Погасла коротка днина. Любов Хведорівна запалила свічку і готовилася в дорогу. Мотря лежала вбрана. Не рухалася. Заснула.

В Любови Хведорівної тільки й гадки було, щоб її вирвати з того пекла й перевезти в монастир. За тою гадкою забувала про все, про свої мастки і про синів. Сини — муштини, дадуть собі раду, а мастків — пощо їй мастків. Колиб Мотря жива. Сини... і Любов Хведорівна здригнулася...

Пригадала собі сина Василя, що був оженений з Апостоловою донькою. Апостол з Мазепою пішов. Колиб цар не хотів карати зятя за провину тестя. Алеж бо Василь покійного Василя Леонтієвича син. Що син, то не зять. Батько блищий від тестя.

І вона заспокоїлася. Якось Бог дасть, колиб тільки щасливо перевести Мотрю. Заторохтіла карита, хтось легко постукав у двері. «Увійдіть».

Увійшов офіцер, котрому Меншіков доручив конвой. Вдвійку винесли Мотрю, примістили в кариті, обтулили і карита двигнулася з місця. Торохтіла по замерзлій землі.

Любов Хведорівна нахилилася над доньку, долоні свої тримала над її очима. Боялася, щоб Мотря не побачила страхітних палів.

Але Мотря не приходила до себе. Втратила пам'ять, чи спала. Карита скоро переїхала вулицю і повернула на поле.

Потонула в густій імлі, як у філях моря.

Лишала за собою згарища, трупи, руїну, — жахливе діло переможців.

Стада воронів і круків налітали, як хмари.

Кракали й билися над трупами, хоч їх було скрізь так багато. Тисячі.

Перед мостом карита зупинилася. Тут збивали тратви, на котрих мали пускати шибениці з козаками.

Любов Хведорівна перехрестилася, відвернулася від Мотрі і важко заридала.

«Беззаконіє моє прости і гріх мой перед тобою єсть вину», — шептала слова псалмопівця.

ДИВУВАВСЯ СЕЙМ . . .

Дивувався Сейм, перепливаючи попри Батурин, чому там нині так тихо.

Звичайно навіть серед ночі світилося у деяких вікнах. Віздових брам і замкових мурів пильнувала узброєна сторожа, вартівники з ліхтарками й галябардами проходили вулицями й вигукували: «осторожно з огнем!»

Не було ночі, щоб до гетьманського двора не прискакав на баскому коні якийсь післанець, щоб не надтягнув, опізнившись в дорозі, якийсь полковник, сотник, або другий старшина. Чумаки радо спочивали в Батурині, знаючи, що тут їм не буде ніякої шкоди. Чужі купці приїздили з возами, навантаженими всяким добром. По заїздних дворах нераз і цілу ніч забавлялося веселе товариство.

Нині ніби гураган перелетів туди. Камінь на камені не остався. Ні один двір не залишився цілим.

Ані краса, ні старинність будинків, не спинили руїницького завзяття. Гинули жінки зарівно як і муштини, діти, як і старці, вимордувано дідів, батьків і внуків.

Трупи не похоронені лежать там, де їх заскочила смерть. Для більшої зневаги, для постраху населення відмовлено їм останньої християнської прислуги.

Хай над ними небесні зорі замість ярих свічок світять, а вовки хай їм «вічну» співають.

Замість людей гайвороння, круки і всяка чорна птиця з усіх сторін злетілася не похорони.

Але зорі не хочуть світити, місяця не видно, тільки вітер вис, раз ніби плаче, то знов ніби злобно регочеться... Дивується, — бо ніщо не спиняє його лету, ні хати, ні мури, ні навіть дерева кріслаті. Ще тільки останки замкових мурів торчать, ніби останки зубів у розторощеній щоці велитня. Але й цей останній слід могутності колишнього Батурина залишиться тільки до слідуючого ранку.

Замок мають знищити до основ, щоб нелегко було його відбудувати.

Приказ царський і завзяття князя Меншікова повисли над гетьманською столицею. Батурин має стрінути доля Нінівії, Трої, Картаґени і Єрусалиму. На вербах над Сеймом мають повиснути не гарфи старозавітних співців, а трупи повішених Батуринців, щоб степові вітри, як на струнах, грали на них свою журливу пісню, пісню, яка довго-довго лунатиме широко й далеко крізь простори віків.

Дивується Сейм, перепливаючи попри Батурин, що таке сталося нині з резиденцією гетьманською...

Лиш не дивуються московські караули. Привикли до руїни. Слова «цар» і «кара» зливаються в одно поняття. Іван Грозний і Новгород Великий, цар Петро і Батурин. Цар Петро цілі повіти нищив і вилюднював. Основно, безпощадно. Буде, як він велить.

Двох вартових на руїнах Батурина розмовляє з собою.

«Завзятий народ, ті Черкаси. Боронилися, як чорти. Соромно казати, але від мене якийсь дід відбивався голіруч. Я на нього зі штиком, а він на мене з кулаком».

«І що?»

«Щож би. Все таки, що штик, то не кулак. Показав я його. Але натовився чимало. Прискакував проклятий, підпригував, присідав і кілька разів так мене штовхнув, що аж свічки засвітилися в очах».

«Зі мною, брат, ще гірше було. Вбігаю до якоїсь міщанської хати, а там жінка з шаблею у руці. Так на мене наперла проклята баба, що треба було подаватися назад на подвір'я. Як вовчиця вовчєнят, так вона боронила своїх дітей».

«І ти втік?»

«Не втік, а завалив двері і хату підпалив».

«Згоріли?»

«А вжеж. Ні живої душі не випустили ми звідси. Знаєш, холиб не те, що був таки добре випивший, то мабуть не дїждав би нинішньої ночі. Нам не жалували горілки, а горілка додає відваги».

«Розгріває».

«Не лиш розгріває, а таке щось робить з чоловіком, чорт зна що. Такої хоробрости набираєш, що по тверезому і згадувати страшно. Сам себе не пізнаєш».

«А всеж таки, брат, страшно».

«Чого?»

«Людий ми порізали, не поросят».

«Звірі звірів гризуть, а люди людий. Не будь війни, то намножилося б тільки народу, що й плюнути не булоб де. Та ще Черкасів. Дуже то плідний народ, ті Черкаси».

«Плідна земля, так і народ плідний. Вся сила від землі. Колиб ми не знищили Батурина, то він за декілька літ виріс би, як Москва».

«Можеб і на Москву пішов».

«Можеб і пішов. А не ходили козаки на Турків?»

«І наших вони побивали. Згадати Конотопи. Мій батько під Конотопом упав».

«Там наших вигинуло багато».

«Отож то, брат. Знає батюшка цар, що робить».

«Знає».

Вітер ухопив якийсь сніпок і крутив ним.

Сніпок підскакував, як живий.

«Чорт весілля справляє».

«Багато нині радости між чортами».

«Людям горе, а чортам радість».

«Не згадуї чортів серед ночі!»

Хрестилися тричі й відрікалися сатани і всіх діл його.

«Чуєш?»

«Що?»

«Наче хтось стогне».

«Пустяки... Це так. Після кожної різни причувається чоловікові ніби хтось стогне і плаче. Поналазить того в уши і не дає спокою».

«Ні, таки стогне. Піду подивитися що».

«Іди. Постояю сам. І так нічого бояться. В Батурині самі мерці».

За хвилину той другий вернувся.

«І що?»

«Козак якийсь не міг умерти. Не дорізали добре. Просив добити».

«І ти добив?»

«Щеб там! Маю досить на совісти того гріха. Я йому свій штик. Проколовся».

«Страшно, брат!»

«Чого?»

«Стільки кровопроливства ми нині учинили».

«Ми? Робимо те, що нам приказує цар».

Присунулися до себе й шепотом розмовляли далше.

«Цар? А може це не цар, лиш антихрист».

«Може... А нам не один чорт».

«Певно, що не один. За антихриста Бог каратиме».

«Як антихрист побідить, тоді він буде Бог».

«А як ні?»

«Дурний! Малчать і не розгаваривать. Що таке ми?»

І салдат сплюнув. «От, бачиш, що наш брат: тьфу! ... Я перше боявся теж. Хотів утікати в ліси, душу спасать. Кажуть, по наших лісах чимало таких, що перед антихристом тікають. Але гадаю собі: пощо? Душа від Бога, хай Бог турбується нею. Що я тут мудрого своїм дурним розумом придумаю? Або Бог сильний, а тоді треба слухати його. Ми тільки люди».

«Люди!» — і другий злобно засміявся. «Люди! Христос приказував любити ближнього, прощати».

«Або я знаю, що приказував Христос. Попи знають, а попи за царем».

«Не всі».

«Правда, що не всі. Алеж попи благословлять нас хрестом святим, випроводжаючи в похід. Чорт їх знає, де правда. Краще не думати над тим, бо збожеволієш».

«Кажуть, у Батурині було нині багато божевільних, особливо жінок».

«В жінок розум слабший. Не витримували довго. Я сам бачив таку, що подавала себе за святу Катерину».

«Одна казала, що вона ангелиця з неба. Підскакувала, руки розгортала, як крила, ніби до неба летіла і — не могла. Богато сміху було, поки ми її не вбили».

«Гарна?»

«В Батурині багато гарних жінок. Аж жаль. Я на таку дівчину попав, кажу тобі, на таку гарну, що хоч пальці цілуй».

«І?»

Салдат тільки рукою махнув. «Хотів з нею оттак-о погратися трохи, розумієш, а вона як не лусне мене в пику, аж мені зуби захиталися. Красуня!»

«І — що? Що?» — допитувався товариш. Йому хотілося почути щось веселого, живого.

«Вбив я її. А тепер жалую, бо вже на таку гарну не попаду. Але не міг поздержати злости. І таки заболіло. Сильно вдарила».

Присунулися ще ближче. Шептали собі до уха.

«Знаєш, брат, у нашій баталіоні є такий, що живих жінок не любить».

«Ні?»

«Навіть не дивиться на них».

«А як?»

«До вмерлих охоту має».

«До вмерлих?» — і той другий сплюнув. «Того я навіть слухати не люблю. Живі з живими, а вмерле, то вже другий світ. Нам до них не торкатися».

«Грішно».

Замовкли й дивилися перед себе у п'ятьм, ніби хотіли розв'язати вічну загадку, що таке вмерлі і що другий світ.

Нараз ліктями один другого торкнув.

«Бачиш?»

«Що?»

«Ніби хтось ходить».

«Де?»

«По кладбищу. Бачиш?»

Другий притакнув.

«Ніби ходить... Вмерлець!...»

Перехрестилися і мовили молитву.

«Говорять, душа девять днів не покидає того місця, де жило її тіло. Звичайно на вінику сідає і торчить».

«Я чотирнадцятого дня душу на вікні бачив. При-
тулилася до шибки, така біла-біла й дивилася так сумно на світ».

«Бідна душа, жаль їй відходити від нас. Все таки привикаєш. До всього чоловік привикає».

«І не тільки те. Що на цім світі — кождий знає з нас, а що на другім, не знає ніхто».

«На другім краще».

«Для праведних, а для грішників пекло».

«Підемо, брат, до пекла».

«Га, щож, як треба, то підем».

«А тії тут до неба помандрують. Вони вже спо-
кутували всі свої гріхи».

«Подякують нам».

«Говори. Все таки, брат, позбавили ми їх життя. Бачиш, снуються ще по кладбищу».

«Сновигають... Говорять, після битви душі по-
гибших у бою далше з собою бються. Як задивитися на хмари, то видно».

«Чого не побачиш на хмарах. На хмарах і кораблі
пливуть, і палади знімаються, і люди товпищами сну-
ються. Богато цікавого на світі».

З острахом дивилися на недалеке кладбище, по
котрім щось снувалося. Попідносили комніри, повсу-
вали руки в рукави і мовчали.

— — — — —
На кладбищу з одної гробниці виліз дід. Його ра-
нили були, пролежав поміж трупами до ночі, а як

скінчилася різня, хильцем, хильцем, то повзучи, як вуж, доліз до кладбища. Всунувся у гробницю, котру відчинили салдати, ограблюючи домовини і там пересидів до півночі. Темно, вітер снігом і попелами мете, салдати сплять, кого горілка приспала, а хто втопився, «працюючи» над міру, і дід зважився вилізти зі свого сховку. Розглядався кругом.

«Різуни окаянні! Такого гріха натворили. Не пощадили ні жінок, ні дітей. Бог би їх побив!»

Припадав до тіл, мацав рукою, чи теплі, ухо прикладав до грудий, чи не почув удару живого серця. Морозом смерті проймало його. Дід не боявся трупів. Прожив більше ніж сотню літ. За молодих літ не в одній пригоді бував. Раз у битві цілий його курінь поляг. Він один остався. Зпоза трупів, як зпоза валу на ворогів стріляв. Нераз унукам розказував тую пригоду. Оповіданням своїм викликував не страх, а завзяття. Треба, щоб хтось живим у Батурині остався і внукам розказав, як його руйнували. Треба, щоб смерть не затулила правді уста. Шукав живих.

Як же втішився, натрапивши на якогось недобитого козака. Осмотрив рану, заволік його до гробниці і примістив. «Не стогни, щоб ворог не почув. Вони ранком покинуть наш Батурин, вовкам і крукам лишать його на жир. А ми, сину, на злість їм житимемо. Зробимо тут лад. Позапратуємо покійників, поживемо ще. Життя навіть від царів сильніше».

Якогось хлопця на плечах приніс, бо цей сил не мав іти. І теж примістив його поза домовинами в могилі. Молодицю якусь привів. «Не плач, доню, не плач. Досить тут сліз пролилося. Який із них хосен? Хосен може бути лиш з діла. Діло робитимемо».

Вірив, що Батурин не пропав. Чорт зерно пшениці

знайшов. В землю його загріб і ратицею притоптав, щоб не зродило. А зерно що лиш у землі скільчилося, виросло й видало стократний плід.

Дід вірив, що і з Батурином так само буде. Не пропаде він, о, не пропаде!

Останеться. Хоч би лиш він один, — дід. Розкаже живим, що протерпіли покійні. Живі, хай живе гадають.

Правди і волі не заховаш у землю і не притопчеш своїм чортячим копитом, ратицею антихристовою.

Поживемо ще. То лише тим, що вмірали, здавалося, немов скінчився світ. Дід вірить у його безконечність, вірить, що Україна не вмере. Скільки її не грабували вороги. Хто на Вкраїну прийшов, цей і ворог. А вона оживала, обновлювалася і процвітала новою краєю. Невміруща вона.

«Одно страшне», — говорив до себе дід, — «що робучий народ дивиться на світ не своїми очима. Дивиться і не бачить, де ворог, а де свій. Сується. Після кожної пригоди вину на провідників спихає. Вони завинили його нещастю». Дід зжахнувся. Пригадав собі, як народ вождів своїх ворогам видавав. «Хай ваша голова за нас іде». От що боліло діда. Він сам був не з панів, але з «подлих», як Москалі казали. Та поживши чимало й роздивившись в світі, побачив, де світло, а де тінь. Батька Хмельницького часи пам'ятав. І його двічі хотіли видавати. Та він не з таких був. І поміж козацтвом мав чимало вірних собі, що скорше далиб себе пократи на шматки, ніж видалиб свого вождя.

Втомившись важкою працею, дід присів на камені біля гробу й думками сто літ життя свого пробігав.

Який довжезний шлях і скільки на ньому горя!

А все ізза тієї суєтливости. Не вміємо ми однодушно постояти за свою правду.

Батурин стояв...

Дід вляк і молився довго-довго. «Господи, Боже, життя і радості подателю, судів справедливий і безкорисний, прийми жертву отсю велику, найбільшу з дотеперішніх, за прощення наших гріхів. Не досвідчай нас карами новими, жорстокими, не посилай на нас ворогів неблаганих, дай нам бути хазяїнами повновласними у своїй власній хаті. Дай нам, Боже, добитися волі, щоб славилось твоє ім'я святе, щоб ми не проклинали, а благословили тебе своїми вольними устами».

І молився дід, щоб Господь не велів йому вмірати з проклоном на устах, лиш дозволив з надією в душі відійти з цього світа. Він чесно прожив на ньому сотню літ, не жалувалася трудів, не жажався ні ран, ані мук, витривало боровся за волю і за славу. Не доведи, Господи, щоб після того, що сталося з Батурином, народ показав себе негідним найвищого добра, своєї власної держави. Не доведи, щоб він у засліпленню, мов у сліпоті трівав, не розбіраючись, де вороги, а де приятелі його, щоб він зраджував провідників своїх. Був би це гріх важкийший від усіх гріхів наших, за який прийшлосяб нам покутувати довго, може століттями цілими. «Господи! житні і блага подателю, не опускай нас».

Московські караули понасували комніри на вуха, повпихали змерзлі руки в рукави, з острахом спозирали на цвинтар.

«Страшно, брат!»

«Страшно...»

ГАРМАТИ.

Біля кожної гармати два що найсильніші драгуни, як кати. В кожного в руках молоти двопудові. Диво, як їх чоловік може двигнути.

Підносять, жили їм набігають, як посторонки, обличчя наливаються кровю... у — ух!

Молоти, як удари грому в дула гармат валять, гармати здрігаються і дзвонять, як на соборах що найбільші дзвони. Ще голоснійше, гучнійше, трівожнійше.

Ніби ратунку благають.

Ніхто на ратунок не йде. Хоробрий гарматній осаул Кенігзен, побачивши, що Батурин пропав, даром дождався, коли разом із замком полетить до неба. Догадався, що Мотрі не повелось свого сповнити, й хотів сам собі зробити кінець. Не довелось. До його приставили сторожу, старому хірургові батогами грозили, що не добре стеріг. А раннім ранком посадили обох у волоську під будою брику і виправили за Сейм. Кенігзен з обозом московським поїде до царя. Йому, Чечелеві (як зловлять) і другим визначним старшинам зроблять окремий парад. Царський суд, по царським приписам муки тай окрема смерть.

Пушкарі здебільшого погибли, бо не хотіли здати своїх гармат. Тих, що живими в московські руки попали, ще перед виїздом з городу покарають. Вони збиті в гурт, зв'язані по рукам і по ногам, що шевельнутися годі, біля муру на свій кінець чекають. Догадуються, яку нагороду за їхню хоробрість придумував для них князь. Чекають.

А драгуни гармати розбивають, важкі, котрі з місця рушити годі, що найбільші. За кожним ударом сипляться рештки мурів, охав земля, ворони зриваються з трупів і з криком як найдалше від того місця летять... «Ух — ух — у — ух!»

І за кожним ударом відлітають з гармат мистецькі гарно вироблені оздобы, з арматурами, з надписами, з роками, коли їх відлито. Деякі ще з Богданових часів, інші гетьман Мазепа придбав, не жалуючи великих грошей. Всім їм тепер кінець. Батурин треба безборонним лишити на віки-віків.

Черепя з дул, особливо гарно повироблювані голови, князь Меншіков з собою забере. Менші гармати поїдуть перед ним, як полонені, як свідки його великої перемоги.

Прощайтесь з містом своїм, з місцями, на котрих так довго стояли. Заревіть ще раз, чи не забули ревіти, чи вас Кенігзен на загвоздив. А щоб ви порошу й куль не збавляли даром — підіждіть.

І до кожного дула прив'язують одного з гармашів. Руки до дула, ноги до коліс, студене гирло доторкається теплих плечей.

«Пали!»

Гармата підстрибує, реве, вишльовує з довгого горла ядро і разом із ним плює шматками порозриваного людського тіла. Прощаються з Батурином гармати.

Підкочують під них колісниці, впрягають по дві-три парі коний, не скорих, а кріпких і гармати найбільшою дорогою з городу виїжджають.

Та дорога хоч не прометена, а візджена гаразд. Чимало трупів переїхали на ній. Кости поторошили, а тіло перемісили зі снігом, з попелом, з жужелицею, із заморозею землею в нерозгаданій краски болото.

Переїзджають гармати, фальконети і гаківниці, за ними вже не коні, а люди на низьких, залізом кутих візках вивозять усяких розмірів моздірі. За гарматами останки муніції з Батурина вивозять в ящиках і в бочках шкірами, полотнами й кожухами понакриваних, щоб порох не замок, бо сніг політає мокрий і легко топливий.

А за муніцією тягнуться вози, навантажені шаблями, рушницями, самопалами, аркибузами й торунськими мушкетами, булавами до розбивання шоломів і молотами до розвалювання панцирів, вози навантажені бердишами і списками дев'ятьліктевими, вози повні усякої збрुї з ріжних фабрик і з ріжних часів, котрої чимало призбиралося в городі і в гетьманських складах. Усе, що з димом не пішло, що не змарнувалося в бою і чого салдати не розікрали, як круки, вивозив з Батурина князь.

Іхали на возах цілі гори кожухів, свиток, контушів, делій, гунь, байбараків, усякого мужеського, жіночого й діточого вбрання, а за ними, як зі снопами торохтіли вози з біллям шнурами кріпко поперевязувані й рублями згори попридавлювані, щоб не губилося те добро по дорозі. А на дальших возах, телігах, мажах тисячі пар чобіт, ютхових, грубо кутих і сап'янців жовтих та червоних без підківки, бо їх здебільшого салдати, збираючи цей крам на купи, до своїх кишень

поховали, черевики з тонкими підопшвами оксамітні й мешти шовкові, а далі всілякі пояси, хустки, скатертки, занавіси, звої полотна й постави сукна, стільки того, що можнаб кілька ярмарків великих заповнити, можнаб одягнути і прибрати кілька міст, хоч би й на яке велике свято. І меблів, і посуду не залишив князь. Усе, що могло пригодитися, що мало яку-небудь вартість, забірав світліший із собою. Його в Батурині не треба. Батуринцям уже нічого не треба. Їх трупи лежать голі, обдерті, німі. Не треба крукам добиратися до тіла. Вовки не потребують роздирати чобіт. Лекше пообжирають тіло аж до костей. Колиб був час, світліший казав би розкопати город, бо мабуть неоднораз в землю позакопували міщани. Та йому спішно. І так забарився довго. Щоб не сердився цар.

Що кращого й ціннішого, перські коври й турецькі макати, срібну посуду й соболеві шуби світліший велів зібрати на окремих, скіряними будами понакриваних возах. Вони під сильною ескортою їдуть. А по середині скрині з гетьманськими скарбами. Їх добре треба мати на оці, бо салдати, а навіть офіцери «боліє клоняться к лакомству і карману, ніжелі к службє». Не треба доводити їх до гріха.

А на останніх возах поміж чурами та конюхами, поміж усяким «подлим» стаєнним та кухонним народом сидять жінки, дівчата й молодиці. Хто їх там нині розбере. Це здебільшого ті, що по шинках і по гостинних дворах служили, нетутешні, квітки вітрами з чужих піль занесені. Гасили вони не тільки жагу горла, але й сердечну спрагу своїх гостей і як уміли приговорювати до них колись, так і тепер договорилися до того, що їх пощадили. Нехай там пригодяться. Це нешкідливий народ. І їхав цей нешкідливий народ

на нові непередбачені пригоди, на нові дикі забави, в нових, чужих панів. Понасували собі хустки на очі, бо соромилися тих трупів, що з німим докором, скляними очима дивилися на них.

За возами ступали відділи московського війська. Брудні, обплямлені кровю, притрушені саджею і димами, грімко вистукували чобітьми. Кармани повіддувалися. Годі їм було поховати всього добра.

Офіцери приставали до них: «Бач, як набухався, злодюга».

«Дещицю запопав, ваше високородіє. Гріх, щоб марнувалося добро».

За військом везли ранених. Їм одним не поталяло. Вивозили з Батурина порозбивані голови та покалічені руки й ноги. В Батурині боронилися навіть жінки.

Перед Сеймом спинилася та довга, ріжноманітна валка.

Ворог не напивав на них ззаду. Чекаючи на чергу, поки їх впустять на міст, роззявлювали роти і дивилися на Сейм. Вдруге такого не побачать.

Сеймом плили дошки, колоди, тратви.

До дощок і колод поприбивані, або попривязувані козаки. Тільки вбрання на них, що власна кров. Це їх червона китайка, заслуга козацька.

Приймає Сейм козаків у свої обійми, несе, колише, гойдає їх на своїх хвилях, ніби заспокоїти хоче їх болі важкі і їх сором великий. Колоди на криги попадають, борикаються з ними, криги беруть їх під спід, перекидають, перескакують через них. То знову крига вдаряє об колоду, вискакує на неї і лягає козакові на груди. З берегів і з мосту розлягаються крики і сміхи.

«Накрився, щоб тепліше було!»

Через другого лиш перевалилася, шкуру поздиравши з нього.

«Не все в середу Петра», — гукає товпа.

Крига колоду під спід бере.

«Той уже має спокій».

Другу до берега прибило.

«Відбивай, відбивай, хай і там люди побачать!»

Відбивають колоду від берега і вона дальше посувається, хитається, підпригує, крутиться, гуляє, як тріска.

Пливають червоні, страхітні дошки й колоди долі річкою Сеймом, звіщаючи мешканців хуторів і сіл прибережних про силу і славу великого царя.

«Тратва, тратва пливе!» — і товпа захиталася, схвилювалася, збентежилася.

Та не зі страху перед тим, що побачила, а з цікавості, якої не може позбутися на вид мук і страдань своїх ближніх.

Нічого цікавішого не знає. Штовхаються, тручаються, деруться, кождий хоче дістатися на місце, з котрого краще видно. Вдруге такого не побачать.

На тратвах шибениці, а на них козацькі старшини. Чуби їм пообдирали. Висять неначе в червоних шапках. З голов кров червоними поясами спливає на їх голі тіла. Червоні тратви, червониться вода.

Тратви теж попадають на криги, але їх криги не спинять, пливають похитуючись злегка. Хитаються шибениці, а повішені гоїдаються на них, як на дзвінниці дзвони. Вимахують руками й ногами, — грізно-смішні.

Товпа реве.

Тратви перепливають і губляться в імлі. Вже не видно ні дощок, ні трупів, тільки на сірому небі бов-

ваніють червоні плями . . . Гаснуть . . . кругом імла,
густа, важка, гнітуча.

Зривається вітер. Хвилює Сейм, шумить, ніби сердиться.

Валка посувається до мосту. Перевалилася.

Двигається табір.

За ним остається руїна. Труп, калюжі крови, недогризені кістки, гній.

Дивується Сейм, що так тихо кругом. Тільки гайворони хмарами на зруйнований город налітають, крилами бють, кричать, за смачніший шматок деруться . . . як люди . . .

По городі бігають собаки. Шукають своїх хазяїнів, а знайшовши їх неживими, сідають біля трупів і виють.

По кладбищу снується столітний дід. Як Агасфер, як Богом забутий грішник, котрий умерти не може.

У його тепер діла дуже багато. На дідовій голові весь Батурин, — останки життя, що зберіглося між ними.

Хоч погасиш пожар, огонь ще довго в попелищу тліє. Дід певний, що так само іскри нашого життя ворог не погасив до краю. Дід у Батурині хазяїном тепер. Перешукає його, перерис, загляне в кождий кут, в кожду щіль і добуде звідтам усе, що живе й цінне. Недужих лічитиме, голодних накормить. Він знає, де є хліб.

А тоді й на трупів черга прийде. Добре, що зимно. Полежать. Не дармуватиме дід. Сто літ трудився, потрудиться й тепер. Не боїться праці, не праця страшна, а ліниство, охота жити з легкої руки, та ще з чужої. Дідові треба впевнитися, чи не лишив тут князь яких

караулів, або, чи не поскривалися тут які мародери. Ця порода людей найпоганіша з усього, — гівни.

Дід добуває зпід домовини рупницю, набиває її, іде.

Озираючися, наслухуючи, ловлячи кожний шелест сухого листка, обходить кладбище і зазирає у город... Тихо, тільки трупи, круки і собаки.

Вночі може й вовки до того товариства надтягнуть, а з ними і всіляке гультайство, що Бога не боїться. Богато в діда роботи. Він перешукує город. Знає оподалік від замку один тайник. Не великий, але безпечний.

Туди стягає усіх недобитих, ранених і здорових. Знає, чого ворог не знав: де, в якій пивниці задоловано збіжжя і мясо, де заховано білля й одіж. Усе знає. Кому ж би знати, як не йому!

«Нема, дітоньки, гетьмана в нашій Батурині, ані Чечеля, ні Кенігзена, так слухайте мене. Хтось приказувати мусить. Від безладдя і від непослуху все наше безталання».

І діда слухають. Здорові виходять разом із ним перешукувати город. Переносять у тайник тих, що в гробниці лежали. Улаштовуються там, як перші християни.

Дід нікому плакати не дозволяє. Закуси зуби і жий. Жий ворогам на злість, на перекір цареві.

«Не винищить він нас! Життя сильніше від насили».

А коли втомлений цілоденною працею стає під вечір на останках мурів і дивиться туди, куди Меншіков зі своїм військом відійшов, то подобає на опира, або на духа помсти. Ніби дух Батурина з гробу встав і грозить цареві Петрові. «Не приборкаєш нас!»

Круки з криком літають понад його лисою головою.
«Проженемо вас, подождіть», — каже до них.

Бездомні пси пізнають діда, ласяться до нього, скомлять. Він і про них обіцяє подбати, накормить їх, щоб тільки не бралися до трупів, бо це гріх.

Потішає, що на руїні пічнеться нове життя, спалахне теплий огонь, жінки варитимуть страву, собакам знов своє діло буде. Не забуде дід про нікого і про ніщо.

Сходить з мурів, бо ніч. Як привид, по пожарищу снується. Як тінь всувається до потайника.

Життя, винищене угорі, покищо мусить сховатися вниз, у підземелля.

УКРАЇНЬКА ДУШЕ!

Чечель з недобитками козацтва крізь гетьманський сад насили з обложеного Батурина вийшов. Ворожих відділів тут не було. Вороги на досить далеких звідси пунктах вдиралися в город і заливали його.

Попадалися тільки московські варти, кінні й піші чурі погибших царських офіцерів, конюхи, котрі перед кнутами й батогами повтікали з обозу, і всілякий другий хибкий народ. Як вовки студеною зимою крутяться біля хуторів і дворів, щоб зарвати яке теля, або хоч вівцю, так вони мишкували кругом города, чи не кине їм доля який шматок зі свого багатого стола. Гетьманський двір приманював їх зокрема. Казки про його багатства розпалювали їх уяву. Закрадалися туди, забуваючи про небезпеку. Або пан, або пропав.

Зі сторожами треба було зводити бій. І то скоро, нагло, бо це рішало про життя і смерть. Цеж не будь хто, а полковник Чечель з останками козаків з роду вискакував. Щоб сторожі не подали про це знаку, треба їм навіки затулити рот. Розлюченими звірами кидалися на них, зводили короткий і жахливий

бій не пальною зброєю, а ножами, келепами, кулаками і щасливо добігали до Сейму.

Гонив за ними рев добутого городу, що конав на ножах, серед жахливих мук. Гонили за ними зойки різаних жінок і дітей, останні вигуки завзяття хоробрих батуринських оборонців. Червона луна при-свічувала їм дорогу, Батурин горів, як мученик на кострі.

А вони втікають!

Чечелеве серце розпадалося на дві половини.

Одна казала: «вертай і гинь разом із другими», друга радила втікати, спасаючи спосібних до дальшої війни козаків. Батурин, це тільки один стан у визвольній боротьбі, хто знає, які бої чекають ще його. Жаль кожного живого чоловіка. Треба падити кожду мужеську долоню, що може двигнути меч. Чуття і розум боролися в Чечелевій душі. Розум перемагав. Перейти Сейм, пробратися до Десни, до гетьмана, до Шведів; це було його теперішнє бажання. Кождий козак, якого туди приведе, за сотню вартий — бо він Батурин пережив.

Полковник Чечель провадить свою невелику ватагу. Були тут не тільки сердюки і всяких полків козацтва останки, але й міщани, а навіть дещо черни, що настигалися до Батурина ще перед облогою і переживала недолю цього безталанного міста. Ціла ватага, — одна велика рана, бо ледви чи був тут один здоровий чоловік, один, з котрого не спливалаб кров, один, котрого душа не страдалаб на саму згадку про Батурин. Втомлені, виснажені до останка, з мозками, розпаленими хоробливим жаром, з серцями, повними невисловленого жалю, з очима, в котрих горіла охота

помсти, бігли за своїм провідником навмання, обідрані, пів голі, здержуючи насилу стони тіла й ридання душі. Тільки зуби дзвонили, кланцали, як сікачі, і калічили до крові уста.

Деяких покидала сила. Прилипалися, падали на землю зимну, заморожену, на сніг, у болото, тонким льодом, як западня, покриті.

Тратили пам'ять на хвилину, а вернувши до неї, зривалися знову, бігли, хотіли дігнати своїх. Щоб лиш разом, щоб не конати одинцем на вітрах і стужі, на бездорожніх полях, серед страху, що кожної хвилини настигне їх погоня. Біжать, падають, головами розбивають лід, з ран останки крові витікають, не спасти, не спасти їм життя! Обезсилені, з морозом, а не з кров'ю у жилах лежать у шуварах і лозах понад Сеймом, борикаються зі смертю. Лежать і слухають, як десь далеко скиглить, зітхає, ридає і реве їх безталанний Батурин, як чоловік, що гине і сконати не може. А зпоза Сейму з дугів і очеретів світять, як огники блудні, голодні очі вовків.

Маліє Чечелева ватага. Чий крик зачує полковник, того піднесе з землі, візьме за руку, ратує.

І другі роблять так, як він. Але годі вертатися по тих, що прилипились. Полковник Чечель провадить тих, що за ним ідуть. І сам він порубаний, та посіканий, кров з неосмотрених ран спливає, в жилах то жар, то лід. Завзяття його на ногах тримає, почуття відповідальності не дає покластися на землю і сказати: «робіть собі, що знаєте, я далі не можу йти».

Полковник Чечель хоче дібратися до гетьмана та здати йому звіт. Розказати, як виконав приказ свого вождя, хоче почути від нього виправдання, або до-

гану, готов прийняти кару за те, що городу не вдержав, а, втративши усяку надію, утік.

Полковник Чечель на всякий випадок перед приходом Москалів декілька човнів сховав у шуварах.

Знає, де вони, боїться тільки, чи ворог їх не добачив і не забрав.

Тепер туди дібратися можна, бо на болотах заморозь стоїть... Човна, славити Бога, є!

Добувають їх, знаходять весла, тягнуть до води. Кожний до першого спішиться. Всі хочуть першими переплисти ріку, ніби на другому березі вже ніякої небезпеки нема, — спасення. Доводиться бої зі своїми людьми зводити, з тою нашою природженою безкарністю, з тим каригідним безладдям. До розуму приговорює їм, до сумління. Бачать же — він не спішиться, жде, поки переправляться усі, останній переїде. Насилу вговорює їх, як Харон перевозить українські душі за Лету, на другий бік.

Допали другого берега, припишкли до землі, дріжать, дзвонять зубами, — замерзають.

Дехто радить розпалити огонь.

Людам треба ogrітися, тепло додасть їм сили. Без нього вони закростеніють. Полковник Чечель противиться. Каже, що це божевілля. Побачать вороги, ще погадають, що гетьман на відбій поспішав. Самі себе ворогам видадуть у руки.

«Розпалюймо огонь. Спасаймо себе. Не слухаймо його».

У товпі почуваються вигуки зловіщі. «Довів Батурин до загибелі, хоче загубити нас».

«Як бачив, що не вдержить городу, чому з Москалем на переговори не пішов».

Чечель на вигуки не відповідає. «Хто хоче, хай за мною іде, хто ні, хай гріється біля огню. Відповідаю тільки за тих, що слухають мене».

Українська душе, хто тебе може збагнути!

Як Дніпро ти широка, як пороги шумлива й буйна, неспокійна, не довіряєш нікому, сама проти себе ставш. Всю вину на других складаєш, за собою не признаєш гріха. Котрого з провідників своїх не обкидала камінням і болотом, навіть найбільшого з тих, що вічною славою тебе покрив.

У ДОБРИХ ЛЮДИЙ.

Перед ними блимнуло світло, одно, друге, десяте. То михтіли, то погасали, як блудні огники на ставищу. Перша гадка, чи не вовки це? Але світла не зміняли місця, значиться, не вовки це, а в селі світиться у хатах. Вступила в них нова сила, бо ніщо так не підбадьорює чоловіка, як свідомість, що після довгої, тривожної мандрівки попадеш до хати, в котрій тепло й привітно, і в котрій живуть люди, які не перебули того, що ти. Забувається про небезпеку, кудись дівається жахливе питання «що даліше», хочеться прямо сісти на лаві, зісти ложку теплої страви й не думати про ніщо.

Розбрились по хатах одинцем, найбільше по двох-трьох. Нема що триматися купи, хай кождий промишляє, як може. Купою тепер далеко не зайдеш, бо не важко потрапити тепер на московську патрулю, одинцем всетаки скорше якось даш собі раду.

Свої не зрадять, а допоможуть. Числили на спочуття. Дехто гадав спочити трохи, пожитися і даліше йти, бо не в одного були у недалеких слободах родичі, або знайомі. Ранених, або тут сховують, поки не ви-

дужають, або перевезуть у сіні, в тропі, тощо, є всякі способи допомогти ближньому, якщо охоти не бракує. Чечель заждав, поки не примістилися люди, а тоді його чура застукав до якогось вікна.

Нескоро й нерадо відчинили. Такі часи, що по ночах краще не пускай знайомого в хату.

«А хто там?» — питав хазяїн, заглядаючи крізь вікно.

«Перше впустіть, а тоді й почувсте хто», — відповів чура. Хазяїн, почувши хлопячий голос, відчинив двері і впустив чуру. Цей розказав йому, який то нічний гість за порогом чекає.

• «Божеж ти мій!» — заметушився хазяїн. «Чомуж ви мені зразу того не казали?». Вибіг, за коліна Чечеля обіймив. «Простіть, що ждали. Будь ласка, заходьте. Жінко, докинь до печі трісок. Подай нам теплої страви, не гайся. Не сподівався я такого гостя, куди там, куди!»

Він колись козакував, а тепер сидів на невеличкім хазяйстві; вітати полковника в своїй хаті, хоч би тільки випадково, це була для нього велика честь. Не скривав своєї радості. Але зараз же догадався, в чім діло. Знав, що Москалі облягають Батурина, а коли Чечель тут, так, значиться, з Батурином погано. Глянув зпід ока на гостя і на його чуру, але питатися не смів. Не міг. Важко було. Догадувався, що почує.

Зложив укількоро коврик і постелив на лавці. «Сідайте, ваша милосте. Тут вам краще буде. Ви здорові. Боже ти мій, Боже!»

Не знав, як йому повести розмову.

Чечелеві теж важко було починати. В його душі Ненаситець ревів, обривалися кручі й летіли у про-

пасть, небо валилося на землю, а земля западалася кудись.

Хазяйка накривала стіл. Ставила страву, хазяїн краєв хліб і наливає горілку. «Не знаю, чи смію вас просити», — говорив, подаючи чарку.

Чечель випив мовчки. Позволив чурі сісти за стіл і просив, щоб і йому чарку подали. «Продрог хлопець», — сказав, — «дивуюся, що не прилипився, як другі».

«Славний з нього козак», — похвалила хазяйка й погладила хлопця по голові. «Хай здоровий росте. Хоробрих козаків нам тепер треба більше, ніж коли». Вона не втерпіла, «а щож там у Батурині чувати?» — спитала.

Чечелеві почорніло в очах. Це просте питання поставило перед ним у повний ріст цілу велику і страшну подію.

Махнув рукою.

«Невжеж?» — спитав трівожно хазяїн.

«Егеж», — відповів за Чечеля чура. «Нема нашого Батурина, нема!» Закрив долонями очі й заривав, як дитина. Хазяйка пригорнула його до себе. Хазяїн стояв, ніби стовп. Задеревів. «Нехай діється воля твоя святая», — сказав по хвилині й перехрестився до образів. Важка мовчанка гнітила їх. Тільки хлопець плакав, аж заходився. Ніхто не потішав його, знали, що він за всіх їх плаче і що на цей плач ніякої потіхи бути не може.

«Страва стигне», — озався врешті хазяїн, звертаючись до Чечеля. «Їжте, ваша милосте, кріпиться, бо на тім, що сталося, ще не кінець».

«Це що лиш початок», — притакнув Чечель.

«Початок, а кінця ще й не видно. Богато ще прийдеться нам витерпіти, багато ще потече сліз і крови, поки буде так, як треба».

«Ісусе, Христе, Сине Божий, помилуй нас», — молилася хазяйка, а хазяїн, помовчавши хвилину, спитався несміло:

«Як же він, той Батурин, здався, чи як?»

«Ні», — відповів Чечель. «Його Москалі здобули».

«І зруйнували», — доповів чура.

«Здобули. Я так собі й гадав, бо колиб здався, то не гостив би я вас нині в своїй хаті. Нехай же Богові милосердному буде дяка й за те. Добре, що не здався. Бо погадати собі, який би це був сором. Резиденція, президія і — здалася. Правду сказати, я того й не сподівався. Чечель і Кенігзен, гадаю собі, і здали Москалям Батурин. Ні, цього бути не може».

«Не здобулиб Москалі Батурина», — почав крізь сліози чура, «якщо Ніс не зрадив би був входу».

«Ніс? З яких же це Носів?»

»А Іван, прилуцький наказний полковник».

«Цей? Нехай же його Господь тяжко за таке гідке діло скарає. Забажалося наказному полковникові со-вершенним стати. І чого то людина для тих почесний марних не зробить, аж погадати страшно!»

«Бога в серці не має», — кивала головою хазяйка.

«Такий гарний город і змарнував. Проміняв за пірнач. Бодай би його Бог тим пірначем побив. По кривді людській він його доскочив, а не чесними заслугами козацькими добув. Такий гарний город і через нього пропав. Один замок який, а церкви, а двори! Бувало дивися і надивитися не можеш, яка краса, таке добро. А тепер погадати, нічого нема. На попелище прийдеш, на руїну. От що».

Плакала. Чоловік потішав її. Казав, що відбудуть Батурин. От і Київ скільки разів палили, грабували й плюндрували, а він все таки двигався з руїни на славу Богові і людям.

«Відбудують, та життя людям не вернуть», — відповіла хазяйка і стала випитуватися про своїх знайомих у Батурині, чи вратували вони життя і добро, котрі частини городу зацілили і що з нього залишилося.

«Залишилися згарища і друпи», — відповів Чечель.

А помовчавши хвилину додав: «Та ще залишився я зі жмінкою втікачів». Він гірко всміхнувся. Не міг скрити злости на самого себе, за те, що втікав. Підчас утечі в першу чергу про небезпеку думав, про те, щоб вивести людей, а тепер совість стала докоряти йому, що тисячі погибли, як герої і як мученики, а він з десятками втік, як трус. Послухав розуму, котрий казав ратувати себе і тих, що живими осталися, а тепер серце і совість гризли його. Казали, що поступив самолюбиво та що безкарно йому це не пройде.

Гірко робилося на душі, але розум все таки брав перевагу над серцем, казав, що лишня жертва, це гріх і що легше було згинуть, ніж пускатися на такі труди, невидгоди й небезпеки, які його тепер чекають.

«Хто тобі може дати гваранцію», — казав собі Чечель, — «що за хвилину не впадуть до села царські люди і не захоплять тебе. Може селяни й радіб тебе не дати, та чи їх сила?»

Хазяїн ніби вгадав його чорні гадки. «Ваша милість не потрібують боятися. Ми люди певні й вірні».

«Сподіюся», — відповів Чечель.

«Козак, хоч і на ріллі осяде, а чести своєї лицарської не забуде».

«Так воно й повинно бути».

«Так воно і є. Ми гетьманові доховаємо віри, бо знаємо, що він нас до злого не веде. Як треба чого боятися», — додав, принижуючи голос, — «так хіба черні».

«Черні?»

«Того гультайства, що намножилося тепер за час війни і що тільки глядить, деб легким способом пожитися».

«Як гайвороння, налітають на спокійних людей і не дивляться, чи свій, чи ворог, не бояться гріха», — нарікала хазяйка.

«Перед ними треба оберегатися».

«Всі вони подають себе за козаків, а це прямо розбишаки, а не козаки».

«Страшний народ».

«А ще страшніше, що в нас щось такого може бути. Гетьман Іван Степанович казав винищувати ті банди й вони його за це не люблять і не люблять гетьманців, бо вважають їх своїми ворогами».

«В упорядкованій державі для них місця бути не може.»

«Тому то вони і слухати про державу не хочуть. Для них усе одно — гетьман, хан, король, цар, щоб їх на службу прийняв і гроші платив, або щоб їм дозволив по своєму промишляти. От кого боятися нам».

«А навідуються вони до вашого села?» — спитав Чечель.

«До тепер, славити Бога, ні. Наше село, хоч і не мале собі і не бідне, так не на шляху лежить. Це одно. А друге — знають, що ми не безборонні. Самопалів у нас не багато. У мене та ще в декого. І не всі вміють з самопалів стріляти. Але за те в кожній

стрісі заховані списи, а з луків у нас і хлопчики стріляють, та ще як, як Татари. До нас якою-будь купою і не підходить, а вони великими ватагами не ходять, бо від Москалів непевно. Москалі з ними коротку розправу чинять, або приставай до них, або гинь».

Чечаль і без того знав про ті свовільні купи, що тільки лиха творили на Україні, йому тільки цікаво було довідатися, як до них ставився осілий народ. Почувши, що неприхильно, заспокоївся.

«А щож тепер, вапа милість, гадають починати?» спитав несміливо хазяїн.

«До гетьмана перебиратися».

«За Десну?»

«За Десну, батьку».

«Важко».

«Чомуб-то?»

«А тому, що цар, як тільки почув про перехід гетьмана до Шведів, або, як вони кажуть, про «ізмєну», так зараз велів Меншікову післати над Десну кілька полків драгунів, щоб не дозволити оставшомуся війську козацькому переправлятися на той бік по прелести гетьманської».

«Невжеж?»

«Так воно є. Тепер понад Десною московські драгуни стоять. Переходи караулами обсадили, по дорогам застави поклали, — нікого за Десну не пускають. Уже їм дехто в руки попав, що до гетьмана поспішався».

«І що?»

«Те, що звичайно Москалі в таких випадках роблять, батоги й кнути на місці, а тоді до посольської похідної канцелярії відправляють питати, чи з гетьманом Мазепою змови проти царя не мав. Переказують,

що таке навіть з одним гетьманським канцеляристом склалося».

Для Чечеля були це несподівані новини. Сидячи в обложеному Батурині він не знав, що за той час діялося на Україні. Не гадав, що цар так скоро й рішучо поробить усі заходи, щоб у почині здавити мазепинське повстання. Мабуть зрозумів небезпеку і — спішився. А ми?... У нас є — Носи... І на саму згадку про цього мерзотника Чечель здригнувся.

«Іван Ніс», — повторив у голос, затискаючи кулаки. «Колиб не цей Ніс!»

«Прокляте будь те ім'я од рода та до рода», — сказав, спльовуючи хазяїн.

«Хто на Батурин гляне, той і Носа спомяне», — додала хазяйка, «так як отсе ми його споминаємо, зрадника окаянного».

І вона підперши бороду рукою хиталася журливо.

«Такий город, такий гарний город і видав ворогам на поталу».

Чечель не тільки дивувався вірности хазяїнів для гетьмана й жалеві за його зруйнованою столицею, скільки їх свідомости і знанню справи. Сидить у селі, далеко від битого шляху, ніхто туди не заглядає, а знають, що гетьман до Шведів перейшов, і про розпорядки царські чули, і про все.

«А скажіть мені, будь ласка», — просив, — «звідки ви всі вісти берете і, як бачу, вісти правдиві, а не якісь там бабські сплітки?»

Хазяїн хитро всміхнувся. «Ваша милість знають, що козак чує, як трава росте. Нас тут кількох колишніх козаків, здебільшого таких, що до служби військової неспосібними стали, тому й на ріллі поселилися. Але ми цікавимосся, що діється у світі. Все хтось з

певних людей на звіди їде. Скрізь маємо своїх вірників, ті й переказують нам».

«Так у вас є своя почта».

«Щось ніби жива почта». А наблизившись до Чечеля, шепотом сказав: «Ми вже й гетьманський маніфест читали. Я собі навіть відписав його, бо я письменний».

«То вже й маніфести з того приводу ходять?»

«Егеж. Гетьман розсилає свої, а цар свої. Цар пише, ніби то гетьман зрадив його, не для добра народу, а для власної користи. Ніби то він нас польським панам, а церкву нашу Сауїтам на поталу віддати бажає».

«Ого!»

«То ще не все. Слухайте далше. Та ще каже, ніби то не Москалі наш народ угнітали, а гетьман, ніби то не цар усякі податки на нас накладав, а лиш гетьман богатився кривдою нашою».

«І ви вірите?»

«Хто дурний, хай вірить. Я до них не належу. Каже цар, що він одного сфимка з України до своєї казни не хоче. Обіцяє тим, що вернуть до нього, «милостивое отпущеніє вин їх, содержаніє чинов і маєностей їх без всякого умаленія» та ще нагороди великі за вірну службу».

«За таку, як Ніс йому служив», — докинула хазяйка.

«А гетьман?»

«Що пише гетьман, питаєте?»

«Так»

Хазяїн попросив його в алькир, добув ізза образа в четверо зложений лист паперу і сказав: «Читайте, що наш гетьман пише».

Чечель прочитав гетьманський маніфест, зложив його назад і віддаючи спитався: «Щож ви на це?»

«Питаєте? Гетьманові вірю. Він правду пише. Перейшов до Шведа не ради користи, а лиш, щоб визволити нас із царської неволі, з того ярма, котрого довше носити годі. Невжеж ми сліпі, чи дурні, щоб не бачити, до чого воно йшло? До скасування нашого козацтва й гетьманства та до перестроєння нашої землі на московський лад. Це всякому ясно, хоч не всякому страшно, бо багато є таких, що це їх ані болить, ні свербить. А хібаж нам не все одно, хто над нами панує. Хлопові одна біда — говорять, бо дурні. Та ми, козацькі люди, знаємо світові лад».

«Так ви спочуваєте тому, що гетьман зробив?» — спитав Чечель.

«Не тільки спочуваємо, але й постояти готові».

«То гарно. А багато вас?»

«Того я вам, пане полковнику, ніяк сказати не можу. Але народ козацький, хазяйський, гадаю, одної думки зі мною. Тільки всілякий на землі неосілий, хибкий народ, цей, звичайно, туди й хилиться, куди вітер повіє. І за нього боюся. Дещо і за старшин, за тих, що з гетьманом не пішли».

Чечель задумався, бо і він того боявся. Старшини, звичайно, люди багаті, мають луги й ліси, лани та млини, усякі доходи й вигоди, жаль їм буде втратити ті маєтки. Та ще тепер, коли цар обнадєжує усякою ласкою своєю, хто тільки покається і вернеться до нього. Не одного він на цей гачок легко зловити може. Зокрема тих, що мають родини, жінки і дрібні діти. Що станеться з ними? Ані їх із собою брати, ані дома лишати, — от і біда!

«А не знате, куди діваються жінки й діти тих старшин, що з гетьманом пішли?»

Хазяїн тер чоло. «Підождіть, будь ласка, хай пригадаю. Щось мені і про них доповідали. Ага. Кажуть, немов то деякі до Прилуки втікли. Там ніби то й Орликова жінка і гетьманського господаря Цурки».

«Прилука досить далеко від воєнного терену, може їм там і безпечно буде».

«Не знаю, — може. Тільки в Прилуці всього сотня вояків і то народ не дуже надійний, такі, що з полків повтікали. Не знаю, чи можна їм довіряти, бо не без маєтків старшинські жінки до Прилуки прибули».

І оба вони зажурилися. Думали, як дуже дальший розвиток справи залежний буде від того, як себе там ті старшинські родини почуватимуть, бо чого для своїх жінок і дітей не зроблять їх мужі й батьки.

«Але ми балакаємо», — почав господар, — «а ваша милість утомлені. Який же я нездара. Жінко! А приладь там постіль у світлиці і дай чистої води в циннову вмивальню, та ще добудь із скрині білля що найтоншого, спішись».

«Ніби я цього сама не знала» — відповіла йому жінка, — «аж ти мені це потрібував казати. Все наготовлене як слід. Проси їх милість, хай зволять перейти у другу половину хати».

Чечель що лиш тепер почув, що йому дійсно нічого так дуже не треба, як води, білля і постелі. Він ледви на ногах тримався, повіки спадали йому на очі, як крила птиці, котра вже дальше летіти не може, в голові, ніби буря шуміла.

Подякував добрій хазяйці і з хазяїном перейшов через сіни до світлиці. Тут за печею були криті двері до малої кімнатки без вікон і без других дверей, якої

ніхто і не догадавсяб. В тій кімнатці приготовано для Чечеля, а в світлиці на лавці для його чури.

І що лиш тепер, як Чечель обмився і хотів перебрати сорочку, побачив, що вона поприсихала до тіла. Насилу повіддирали, хазяїн осмотрив рани, бо, як колишній козак, розумів це діло, побажав гостеві спокійної ночі і вийшов.

В світлиці моргнув на чуру. Цей зрозумів знак і вибіг за ним.

Сиділи втрійку і чура розказував про Батурин і як Батуринці не хотіли впустити царського війська і як Ніс зрадою впровадив туди Москалів, який бій ішов, як Кенігзена ранили, як боронився полковник Чечель і як він, втративши всяку надію, з останками своїх людей вискочив з городу і забіг аж тут.

«І тепер ми отсе у вас, а там, у Батурині лиш згарища і трупи, лиш Москалі, як чорти, снуються по тім пеклі і гайвороння над трупами краче».

Він уже не плакав, тільки скреготав зубами й затискав молоді кулаки.

Жаль уступав перед почуттям помсти, котре перший раз явилось в хлопячій душі.

Помститися, помстити за те все, що накоїли вороги.

Хазяйка живалася і по стіні за її спиною хиталася велика, довга тінь, як маятник на годиннику, завішеним десь у просторах.

Хазяїн вхопив голову у руки, підпер лікті, на колінах і дивився в угол хати, ніби в глухий кут, з котрого виходу нема.

На дворі шумів вітер і політав сніжок.

СУСІДИ.

Нараз хазяїн голову підняв: «цитьте!»

Всі троє стрепенулися. Надслухували. Хтось улицею ішов, відсунув ворота, наближався до хати.

Хазяїн встав.

«Не йди!» — крикнула жінка й потягнула його за полу.

«Пусти!» — відповів, вириваючися від неї. «Не знаєш — гість у дім, Бог у дім. Гостя нам треба боронити. Ти, хлопче, йди у світлицю і зачини на защіпку двері. Нікого не впускай, поки я не вернусь».

Взяв самопал, відчинив засув і вийшов.

Незабаром вернувся з трьома сусідами.

Виправдувалися, що спати не дають, на хату в таку пізну пору нападають, але бачили, що світиться у вікнах, так поступили.

«Ви ще не знаєте, що сталося?» — питав один. Хазяїн дав жінці знак, щоб мовчала. «Нічого не знаємо», — відповів.

«Кажіть, що сталося».

«Москалі Батурин добули і зруйнували».

«Що ви кажете?» крикнули обоє і руки заломили. «Батурин? Резиденцію гетьманську? Це немож-

ливо! Город був укріплений, Кенігзен, Чечоль, і гетьман недалеко, і здобули? Як же це?» — вдавали, що нічого не знають.

«Гетьман недалеко, та на час не поспів», — пояснив сусід.

«Не спішився», — доповів другий. «Він добре, що сам до Шведів перейшов, безпечно себе почуває, а що станеться з народом, це для його так, як для мене торішній сніг».

Хазяїн здивувався. Дотепер про гетьмана ніхто так не відзивався.

«Ти, брате», — почав — «несправедливо кажеш. Як не поспів, то видно, що не міг, не сподівався, що Батурин так скоро здасться».

«Він не здавався».

«А як же?» — випитувався хазяїн, ніби то він і справді нічого не знає.

«Наказний полковник Ніс ізрадив, ворогові хід у город показав. Іван Ніс, як знаєш, наказний прилуцький полковник, забажав совершенним стати і видав Меншікову Батурин. Москалі город спалили, а людий перерізали, не жалуючи ні жінок, ні старців, ні дітий».

Хазяйка запаску до очий піднесла, ридала.

«Старшини всіх нас продадуть, як на заріз худобу, вони тільки того й чекають».

Хазяїн попросив гостей сідати. «Хто вам це, люди добрі, казав?» — питався.

«То ти ще нічого не знаєш? Люди з Батурина прийшли, тії, що з Чечелем насилу з городу вискочили».

«А деж полковник Чечель?»

«Кажуть, що у когось у селі. Лихий його зна де він. Може дальше пішов. Здав Батурин, а тепер до

Москалів піде, «милостивого отпущенія вин» у світлійшого просити. Вони до його, як по свячену воду йдуть».

«Хто?»

«Хтож би? Старшини. Випрошують собі ствердження давних грамот і нових на всякі мастности просять, а ми, хто таке ми? Для старшин ми гречкосії, коли прямо не чернь, хто про нас дбає, — скажи! Вони викрутяться, як вюни, а ми цареві за гетьманову зраду відповідь дамо, хоч ми в тій зраді не повинні, бо ми гетьманові до Шведів переходити не казали».

«Жаль говорить з тебе, мій брате», — заспокоював його хазяїн.

«Не жаль, а правда».

«Може й правда, але така, як тобі здається».

«А тобі ні, бо ти за старшинами руку тягнеш, гадаєш, сотником тебе зроблять, — по смерті», — додав глумливо.

«Того я собі не бажаю і ані чинів, ні мастностей не хочу, бо й того, що в мене є, для мене і для жінки досить».

«Досить, та від прибутку голова не болить».

«Як кого. Та не мене. Я за правду стою. А на мою гадку правда ані по запому боці, ані по їх, лиш по середині».

«Себ-то як?»

«А так, що є і гідні старшини, і негідні, як і поміж нами буває. Що Ніс погано зробив, що нічого гіршого і зробити не можна, того я не перечу».

«Бо не можеш».

«І не хочу. Як його, як бішену собаку, колом забив, колиб він мені під руки попався. Але невжеж цей Ніс тільки простих людей ворогам на поталу віддав?

Невжеж у Батурині не погибли також наші старшини, їх жінки й діти? І кілько! А кілько їх ще на муки піде, хай Бог ті муки за наше спасення прийме», — і він перехрестився.

Перехрестилися і зітхнули всі.

«То правда», — відповів розсерджений сусід. «Але гетьман теж недобре зробив. Перейшов, а нас оставив на ласку й неласку судьби, — робіть собі, що хочете».

«Того він ніяк не гадав. Як ішов до Шведів, так це тому, щоб скорше з ними до нас вернутися й захищати нас перед Москалями, а що трапиться такий подлий зрадник, як Ніс, того він предвидіти не міг, як ані ти, ані я нічого такого не предвиджували і навіть не гадали собі».

»А Чечель?»

«Сам кажеш, що полковник Чечель Батурина не здав, що він обороняв його хоробро».

«А все таки втік. Може за ним уже й погоня біжить, ще він нещастя на наше село накличе. Москалі скажуть, що ми Чечеля перед ними скривали, спалять наші хати, а нас переріжуть та перевішають, колиб на палі не повсаджали».

«Так тоді по твому що?»

«Треба нам перешукати село, чи він де не сховався».

«А як сховався?» — спитав хазяїн, вдивляючися сусідові в очі. Цей мовчав.

«А як сховався?» — повторив, — «то що тоді?»

«Тоді треба його Москалям передати, хай його голова за всі наші голови йде».

«Мати Божа!» — аж скрикнула хазяйка. «Як ви, сусіде добрий, щось такого можете казати? Свого чоловіка, такого славного козака, такого лицаря катам у руки видавати?»

«Як ми їх не дамо, то вони видадуть нас, побачите. Не пора міркувати, що годиться, а що ні, а пора про себе дбати, бо ніхто про нас не дбає».

«Недобре ти, сусіде, радиш», — озвався хазяїн хати, — «я такої ради і слухати не хочу. Я до того руки своєї не приложу. Краще голову покладу, ніж Юдою стану. А ти що, брате, на це?» — спитав другого сусіда. Цей видно з гадками бився.

«Гадаю», — казав, — «що нема що Чечелем турбуватися. Хто зна, де він тепер. Може вже в другому селі, а може по дорозі в чужі руки попав. Наша турбота — його люди. Боюся, щоб нам за них якого лиха не було. Декількох можна притулити в селі, перебрати, ніби це челядь, або свої. Але не всіх. Старшин треба відправити в дорогу. І то чим скорше, тим краще».

«За те, що билися за нас?»

«За нас?»

«А за когож? За нашу волю, за те, за що й ми боролися колись, як були молодими. Пригадай собі, у яких пригодах ми нераз були. І чи видавали нас наші люди? Своїх людей на муки, на смерть видавати! — Страшно, товариші, страшно!»

«Страшно, але як конечно, то нічого не вдієш. Краще хай потерпить дехто, ніж терпіти має народ».

«Нехай терплять другі, щоб тільки не ми, правда?» — і хазяїн гірко всміхнувся. Тамті дивилися на нього зпід лоба й вертіли в руках шапками.

Один глипав чорними очима, як вовк, другому вуса нервово дріжали від збентеження. Упадок Батурина нагнав їм такого страху, що готові були до всього, щоб тільки запопасти ласки в ворогів.

Хазяїн знав своїх односельчан. Не багато між ними таких, що на них покладатися можна. Це здебільшого

старші, з діда прадіда козаки. Решта — народ хибкий. Поки добре, то й вони добрі, а не дай Боже лихої пригоди, то щось таке вам зроблять, чого й наймудріша голова не передбачить.

«Знаєте ви що?» — почав хазяїн, силуючися на спокій. «Якщо ви справді гадаєте видавати їх, то в першу чергу видайте мене».

«Вас?» — і сусіди аж підскочили на лаві.

«Так, мене», — відповів рішучо, — «бо я проти Москви стояв і стою, я гетьманові вірним був і є, я тих, що Батурина обороняли, за лицарів тримаю, а не за злочинців, котрих карати треба. Беріть і вяжіть мене, хай моя голова за вапі йде, бо, видно, не сидіти нам довше в одному селі, ми тепер люди з інших світів».

Почувши таке гірке й несподіване слово, замовкли, бо і щож їм було казати? Розуміли, що правда не по їхньому боці, але життя від правди сильнійше. Ратувати себе і своє добро, от що було для них найважнійше. Честь, правда, справедливість, усе воно гарно, та не тоді, як ворог на карку.

Хазяїн читав у їх душах, як у книжці.

«Як же буде?» — почав. «Пізна година. Вже й ранок недалеко, треба рішатися, щоб нас дійсно який чорт не заскочив та не наробив бешкету».

«Хай буде, як громада скаже. Громада великий чоловік».

«А на моє, громада капустияна голова. Вискочить який горлай, застрашить людей і вирішать таке, що й погадати страшно. Знаєте, як воно тепер буває у громаді. Молоді старшини воловодять. Наймит хазяїном править. Поганих часів дожили ми. Краще було у бою полягти, ніж дочекатися такого. Сором від смерти

страшніший. Люди добрі, що ви сорому не боїтеся, що ви суду Господнього не жахаєтесь!»

«Суд царський від суду Божого страшніший, бо Господь милосерний, а цар ні».

«Але й милосердя Боже свої границі має. Не переступаймо їх!»

«Царська власть від Бога, нам слухати треба, що цар велить».

«А гетьманська власть від кого, від чорта?»

«Від царя», — відповіли, щасливі, що попали на таку розв'язку, яка буцім-то заспокоювала їх совість.

«Хто вам це казав?» — питався стрівожений хазяїн —, «хто вам, люди добрі, таку небилицю повів?»

«Піп у церкві проповідував».

Хазяїн зрозумів усе. Попи з царем тримають, з тим царем, що зневажає віру й насміхається з Бога. Цар на гетьмана наклеп пустив, буцім-то він наші церкви й монастирі сауїтам віддати бажає, і попи послушали його.

«Розумію вас», — почав хазяїн голосом сумним, ніби він отсе на якійсь стипі балака. «Ви повірили попам. А знаєте, як вони, ті попи собі міркують?»

«Як?»

«А так, що гетьман за Десною, а цар тут. Заки гетьман зі Шведами поспіє, цар може з ними зробити, що захоче. Та ще міркують вони собі, що хоч тепер гетьмана зрадять, так це ніщо. Як побідить цар, то він їх за тую зраду всілякими маєтностями обдарує, а якщо гетьман зі Шведами верх візьме, то він їм простить, бо гетьман свій чоловік і своїх духовників не буде так карати, як за що-будь карає їх цар. І ви повірили попам?»

«Вони слуги Божі й закони Господні краще знають, ніж ми. Хай вони перед Богом відповідають за нас».

«Кожний за себе відповість, бо на те у нас розум і вольна воля є. Якщо царська власть від Бога, то гетьманська теж від нього. Гетьмана вибрав народ, а голос народу, голос Бога. Негідні ми зватися людьми вольними, коли не розуміємо того».

«Як голос народу голос Бога, то чому ж ти не хочеш слухати того, що громада скаже, громада теж народ».

«Та не така, як наша, і не в таку пору, як тепер. Нашу громаду чорт опутав і вона голосу Божого не чує, — з отсеї розмови бачу. Та я на суд нечестивих не піду».

«А нам пора. Простіть, що позбавили сну».

«Який там сон тепер. Спасибі, що зайшли. Бувайте!»

Відпровадив їх до воріт, глянув на вулицю, постояв і стурбований вернувся до жінки.

«Ось воно як!» — сказав, ховаючи самопал під постелю.

«Щось таке твориться тепер у нас на Україні, чого ніяк не розберу. Народ не той став».

«Інші часи, інші люди», — зітхала жінка.

«Алеж двох правд нема і двох честий також ні. Що було справедливе за батьків і дідів, те чесним і справедливим осталося для внуків, а що ні, те ні».

«Не всякий так гадає, як ти».

«Не всякий, але подумай лиш — ,предательство!»

«Пре — да — тель — ство!» — повторив, розкладаючи безрадно руками.

«Були предателі за часів Христових, є й тепер. І тепер розпнялиб Христа».

«Добре ти кажеш: і тепер розпнялиб Христа за те, що він людям добра бажав. А людям треба не благодати небесної, а звичайної наживи і не слова Господнього вони бояться, а лиш кнута. Страшно подумати, жінко. В Батурині кілька тисяч людей смерть за нашу правду понесло і муки страшні протерпіли, а тут вони тих мучеників, що від рук мучителів спаслися, мучителям видавати хочуть. Я того не переживу».

Ходив по хаті, збентежений до краю.

В його словах почувався такий великий жаль, що слухати було важко. Щоб повернути його від тих гадок, хазяйка просто спитала: «Чи не краще нам полковника Чечеля кудись заховати?»

«Куди?»

«А хоч би в омшаник».

«Гадаеш, не знайдуть. Перед своїм ворогом не сховався».

«То можеб йому дати коня і провести куди безпечно?»

«Не пора тепер. Світає. Треба чекати ночі».

«Жаль, що ми того скорше не зробили».

«Як? Не бачила його? Таж це не чоловік, а тінь. На ногах устояти не міг. Порубаний такий. Дивуюся, що від впливу крови по дорозі не впав».

«Так щож буде?»

«Що Бог дасть, але я його живим зі своєї хати не видам».

Жінка мовила поранню молитву і збиралася палити в печі.

ЛИЦАР У БЛИСКУЧІЙ ЗБРУЇ.

На майдані збирався народ.

Старші на колодах сиділи, пихкаючи люльки, молодші стояли кругом.

Сходило сонце.

Зразу поза хатами і поміж деревами в садах являлася золота смуга, ясна, що аж за очі брала. Згодом ясність тая піднімалася вгору, розкидуючи кругом своє щед্রে проміння. Ніби незрима рука золоте зерно сипала на землю, ніби небесний сівач ішов понад землею і сів.

Декому здавалося, що зпоза обрію з мрачних країн темної ночі виїжджає лицар у блискучій збруї на білому коні, з золотим мечем у долоні. На шоломі в нього китиця огнених пер, вітер обриває їх і кидає на землю. Рожами кладуться вони на поля, на верховіття дерев, на криші хат, пелюстки, платочки рожевого квіття стеляться кругом. Іде велетень лицар, мерехтить сріблиста збруя, сяєво ясне плетється з золотого меча, а перед ним утікає ніч. Горбиться, кулється, до землі присідає і по ставищах, по мокляках, по оболонях волочить за собою свою спідницю довгу з непевної темряви і з нічної імлі.

Дивляться сивоголові господарі, як білий лицар чорну ніч проганяє, знімають шапки й голосно хрестяться, а наймит якийсь, що недавно до села приплився, поміж молодшими гукає: «Пора діло кінчить. Доволі кров нашу пили, кровопийці. Доволі крутили нами. В потребі нашому братові золоті гори обіцяють, приманюють улесливими словами. Хочеш у війську служити, то в реєстр впишемо тебе, а хочеш на землі працювати, так і землю дістанеш. А прошу».

«І млинок, і ставок, і вишневий садок» — доповідав його товариш.

«Дістанеш на Йосафатовій долині, а тепер маєш не садок, а в задок».

Сміються кругом.

«А скінчиться війна, так гонять тебе з полку, як собаку з хрестин. Ти хто такий? Хахло, тягло, хамська твоя мати, йди на панів працювати. От яка наша правда, братя».

«А вжеж, а вжеж», — гомонить поза спинами тих, що на колодах сиділи.

«Ти до чого, синку, ведеш?» — підняв на нього полинялі очі сивоголовий дідусь.

Сторопився. Та тільки на хвилину. Побачивши, що одномишленників кругом чимало, відповідає сміливо, аж гордо: «До чогож би, як не до того, щоб не слухати панів-старшин».

«Ані дуків-серебренників».

«Досить слухалися, тай дослухалися ось до чого».

І підняв руки, як до лету птах, показуючи подрану кожушину.

«Сорочки на хребті не маю. Тільки моїх маєтків, що тая дранка, і тільки худоби, що тії воши в ній. Розбогатів».

«Потішся. Ти не один. Богато таких, що так розбагатіли, багато!»

«Біля гетьмана доробилися».

«Біля ізмінника».

«Податями та налогами всілякими народ обкладав, а все будім-то для царя, цар приказує, а цар у маніх-весті виразно говорить, що він з України одного сфим-ка брати не хоче, що це гетьман до своєї кишені гроші з народу здирав».

«У гетьмана в кожному дворі гроші».

«А в нашого брата, що спина, то воші».

Притакували кругом.

Дід з полинялими очима сумно дивився на лиця царя ясного, що понад обрієм на білому коні проїздив, і на ніч темну, що в байраках перед ним ховалася. Але спідниця її брудна й мокра волочилася по землі, як смородлива ганчірка. Дід нишком покаюний псалом шепотів.

«Я також», — почав другий, — «так собі своїм простим розумом міркую, що блища сорочка, ніж кожух. Блищий нам робучий народ, ніж старшини».

«Блищий, блищий!»

«Хто з робучого народу, хай залишається у нас. Скажемо, що свої, а хто зі старшин, того видати цареві. Цареві не цікаво нас до рук своїх дістати, бо хто ми таке? — «подлий народ». Цар знає, що всякі факції від старшин ідуть, старшин йому давай».

«Справедливо сказано: старшин йому давай. Нагородить нас. Так і видаваймо їх, пеських синів».

Дід перервав псалом. «Видамо своїх, так чужих нам напшють, а гадаєте, що чужі кращі від наших».

«Менший жаль, бо чужі. Від свого кривда гірше болить».

«А вжеж, а вжеж. Своя рука допкульнійше бе».

«Так наші предки гадали і тому в нас добра немає, тому ми у чужому ярмі. Гей, діти, які ви нерозумні. Від своєї кривди куди лекше визволитися, ніж від чужої. Свого гетьмана скинеш, коли він негодячий, а царського намісника не спекаєшся, бо за ним стоїть цар, і військо, і всі сили його, а в тебе що? В тебе лишиться голий кулак і безсильний жаль у серці, і отсе вся твоя оборона. І будеш битися, як перепілка в снігах на морозі, і скиглити будеш, як чайка, нарікаючи на свій розум дурний. Прийде каяття, та вороття не буде».

Іза гаю знімалася хмара й летіла ясному лицареві назустріч. Хотіла прикрити його, ніби невод розпускала небі.

«Хай, що хоче буде, щоб не було, як є. Не сила довше кривду терпїть».

«Не сила, не сила!»

«Гетьмани визволювали нас від Ляхів, а Татар накликали».

«Татари загонами народ гонили у ясир».

«А Мазепа гадаєте що? Визволює Україну від Москалів, а Шведам продає».

«Лютрам бузовірам».

«Не хочемо, не приймаємося!»

«Послухай його маніхвєстів, поможи побити царя, то він панів польських накличе на нас, закріпостить народ».

«Буде, що лан, то пан, а що розвалений тин, то селянин».

«Церкви Єзуїтам віддасть, у монастирях уніятів понасаджує, польські порядки на Україні заведе».

«Не хочемо того, не приймаємося».

«Краще під православного царя».

«Краще! Краще!»

«До чорта з гетьманом! Видаваймо старшин, хай ідуть за голови наші».

Даром дядько з полинялими очима добивався до слова. Ні віку, ні розуму не шанували. Горлаї перед вели.

«Нассалися п'явки нашої крові, відривать пора».

«Пора, пора...!»

«Перетрусити село, чи де Чечеля немає. За його нам від царя велика ласка буде».

«Він світлішого князя Меншікова обидив, царського війська в Батурин не впустив, царських послів зневажив».

«А тепер Батурин пропав, а Чечель перед карою втікає».

«Через нього тисячі народу пропало, на його невинно пролита кров паде, на погибіль йому!»

«На погибіль Чечелеві! На погибіль старшинам!»

«Видаймо Чечеля цареві. Відведім його до найблищого московського караулу».

«Відведім, відведім!» — ревіла товпа.

Снігова хмара ясного лицаря тіннями накривала.

Меркли блискучі бляхи на його широких грудях, снідею заходив шолом, меч иржою вкривався. Щедрою рукою розсипані троянди лияли й ниділи під чобітьми розюшених людей.

А з байраків, з болот недобре ще примерзлих, підносилася брудна спідниця ночі. Вітер її піддирав, підносив і понад селом, як заболоченою хоругвою вимахував.

«Чечеля, Чечеля нам давай! До біса полковників, до біса нам старшин!»

«І без них поживемо!»

«На погибель їм!»

«На погибель».

Хазяїн, у котрого полковник Чечель почував, на силу добився до слова. Старий, багатий козак мав численних сторонників у селі. Постояли за ним. Зацитькували ревунів. «Дайтеж чоловікові слова!» — казали. «Не шуміть! Криками далеко не зайдемо. Це тільки Жида криком городські мури валили, наш крик такої сили не має».

Виліз на колоду і став заспокоювати народ.

Казав те, що й сусідам на розмові у своїй хаті говорив, а саме, що не всі старшини лихі, що є й між ними люди, з великими заслугами. Обороняв гетьмана, котрий на його гадку багато доброго зробив...

«Дукам, сребренникам, а не нам».

«Не будь дуків, не булоб що і взяти в руки».

«Ой прибрали ви нас у свої загарливі руки, так що й дихати важко».

«Та кінець панованню вашому, пани!»

«Кінець нам, а ви гадаєте що? безконечні?» — питався хазяїн.

«Поки землі, поти нас», — відповідали. — «А ви от що!» — дмухали на долоню, показуючи, як старшини полетять на чотири вітри.

«Ми вже раз з вами зробимо якийсь лад», — грозили.

«Поки зробите, послухайте правдивого слова».

«Не треба, не хочемо, не цікаві...»

«Цитьте, хай говорить. Кажіть, дядьку, кажіть».

«Своїх людей на поталу ворогам давати не годиться».

«Треба!»

«Не треба!»

«Мус!»

Поривалися на себе з кулаками. Насилу старші й жінки, що повибігали з хат, зупинили бійку.

«За зраду Бог вас каратиме, як покарав Юду, що зрадив Христа».

«Гетьмана покарає, бо він теж ізрадив».

«Але не вас і не Україну».

«Україна — це ми».

«А ми ні?» — питалися докірливо старші. «А миж що?»

«Ви струп на нашому тілі. Пявки, опирі, кровопийці!»

Оттак кругом. Що заспокояться на хвилину, то знову шум і погана лайка. Вже й до рукопашного бою доходило, бо годі було старим козакам і хазяїнам поважним стерпіти обиду від наймитів і всякого зайшлого народу, котрий на їх гадку, як бідував, то з власної вини, бо гроша в кармані втримати не вмів. Що заробив, те й пропив.

Дійшло до того, що червоними півнями грозили, казали: «підіждіть, хай настане ніч, а вона недалеко, бо день тепер короткий!»

«То я аж такого сорому дочекався», — нарікав сивий дідусь, з полинялими очима, що вже кудись далеко, ніби поза другим беріг заглядали. «То вже в нас аж до такого дійшло! Не буде вам благословення божого, ой не буде, бо ви нічого пошанувати не вмієте, нічого святого нема у вас. Настали часи, що яйце від курки мудрійше й діти батьків розуму вчити хочуть».

«Як батьки дурні, то і вчити їх треба», — озався хтось.

Дідусь мав синів і внуків у громаді.

Не втерпіли обиди. Затріщали плоти, счіпилися люди з собою, кинулися жінки й діти мужам і батькам на підмогу, перемінився майдан у кітловище людське, в котрім варилася страва чортові на снідання.

«Карли панам, проч із старшинами, хай пропадають дуки, Чечеля, Чечеля нам!»

Чорна хмара повисла над селом. Пропав, сховався, поїхав кудись геть срібнопанцирний лицар.

Вулицею надходив чоловік у козацькому контуші, з шаблею при боці, праву, поранену руку за пазуху встромив. Голову мав перевязану — тільки одним оком дивився.

«Чечель! Чечель!» — зашепотіло кругом.

Ступив на майдан, біля колод, на котрих старші хазяї сиділи, став і тим одним оком журливо на погане грище глядів.

Вчорашній розпучливий бій, лицарська смерть Батуриців, щоб доховати віру гетьманові й оборонити чесне ім'я столиці, і отся нинішня гидка, глупа, безтяменна гризня, — якіж далекі й неподібні до себе моменти, якіж супротивні образи! Там вірність і віра, там хоробрість і жертва, тут глузота і подлість, — ніби це два світи, два народи, дві інші культури. Страшне, неправдоподібне, неможливе!

Роздумував над причинами, шукав виправдання якогось, щоб заспокоїти себе, щоб не зневіритися в силу і вартість тієї стихії, і не знаходив нічого. Одно приходило йому на гадку, а саме, що тут степ, а там город, тут ніби тая золота воля, а там життя. При-

викли люди до законів, до ладу, до влади, розвили в собі почуття державне, зрозуміли, що таке честь і боролися за неї так хоробро, як тільки чоловік боротися може.

І почув він у душі своїй таку велику вдячність для отсих лицарів батуринських, таку для них пошану, що отся гризня, на яку тепер дивився, змаліла в його очах до розмірів гризні собак за кістку, кинену крізь вікно панської кухні на смородливий смітник.

«Батурин смертю своєю живий буде, Батурин побідить позагробною побідою», — потішав себе, не відчувачи в серці своєму для отсих чорних лицарів народнього безглуздя нічого більше, крім опрощення сумного. Прости їм, Боже, прости Україно, бо не знають, що творять...

«Чечель, Чечель!» — шепотіло кругом.

Слово «Чечель», ніби зимна вода на розюшених собак, лилося на ті голови горячі, від засліплення п'яні.

Розділювалися купи, що напирали на себе, один від другого відставав, виймали пальці з чубів, переставали давити себе в обіймах, відскакували на боки, так що над майданом тільки жмутки вирваного волосся літали, тільки пояси валялися, тільки пара жлюдий біла, як із коний, на яких за багато тягару накладено.

«Полковник Чечель! Чечель!»

А Чечель стояв, ніби він тут ні при чім.

Його гадки блукали зарослими шляхами України, тими, що могли вести до волі і слави, а завели до сорому і до неволі. Чому? Чому? — питався себе, забуваючи про тую небезпеку, в яку попав, гіршу від учорашньої.

Вчора грозила йому смерть серед бою з ворогами, смерть вожда, котрий позиції не хотів здавати. Нині

висіла над ним гроза впасти жертвою своїх власних людей, темних, засліплених, розлючених, як звіряче стадо. І пригадувалися йому ті найчорніші моменти з історії рідного краю, котрі кидали тінь на найсвітліші події, моменти, від котрих кров стинається в жилах, від котрих лица огнем папашть, моменти найбільшої невдяки, найчорнішої зради — зради провідників товпою.

«Товпою, несвідомою, чорною товпою» — повторив, дивлячись на те, що діялося кругом. «Чому ж та товпа темна й несвідома в нас?» — питався себе Чечель. І замість відповіді пригадалися Лобода, Брюховецький, Самійлович, Тетеря і багато, багато їх, що тую товпу замість робити силою творчо-свідомою цькували, підджували, підбадьорювали влєсливими словами, захоплюючи до безнастанної боротьби не для загального добра, а для особистих вигід. Хто обіцяє більше, хто голосніше кричить, за тим вони підуть. «Багато, багато вини за нами» — казав Чечель собі. Верхи не трималися купи і доли тягнули їх у діл. Замість доли підтягати вгору, ми для успіху хвиливого схилялися вниз, понижували себе й понижували справу, аж дійшли до отсього, що діється тут».

«Ви кликали мене», — сказав голосом грімким, в яким не почувалося ні жаху, ні тривоги.

«Гадали, втік, сховався, боюся вашого суду? Ні, браття. Нема мені чого боятися і ховатися я теж не потрібую. Я тут!»

Дехто обтирав з обличчя кров, колупав у щоці, чи зуби кріпко сидять, гладив вус, чи його не відірвали.

Дивилися зпід лоба, ніби боялися погляду чоловіка, котрого перед хвилиною раді були затоптати в болото.

«Чого вам треба від мене?» — питався полковник Чечель.

Не відповідав ніхто.

«Батурина вам жаль? Ніхто так не жалує за ним, як я, бо в ньому були мої гордощі, моя надія, слава, в ньому був я. Там я сили свої лишив, на батуринських валах кров свою пролив, тоді, як ви тільки злобою і помстою дихали на себе».

Чув, що лагідним словом совісти їх не зворушить, а влещувати не хотів, розуміючи, що тільки правда, єдина свята, чиста правда може отверезити їх.

«За Батурин я перед гетьманом, перед найвищим вождем своїм справу здам, якщо Господь дозволить мені стати перед маєстатом його, а як ні, — то перед Богом, котрий колись усіх нас розсудить, — розсудить мене і вас».

Підступали блище до нього, ніби хотіли краще чути і розуміти його.

«Одного жалую я нині, а саме, що у Батурині разом із другими не поляг».

«Отож воно і є», — підхопив хтось. Чечель глянув у той бік.

«А жалую тому, бо краще з хоробрими людьми трупом лежати, аніж поміж негідними жити».

«Ого, ого!» — почулося вже більше голосів.

«Він обиджає нас. Хоробрий який. Лекше словами кидати, ніж шаблею рубать».

Чечель шаблю з пахви добув. Тільки шматок рукоятки тримався, тай був пощерблений і звесь у крові.

«Ось вам шабля моя. Як ви своїми краще працювали, так плюньте на мою».

Сивоголовий дід піднявся зі свого місця, підступив до Чечеля і попросив тієї шаблі. «Будь ласка!» — і Чечель йому подав. Дід шаблю на руках угору підняв, ніби молився до неї, а потім її побожно поцілував. «Правдива козацька шабля», — сказав і хотів Чечелеві віддати, але й другі підходили до нього, бо й собі хотіли бачити тую шаблю, котра так хоробро гетьманську столицю обороняла. І ходила тая шабля з рук до рук, як живий свідок учорашньої страшної боротьби за славу й волю і за честь України. Приглядалися до неї, доторкалися руками, ніби вона жива, хоч порубана, хоч із неї тільки малий шматок остався.

«Кажете, що я втік», — говорив Чечель далше, — «що я Батурин лишив, а сам перед карою спасався... Брехня! Я боронив Батурин, поки ще можна було обороняти. Труп оборони моєї не потребують, а попіл і згарища сил моїх не вартні. Тих, що живцем у руки ворогів попали, я вирвати не міг. А решту своїх людей і решту своїх сил хотів я заховати, щоб боротися далше за тих, що замість обороняти волю й честь, заколот чинять, брат на брата Каїнову руку підносять, безталанний край до заглади ведуть. І за те ви хочете мене Москалям видавати? Га, щож, — беріть, потерплю за вас, може Господь муки мої за спасення ваше прийме. Може діти, що бачитимуть цей сором, зжахнуться його і виростуть кращими й чеснішими від батьків своїх. Чогож ви стоїте? Вяжіть мене, ведіть до караула, продавайте за юдиний гріш і впийтеся за нього, щоб позабули себе і свій гріх».

Мов зачарована стояла громада. Ніхто і пари з рота не пустив. Старі козаки сумно голови похилили, жінки втирали сльози. Чечелеві жаль груди роздирав. Душу хотів виговорити з себе, не тому, щоб живим

звідтіля вийти, а щоб правду сказати, хоч би за неї прийшлося заплатити життям. Чув гореч на устах і гіркі були його слова, як полин, як чарка отрути.

«Батьки і діди ваші куди більших від мене на муки і на смерть видавали, кажучи: «Хай ідуть за голови наші!» Навіть батька Богдана чернь двічі видати хотіла, так не було руки, котраб піднялася на нього. Я не Богдан, я тільки полковник Чечель, той що Батурина боронив, та не оборонив, бо зрада відчинила ворота, а зрада від хоробрости сильніша. Чогож ви чекаєте, спішіться, бо якщо скортить мене отсю шаблю замість у похву в груди свої вложити, так тоді пропадуть ваші гроші, пропадуть царські милости. Спішіться!»

Та ніхто не важився підступити до полковника Чечеля. Рука не піднімалася. Стояв він, як живий докір за тую кривду, котру збиралися йому зробити. Зворушена совість бачила в Чечелю образ усіх тих провідників козацтва, котрих чернь носила на руках, а опісля кидала в болото, або у важкий момент метала ними, як бездушною колодою у ворожий табір. Не лиш гіркими словами, але й ранами своїми, цілою виснаженою появою обвинувачував Чечель товпу за її кривди супроти одиниць, за непорозуміння поміж ними і за незрозуміння спільного добра. Не розуміли, що залежали від себе. Навіть ті, що так недавно ще гукали: «Чечеля, Чечеля нам!», як гукала колись жидівська товпа: «распи, распи Христа», навіть ті замовкли тепер, ніби в рот води набрали й дивилися тільки, куди-б-то їм непомітно виховзнутися з майдану. А виховзнувшись ховалися між клунами й хатами, бо хотіли свій сором сховати.

Сховалося і сонце у хмарі, з котрої замість білого снігу став накрапати зимний, куди гірше від снігу

дошкульний, зимовий дощ. Тьмився світ, ніби це не до полудня йшло, а бралось під вечір. Сутеніло.

Біля колод стояв Чечель, дивлячись на пустий майдан, як на боевище, з котрого ворог утік.

На колодах сиділи старі діди з головами повними турбот про минуле своє та про майбутнє. Неодно, чого не розуміли колись, зрозуміли тепер і як моглиб, то заховалисяб під землю, щоб лиш заховати цей сором, що їх душі палив. Їх село, їх громада збиралася полковника Чечеля ворогам в руки видавати на кару, на жорстоку смерть. Слава тобі, Боже, що не прийшло до того. За тими думками не чулися й не помітили, як до села наближалася ватага гільтаїв, котрі, почувши, що гетьман за Десною, що Батурин упав, вилазили зі своїх криїв, збиралися у великі купи і з темряви нічної виходили на світло дня. Почувши, що цар прощає усім, хто проти гетьмана заявиться і що Москалі платять за видачу Мазепинців, пустилася на ті промисли погані. Гріш їх манив, манила їх надія наживи.

А все инше не мало для них ніякої ваги. Раз їх викинув народ, не оглядалися на нього. Жити хотіли, а як, якими промислами — їм байдуже.

Помагали караулам царським виловлювати Мазепинців, ставали за собак у тих поганих ловах. Ішли по слідам батуринських утікачів і забрели аж тут. Головна річ Чечель. За нього заплатять Москалі більше, як за сотню звичайних людей. Чечеля, Чечеля їм у руки дістать! Награбували коний, запаслись у рушниці, вже вони не розбишаки нічні, а прямо якась військова частина. Вже в них свій отаман є, котрого слухають безумовно, бо за непослух смерть.

Обступили майдан, налетіли на нього, як круки, що зачули падло. Нажива, нажива буде!

Даремна оборона. Налет неприготованим застав село. Хазяїни, відрізані від своїх хат, з майдану виходу не мали. Голіруч супротивлятися не станеш. Діди очам своїм не вірять. Невжеж вони дожили аж до того? Невжеж сподівалися таких часів, воюючи колись хоробро і чесно за своїх молодих літ? Невжеж це Україна, неਵжеж отся розбишацька ватага, це їхні земляки, люди одної віри й одної крові? З дива вийти не можуть. Боже, помилуй нас.

Чечель зрозумів, що з тими ніякої балачки бути не може. Це вже найгірші зі злих. До них слово приступу не має, на них є одно — сила. Та він безсильний був. Права рука горіла, на тілі повно ран. Мозок кровю запливає.

«Ось він, Чечель! Бери!» — І заки зрозумів ці слова, почув аркан на своїй шиї, почув шнури на руках і ногах, побачив очі, як вовчі сліпаки, і сопух горілки, що бив, як від куф, і завзяття гідне кращої справи. «Боже, муки мої за прощення їх гріхів прийми!» — промовив, попадаючи в отупіння. Бачив, як хазяїн, у котрого він останню свою ніч ночував, бився за нього, як другі старі козаки помагали виривати його з рук гультайв, як навіть ті наймити, що так завзято проти Чечеля гукали, обстоювали за ним, як громада хотіла навіть гроші за полковника Чечеля платити, — не помагало ніщо. Як схочуть, то й без того пограбують село, а за Чечеля їм Москаль багато заплатить.

Більше вони у своїх мозках чорних не кмітували собі нічого. Чечель чув, як його волікли з майдану, геть на поле, як притягнули сани з села, прикріпили його посторонками, щоб і повернутися не міг, накрили кожухом і сани рушили з місця.

«Ні уток, курочок,
Ні хати, ні жінки,
А стократ болячок
У твої печінки».

Сани скрипіли, соромидькі пісні супровожали їх. Кривда, якої Чечель не завинив, верещала поганими, глупими словами. Зневажали батька, матір, навіть Господа Бога в небі. Хотіли перекричати голос совісти, що все таки десь там на споді паних душ ворухилася, скигліла, як у шуварах смертельною кулею ранена чайка.

«Поспішайся, Чечелику,
Чекає Москаль,
Вже для тебе пристроєно
Осиковий палъ.

Гу — у!

Вже для тебе застругано
Гостроверхий кіл,
Не трать сили, Чечелику,
Спускайся у діл.

Гу — у!»

Вітер утікав. Не хотів на свої буйні крила брати такого співу.

Чечель закусив губи. «Прости їм, Господи, бо не знають, що творять».

Сумував серед села болот укритий майдан.

Холодний, зимний дощ сполокував кров. Болото було гідко-руде, смородливе.

Дідуся з полинялими очима діти і внуки підіймали з того болота, витягали зпоміж колод. Потолочений, заболочений, здавалося, — не жив.

Відтирали його, трусили і дивилися, чи не поломані кости.

«Лишіть мене», — просив, — «дайте, хай сконаю. Не хочу такого сорому переживати, діти!»

Котрийсь із хлопчиків підняв із болота до решти поторощену Чечелеву шаблю. Тільки малесенький шматок тримався ще гарної рукоятки. Шабля з рук до рук ходила. Мовчки розглядали її. Супроти її голосного мовчання замірали слова на їх блідих устах.

«Правдива, козацька шабля...»

Більше ніхто нічого не важився казати. Аж обмили ту шаблю, обтерли зі смородливого болота і поклали за образ у тій світлиці, де Чечель останню свою ніч ночував.

.. БО НЕ ЗНАЮТЬ, ЩО ТВОРЯТЬ.

Дня 29 жовтня (ст. ст.) 1708 р. писав цар із своєї кватири у Погрібках:

«Пане полковнику Чернигівський!

Писав нам пан генерал князь Меншіков о злім учинку; і о зраді гетьмана Мазепи і хотів, щоб ви прибули сюди до нас на нараду об тому ділі, про що вчорашнього числа до вас, генеральної, і до всеї старшини і полковників вислані наші укази, щоб зіїдилися на нараду про це діло і на вибір нового гетьмана по правам вольними голосами; і нині це підтверджуємо, щоб зіздові тому бути в Глухові, а вас бажаємо собі, як найскорше тут у себе побачити і об тім дуже потрібнім ділі устно з вами балакати, обнадіюючи вас при тім нашою милостею.

Петро.»

А до непевного цареві полтавського полковника Левенця писав цар Петро тієї самої днини:

«Благородний пане полковнику Полтавський!

Обявляємо вам, що гетьман Мазепа, позабувши страх божий, зрадив нас і перейшов є королю шведському таким отсе образом: зразу оповістив війську,

що дістав він, гетьман, наш указ іти за ріку з військом проти неприятеля, а коли перейшов, тоді уставив його в боевий стрій і, коли до них неприятель наблизився, тоді він тому війську, що було при нім, заявив, що він, гетьман, прийшов на службу до короля шведського і тому то тоді Шведи військо його окружили і в такий спосіб старшини попали в руки неприятеля. «Того ради» післали ми укази до старшин і до полковників і до інших чинів, щоб вони збиралися на вибір нового гетьмана і вас особливо «напоминаємо», що подбати треба, щоб «малоросійський народ» не попав під володіння польське, а церкви і монастирі святі, щоб не були осквернені і в унію повернені; того ради желасмо, щоб ви як найскорше сюди до нас для ради і «упреждения» всього того прибули й обнадіюємо вас при тім нашою високою милостою.

Петро.»

Подібні листи відправлено до наказного ніжинського полковника і до інших старшин, а також до єпископів. Усіх їх цар негайно кликав до себе для вибору нового гетьмана, щоб бувший гетьман не «возмушав» народу, щоб випередити і знівечити його злочинні наміри, в чім «крайная нужда і спасення всеї Малої Росії состоїть». Цар виявляв себе не лиш «государем», але й «оборонителем малоросійскаго края» і нагадував старшинам, що вони також «ревнителі о православїї» і що вони мусять стати «за віру й отечество свое». Всім їм цар обіцяв за це свою особливу високу милість і жаловання царське.

В маніфестах до всього «малоросійскаго» народу кидав цар наклеп на бувшого гетьмана, будім-то він хоче Україну Польщі запродати, а церкви й монастирі

святі віддати уніятam на поталу. За те себе представляв оборонцем України, знаючи вражливість народу на податки й інші тягарі матеріяльні, казав, що гетьман по-заводив деякі нові податки «хитростію своєю, без царського указу, будьто на плату для війська, а на самим ділі ради збогачення свого. Ми же ні єдиного пенязя в казну нашу во всем малоросійском краю брать не повеливаем». Та признавав цар, що народові діялися кривди, але тепер він «войскам своим великоросійским под смертною карою запретил малоросійскому народу никакого разоренія и обид отнюдь не чинить».

Таким способом цар Петро хотів прихилити до себе тих старшин, що з гетьманом за Десну не пішли і в Батурині не замкнулися, а також збаламутити народ, що попав між молот і ковало, між Шведів і Москалів. Але й про найблищих гетьманові людей цар не забував. Казав, що ті, які «ізміною вора Мазепи були заведені в неприятельські руки», можуть спокійно зі шведського війська вернутися і зайняти свої попередні уряди, не боячись ніякої кари. «Милостивое отпущеніє вини їх, содержаніє чинов і маестностей їх без усякого умаленія і впредь наша ц. в. милість». За теж усі вони, що протягом місяця не повернуться до царя, будуть позбавлені чинів і урядів при «войську нашим запорожським», а жінки їх і діти будуть взяті під «карауль, прислани къ намъ, великому государю, которые сосланы будут въ ссылку».

Гетьман Мазепа і король Карло теж не мовчали.

Король Карло писав, що на прохання гетьмана Мазепи він бере в свою оборону цілий український народ і обіцяє захищати його від «неправого й неприязного московського пановання», підтримуючи народні змагання до привергнення вольностей прежніх. «Король роз-

криває політичну систему московського уряду, котра веде до того, щоб, зломивши всяку опозицію з боку місцевого населення, змосковщити весь край.

«Если кріпко тому не запобіжите, знайдете погубу цілому народу настоящую». Тому то король Карло і закликав усіх Українців до боротьби за права і вольности, нівечені царями. Але щож! Король і гетьман Мазепа були ген за Десною, а царські війська стояли більшими й меншими залогами по різних городах, як ось у Переяславі, Ніжині й Чернигові. До того Батурин упав і разом із ним упав страх на людей малої віри й невеликого характеру.

До царської кватири у Погрібках і до Глухова, де мали відбутися вибори нового гетьмана, тягнули старшини, козаки, духовники світські й чернечі цілими валками, щоб заявляти свою непоколибиму вірність цареві, а гнів і ненависть для бувшого гетьмана Мазепа, за його нечуваний та невиданий злочин, — за зраду його величества царя, того самого царя, котрого вони самі називали антихристом і котрому приписували вину за всі свої кривди й терпіння, за здирства невиносимі, за угніти всілякі, на які нераз перед гетьманом нарікали.

А тепер він, той самий цар-антихрист, заступник, покровитель, прямо ангел хранитель України, живий архистратиг Михаїл, а гетьман Мазепа, котрий стільки величних церков побудував, школами і всякими приютами повсякчасно печалився, ворог краю і народу, який не дбає про самостійність України, лиш хоче повернути її під владу польського панства, а віру святу подати у наругу. Прикро, соромно, страшно!

Полковник Чечель, ідучи на санях невідомими шляхами й бездоріжжями, роздумував над тим. Шнури й

посторонки, котрими був прикріплений, відалися в його руки й ноги, давили груди і спинали віддих, рани пекли, змагався жар, спрага палила його. Але він терпів душею, ще більше, ніж тілом. На постоях підходили до нього його мучителі, гидкі, брудні, п'яні, щоб подивитися, чи живий він ще. І замість попустити шнури, замість подати йому води, насміхалися над його терпінням.

«Поспішайся, Чечелику,
Чекає Москаль,
Вже для тебе зготовлено
Осиковий паль».

Гу — у!»

Чечель повертав голову на другий бік, примикав те одно видюще око і твердив водно: «Прости їм, Господи, бо не знають, що творять». У тих божеських словах він почував самотність, самотність, самотність.

Сани підсакували на ровах і на груді, неприкритій снігом, і кожух осувався з нього.

Віддихав свіжим воздухом і дивився кругом.

Бачив, як далекими шляхами мандрували козацькі прошаки до царських милостивих стіп.

«Летять круки на жир. Біжать вовки й шакалі, зачувши трупа».

І Чечелеві здавалося, що він чує цей поганий сморід, яким несе від падла.

«Падло, політичне падло, от що ви таке!»

Пригадувалися часи, коли то князі й бояри наші їздили до темників татарських і до Сараю до ханів, кланялися, клеветали одні на других, впевняли в своїй вірності й любові непохитній, щоб випросити ярлик на городи й волости для себе. Подібно, як тепер.

Пригадувалися ворожнечі й каверзи галицьких боярів, як вони, щоб ослабити владу своїх власних, рідних князів, накладали з ворогами й накликали їх на свою державу, бо вище клали вони свої власні вигоди від державного добра.

Як і тепер...

Пригадалася безталанна Настася Чигрівна і мудрий князь Ярослав Осмомисл, пригадався лицар-сліпець, князь Василько Тербовельський, і багато-багато сумних, чорними красками мальованих картин, аж до Виговського, Дорошенка, Сомка, аж до гетьмана Мазепи..

Шнури чимраз глибше відалися в тіло і спрага чимраз дошкульніше пекла. Чорно, червоно робилося в очах, голову розпирали гадки.

Якщо муки його потрібні за спокутування отсих гріхів — Господи, хай діється воля твоя!

Сани зупинилися. Ватага збентежилася. Видно було, що щось несподіваного зайшло.

Чечель чув, як його мучителі, лишивши тільки двох людей при конях, сами подались у ярок. Звідтам долітали до нього їх вигуки і крики. Перечилися, сварилися, не могли дійти до згоди. Незабаром зрозумів, у чім діло.

Вони побачили здалеку, як надтягала армія московська і не могли погодитися, як їм підходити до неї.

Одні казали, що гуртом, а другі, що краще вислати депутатів, бо хто зна, як до них поставляться Москалі, чи не заберуть від них Чечеля і замість нагороди, чи не поступлять з ними, як з бандитами. Тамті, що були за тим, щоб на зустріч царській армії цілою ватагою іти, боялися, що, як пішлють тільки делегатів, так тії заберуть гроші для себе, підуть з Москалями, а

їх оставляють дурнями у ярку. Ніяк не могли дійти до згоди.

«І між ними нема однодушности», думав собі Чечель. «Скрізь колотнеча, распря. Ніхто нікому не вірить, гризуться, як за кістку собаки. Колиж тій гризні прийде кінець?»

Московська армія наближалася. Здалеку чути було грюхит тарабанів, тупіт кінських копит і стукіт тисячів чобіт.

Побідоносна армія царська йшла з Батурина у Глухів.

За передною сторожею везли батуринські гармати, закопчені, заболочені, по осі в крові.

Глянув Чечель і кровю серце йому зайшло.

Пригадав собі Кенігзена, хороброго гарматнього осула, що так славно орудував ними. Колиб не Ніс і не Кенігзенові рани, ті гармати ворога в Батурин не впустилиб. Ревілиб на мурах, як льви, ригалиб огнем на ворога, як смоки, громами рокотілиб грізно, поки рокоту цього не зачув би був гетьман.

А так, — глухо дудонить земля під ними. Котяться окервавлені колеса, гармати запираються, грязнуть, стають, бо ніяк не хочеться їм іти в полон. Сорому бояться, бояться, щоб не казали їм стріляти на своїх.

А за гарматами що найсильніші драгуни несуть хоругви козацькі. Пошарпані, подерті, як крила вірлів, що в час бурі попід хмари літали. Скільки побід бачили вони, скільки козацьких очий дивилося колись на них, як на свої святощі найдорощі! Головами лягти, хоругви не здати. І полягли Батуринці, а не здали своїх прапорів. Від трупів забрали їх Москалі, а не від живих. Тримайте, тримайте їх кріпко в руках,

а то повідриваються з держаків і розвіються, як хмари по блакиті.

Світліший князь Меншіков нарочно казав їх розпускати, бо наближалися до Конотопу, до того Конотопу, біля котрого колись гетьман Іван Виговський сорок тисяч московського війська трупом поклав. Нехай козацькі прапори невольниками туди ступають, куди колись побідниками ходили, хай бачить український народ, що добра доля відвернулася від нього і хай спокійно кладе свої руки в кайдани. Чужі хорунжі вимахують хоругвами, хочуть, щоб вони розвівалися буйно, щоб усякий пізнавав їх, — так хоругви розвіватися не хочуть, соромно хиляться вниз і прилягають до своїх держаків.

А за хоругвами бунчуки, бунчуки, що з гетьманом ходили, де гетьман, там і бунчук. А тепер вони перед полководцем царським бранцями йдуть.

А за бунчуками, Боже, чи це йому ввижається, чи правда це, московський старшина гетьманську золочену, самоцвітами густо оздоблену гетьманську булаву в руках держить. Підносить, вимахує нею, ніби знаки дає, насміхається.

І Чечель примикає повіки, щоб не бачити того.

Але бачить. Жахливий образ візується у мозок. Не забути його, не забути!

Простує спину, пручається, шнури тріщать та не подаються. В Батурині свої сили лишив.

Дивися, хоч ти один дивися на клейноди гетьманські іншими очима, як на них дивляться вороги, і свої, що здовж шляху лобами до землі припадають, поклони бють, але не перед тими святощами, а перед силою побідника.

А за клейнодами йдуть їх оборонці, козаки і старшини, котрих Меншіков на місці смертю не скарав, а веде їх у тріюмфальнім поході своему цареві на втіху, а їм на смертну кару в Лебедині. Нема між ними ні одного непорубаного й непокаліченого, цілого. Здоровими, значиться, не здались.

І Чечель відітхнув. Хоч за те хай буде Богові милосерному дяка. Дивіться, дивіться, земляки, і знайте, що є ще хоробрі поміж вами, є ще козаки справжні, що скорше згинуть, ніж осоромлять себе і предківську славу свою. Дивися, земле рідна, і тіпся, що ти ще не пустоплодна, бо не родиш самого хабузу, самих степових бурянів, самого перекотиполя, котре летить, куди ним вітер буйний повіє.

А між ними у повозі найхоробрійший зпоміж них гарматній осаул Кенігзен.

Посадили його високо, попідпирали, бо він о своїх силах сидіти не може, а Меншіков не хоче, щоб він лежав. Нехай народ дивиться на цього Німця, що вірність своєму вождові вище царської ласки поклав.

Сидить гарматній осаул фон Кенігзен високо, ніби це він, а не Меншіков у тріюмфальному поході їде. Очі йому смертельною мракою заходять, але на обличчю його саме горде завзяття, сама погорда для всіх, що гордості не мають.

Переїзджас повіз Кенігзена поруч саний, на котрих лежить Чечель і їх очі зустрічаються з собою востаннє на землі. Очі двох оборонців гетьманської столиці, двох вірних, аж до смерті людей. Як мало тепер таких! Дивуються, здоровлять себе, шанують і прощаються на віки.

Повіз Кенігзена переїзджас, Чечелеві сани стоять серед поля, недалеко шляху, чекаючи, поки не перей-

дуть останні бранці, а за ними між царськими офіцерами не надтягне сам світліший князь Меншіков.

Ось і він.

Побачив сани і шнурми прив'язаного до них козака.

Депутати від гультайської ватаги підбігають до чорного коня княжого, б'ють чолом, розкладають руками, щось толкують, світліший здержує похід і злазить з коня.

Чечель знає, що Меншіков підійде до нього, буде оглядати, як зловлену до клітки звірюку, схоче впевнитися, чи він ще живий і, розуміється, не лишить його тут, а забере з собою там, куди Кенігзена і других веде, куди їдуть батуринські гармати, хоругви, бунчуки і гетьманські клейноди . . . Боже ти мій, гетьманські клейноди! І Чечель деревіє. Байдуже йому, що казатиме світліший, байдуже, яку долю вирішить для нього, байдуже все. Ні думати, ні відчувати він уже не може. Мрака, мрака кругом, а з неї, ніби двоє світил із другого світа, двоє вірних очий гарматнього осаула фон Кенігзена. Все гасне, вони сіяють крізь пільму. *Ex tenebris lux*. Сам світліший князь Меншіков зволив вселаскавійше промовити до полковника Чечеля. Щось питається його, Чечель не відповідає.

Доторкаються його, наслухують, чи дихає — Чечелеві байдуже. Чує, як князь Меншіков каже попустити йому шнур, мало того, велить перенести на віз і подати йому води з вином. Боїться, щоб полковник Чечель, командант батуринської твердині, в дорозі не помер. Требаж його допитувати, судити і карати. Це не будь хто. Чечель уявляє собі, який цей суд буде і знає, яку йому кару присудять, та йому і це байдуже.

Долі свої і найскорійшим конем не обідеш. Господи Боже, нехай станеться твоя воля свята!

Віз, на котрім приміщено Чечеля, рушає з місця. І його теж не поклали, а посадили й попідпирали мішками, повними награбованого в Батурині добра, бо Чечеля скрізь знають. Нехай бачать, яким із здобутого Батурина вертає його командант. Візджають у Конотоп.

Частини армії князя Меншікова стають табором кругом города, тільки ті полки, що їх світліший хоче мати біля себе для почести і для всякої безпеки, входять у город.

Город майже пустий. Хто міг, заздалегідь утік із нього, як утікають люди перед повінею, як біжать від пожежі.

Драгуни бігають від хати до хати й виганяють перестрашених людей на майдан. Хто не хоче розгнівити світлішого князя Меншікова, мусить іти дивитися, як каратимуть батуринського гарматнього осаула фон Кенігзена.

Світлішому спішно. Мазепинець Кенігзен недужий і лікар боїться, що він до Глухова не доїде.

Щоб не сконав безкарно, треба його в Конотопі на колесо взяти.

На болотнистий майдан зносять усякі брами і двері, та на швидку будують поміст, на котрім укладають приладдя муки. До помосту підкочує віз з Кенігзеном, знімають його, кати зривають убрання, — спішись, спішись!

Спішаться, волічуть і — колесують трупа.

Царської кари нікому не минути. Навіть смерть не увільнить тебе від неї.

«Трупа колесують» — здригається народ. Зневага покійника проймає їх жахом. Такого ще на світі не бувало. Привикли, що перед маєстатом смерти навіть найзавзятійша злість мовкне.

Бачать, що тут починається щось таке, що перше і не снилося нікому. А вони безсилі. Гетьман переїхав за Десну, старшини до царя з чолобитнею їдуть. Остається одно — понурити голову, закусити зуби і ждати... Ще наша мати не пропала.

Трупові кости торощать. Зжахаються серця, мороз іде по спинах, кров стинається у жилах.

Імлисто, тьмаво, страшно.

А крізь тую імлу, крізь пільму, котрою осотується перед Чечелем світ, сияють вірні Кенігізенові очі, мов світляні сигнали з якогось другого, кращого світа.

Чечелеві здається, що Кенігізен кличе його туди.

СОЮЗНИКИ.

Генерал Левенгавпт, з великими, ясними очима, з двома жмутками сивого волосся на високому лобі і з латинською книжкою під пахою, випивав третю чарку української горілки. З видимим вдоволенням мляскав широкими, ніби напухлими устами й підносячи чарку до полковника Гіллєнкрока, говорив, ніби крізь зуби плював: *prosit!*

Полковник Гіллєнкрок підносив голову від маршрути, доторкався своєї чарки і порскав, ніби стратив когось: *prosit!* Тоді знову хилився над маршруту і весь потопає у неї.

Звичайно мовчаливий Левенгавпт мав якраз нині велику охоту побалакати собі трохи, та не мав з ким.

Генералмайор Ляґєркрона був на розїздках у друтому селі, Шпарре і Кройц, як це часто між ними водилося, перечилися на тему якогось «ордр де батай», полковник Аппельґрен їздив понад Десну, вишукуючи місце, де найкраще булоб перейти ту непривітну, в шуварах та болотах сховану річку — хоч ніхто йому цього завдання не доручував, і тому Левенгавпт зайшов до Гіллєнкрока, бо в нього збиралися звичайно

вищі офіцери, щоб довідатися, яка буде дальша маршрута.

«До чорта, полковнику!» — сердився генерал Левенгаупт, «ви мене, як бачу, легковажите собі, ігноруйте».

Гілленкротк відірвав на хвилину очі від карти і спитав, ніби крізь сон: «а що таке?»

«Нічого, лиш договоритися до вас тяжко. Киньте цю прокляту маршруту, бо невжеж не все одно, в яке болото ви нас заведете?»

«Нікого я у болото не воджу», — відповів обиджений полковник.

«А по битві під Равкою?»

«Під Раєвкою», — поправив полковник.

«Хай буде під Раєвкою», — продовжав генерал. «Кілька днів сновигали ми по болотах і мало з голоду не подошли».

«Або пригадайте собі, як Лягеркрона до Пу—тша—пу ішов».

«До Почепу» — поправив полковник.

«Хай буде до По—тше—пу», — притакнув генерал.

«Замість просто носа марш-марш! двацять миль у право обійшли і По—тше—пу, той ключ до цілої України, чорт нам зперед носа вхопив».

«Не маршрута, а хлопипровідники в тому винуваті. Ми робимо, що тільки чоловік може зробити. Але терен чужий і невідомий, добрих карт нема, країна, ніби туди нога людська ще не ступала, надлюдських зусиль від нас його королівська милість вимагає».

«То правда. Його королівська милість легких завдань і легких побід не любить. Чим більші труднощі і чим більша небезпека, тим більше він радіє. Ті-

шиться, в долоні плеще, прямо, як хлопчик, як студент!»

«Ніколи не забуду, як він Лягеркрона шукати пішов. 60 миль лісами, болотами, безвістями нас водив, більше ніж тиждень терпіли ми страшні, прямо нечувані труди й терпіння, коні сотками гинули, вози з усяким добром, привезеним із Саксонії, поринали в грязюці, що їх звідтам хіба сам чорт добуде, а він був вдоволений і веселий. Ляпалії, ляпалії! — повторяв, коли йому хто доніс про якусь нову велику втрату».

«Ляпалії! У його милости все ляпалії. Завалиться міст і сотні людей потонуть у хвилях — ляпалії; загрузне батарея у багні — ляпалії, наткнеться на армію неприятеля в десятеро сильнішу — ляпалії. У того чоловіка нема небезпеки, нема втрати, нема катастрофи, все в нього ляпалії».

«Правда. Це не чоловік, а демон. Дух Вікінгів, Варягів, норманських авантюристів покутує в тій дивній, неспокійній душі. Він король? Король дбає про добро своїх підданих».

«Його милість підданих своїх, одних по широкому світі в авантурах губить, а других дома, в краю до жебрацької торби доводить».

«Мати благальні листи до нього пише, щоб вертався, а він, читаючи їх, усміхається тою дивною усмішкою Мефіста й дитини. Розгадай його, розкуси цей чортячий горіх».

«До розпуки чоловіка тою усмішкою доводить».

Наливали чарки й випивали не душком, а по трощечки, захвалюючи українську горілку. Куди краща від їх тонкого, шведського пива.

«Не диво», — казав генерал Лєвенгавіт, — «що Українці так багато тієї горілки тягнуть. Особливо зимою, так як тепер, вона багато тепла чоловікові додає».

«І гумору» — притакнув Гіллєнкрок.

«Гумору, полковнику», — завважив Лєвенгавіт, — «ну, того, то вже мені ніхто додати не може».

Розтворив латинську книжку і ніби читав, а на ділі пригадував собі свій нещасливий похід і погром під Лісним. Сталося це недавно, кілька тижнів тому і Лєвенгавіт не міг освоїтися з гадкою, що його, знаменитого каролінського генерала, побив Меншіков. «Скажіть мені, пане товарищу, чому його милість не підіждав на мене? Я був під Шкловом, король розбив царя під Добрим і ще десь-там (ніяк цих кучерявих назв не вимовлю), пігнався за ним, ще трохи і ще трохи і ще трохи, а булиб ми злучили наші армії, пішли на Москву, скинули Петра, посадили на престолі Алексія, а тоді вже завести лад у Польщі та Саксонії, то булаб прямо играшка. Ну скажіть ви мені, чому король не підіждав мене? Несподівано повернув на Україну, а мене лишив самого перед неприятелем, мало що не в десятеро сильнішим. Десять тисяч людей коштував десятеро сильнішим. Десять тисяч людей коштував цей «шпас». Погадайте: десять тисяч». Лєвенгавіт ухопив Гіллєнкрока за четвертий ґузик на його полинялім, голу-бім каптані і вдивляючись йому в очі повторяв: «десять тисяч! Що я ще шість тисяч сімсот людей і трохи табору королеві з цієї опресії уратував, це велике щастя. Велике щастя! Ну, скажіть ви мені, чому він це зробив?»

«Не знаю», — відповів перестрашено Гіллєнкрок. Він боявся, щоб меланхолійний генерал не повідрирав

йому половини ґузиків і ніби виправдуючися впевняв: «офіцерське слово даю, що не знаю».

«І багато ми дечого не знаємо», — журливо похитував двома насторошеними жмутками волосся хоробрий генерал. «Багато ми дечого не знаємо, що робить його милість король і не довідаємося ніколи. Про його походи писатимуть колись книжки, понаписують усяких дурниць, бо як же можуть розкусити цей дивний характер наші внуки й правнуки, коли ми, каролінці, Карла не можемо зрозуміти».

«Наша річ слухати його і служити вірно».

«Ну так. Це друге діло. Це розуміється само собою. Слухати і служити вірно. Але хотілосяб знати свого вождя, відчувати його, розуміти, а як ні, то хоч угадувати».

«Угадай вітер, або погоду. Його милість стихія».

Левенгавпт нервово тер високе чоло посіканою долонею.

«Знаєте», — почав нараз, — «що мені сказав король, коли я зпід Слісного» —

«Лісного!» — поправив Гілленкрюк. —

«Коли я зпід Лісного припровадив йому не цілу половину моєї армії і виправдував невдачу?... „Ляпалії“ сказав король і поплескав по рамені, як би я доносив про втрату одного воза сіна. „Ляпалії“, — повторили генерали, сміючись на все горло.»

«Булоб смішно», — почав Левенгавпт, — «колиб не було сумно. Я тієї битви під Лісним, поки мого життя, не забуду». І він сотний раз за тих кілька тижнів став пояснювати, які були сили в нього, а які у царя, як обі армії стояли і який був перебіг того сумного для Шведів бою. «Я», — кінчив, — «не поповнив там ані одної похибки. Але король? Чого він з первіс-

но наміченої дороги Минськ, Смоленськ, Москва, повернув нараз на Стародуб і якийсь там Батурин, скажіть — чого?»

«Nemo omnia scire potest», — відповів Гілленкрок, «nisi Carolus rex», додав Левенгавпт.

«Ляпалії, ляпалії», — махали оба руками, наслідуючи характеристичний рух свого короля.

«То правда», — почав Левенгавпт, — «що цар Петро вхопився монгольської тактики, втікати й палити все кругом себе, щоб не було поживи ні для коний, ні для людей, алеж ясна річ, що він не міг спалити цілого свого краю, цеж нонсенс! Поспішними маршами могли ми дігнати його, зневолити до рішального бою, а як ні, то обійти московську армію та увійти в Москву».

«Язиком...»

Генерал Левенгавпт здивовано глянув на полковника.

«Язиком, пане генерале. Наша армія втомлена і виснажена, чим далше в глиб Московщини, тим тяжше діставати з далекої Швеції скріплення в людях і в воєнних матеріалах, до того надходить зима, а вона, чим далше на північ, тим жорстокіша. Я не дивуюся, що його милість король повернув на Україну».

«А там, гадаєте, краще?»

«Україна край дуже багатий, медом і молоком текучий. І підсоння там, мабуть, тепліше, бо все таки більше на полудне, а до того Мазепа».

Генерал Левенгавпт закрив свою латинську книжку і силувався всунути її поміж гузики свого каптана.

«Кажуть, цей Мазепа знаменито латинською мовою балака».

Гілленкрок усміхнувся. «Як Ціцерон. І взагалі лю-

дина він дуже освічена, бувала, світовий чоловік, достойний».

«Цікаво», — і Лєвенгавпт, відсуваючи чарку на бік, зітхнув. На його під вечір находив гірший смуток, прямо меланхолія.

А тепер вечеріло, в квартирі темніло, так що Гіллєнкрок нічого вже не бачив на своїй карті, до котрої, розмовляючи з Лєвенгавптом, все таки деколи зазирає.

«Достойний чоловік отсей Мазепа, кажете?» — повторив Лєвенгавпт. «Гарно. Побачимо. Та тільки я боюсь, чи не підступ це, бо говорять, що гетьман, то великий лис. Щоб не перехитрив він нашого легковірного короля».

Щоб тільки рішився перейти до нас, бо не уявляєте собі, як важке його положення. Москалі скрізь на Україні залогами стоять. Цар багато війська від гетьмана бере, поживи теж чимало вимагає. Якщо Мазепа вирветься з тієї опресії, так видно, що він грає першої міри».

«А король?»

«Король дожидається його. Його милість останніми днями дуже неспокійний зробився. Хвилини на місці не посидить. На коня і їде кудись. Навіть без асистенції. Боюсь, щоб йому знов щось нового не стрілило до голови».

«А де король тепер?»

«Питаєте вітру в полі. Може в Ларинівці, в Комані, а може аж в Орлівці, де наші передні сторожі з Гельмом стоять. Носить ним понад Десною, ще де на Москалів наткнеться».

«З ким поїхав?»

«В тім то й біда, що і тепер асистенції не взяв. Кількох трабантів і невідступний Гультман».

«Вірний, як пес».

«Але старий. Погадайте, генерале, колиб вони так дійсно зустрінулися де з московською патрулею. Що тоді? Король не втікав би. Бивсяб. Знаю його».

«Всі ми його знаємо і тому журимосся».

«Боже ти мій, що нам з тим хлопчиськом... з його милостю робити?» — поправився квартирмайстер. «Він занепасть себе, він ніби нарочно свої згуби шукає».

«Ні, згуба шукає його. А він, щоб показати, що не боїться, робить те все, що робить».

І оба вірні офіцери стали журитися своїм улюбленим вождем, забуваючи, що перед хвилиною нарікали на нього.

«Можеб розіслати окремі патрулі?»

«Борони Боже! Не смійте! Зустріне, догадається і ще далше поїде. Нарочно, щоб переконати нас, що воля його сильніша від нашої турботи про нього і від любови».

«Боже великий, бережи його милість короля!» — і оба повернулися до вікон.

Смеркалося. В таборі розпалювали огнища, щоб варити страву, грітися при них і балакати. З вікна, крізь котре дивився Левенгавпт, видно було дорогу з Орлівки до Гірок. В Орлівці, віддаленій о які три милі, стояли передові відділи шведські під командою Гельма, а в Гірках король Карло.

«А що не казав я!» — радісно від свого вікна крикнув Гілленкрюк.

«Король від Гельма з Орлівки вертає».

Але Левенгавпт відповів. «Це не король. Це якийсь більший гурт, а ви сами говорили, що король тільки з кількома трабантами і з Гульманом поїхав. Тут людей, як здалеку оцінити можна, більше сотні».

«Більше», — притакнув Гілленкрюк. «Хтож би то такий?»...

І оба, не надумуючись довго, вбрали капелюхи, накинули на себе плащі й пішли, мало що не побігли назустріч незнайомим гостям.

Перед віздовими воротами до села побачили гурт їздців на гарних, породистих конях. На людях довгі плащі, дорогими футрами підбивані, на конях упряж срібна, або й золочена. Поміж ними на білому, арабському кони мущина, якому літ можна було числити коло 60, у соболевій шапці і в такому ж футрі, з булавою золотою, густо самоцвітами оздобленою.

«Його милість король у таборі?» — питався шведського офіцера, що вибіг із вартівні, побачивши несподіваних гостей.

Знав, що це не цар, бо цар високий і страшний, а цей був середнього росту і дивно гарного та ввічливого обличчя. Хтоб не був — видно, персону достойну, котру треба привітати гідно. Дав знак, варта вискочила, уставилася перед воротами і віддала честь.

«Його милости короля в Гірках немає», — відповів офіцер.

«А деж?»

«Невідомо».

«Коли його милість поверне?»

«Не можемо сказати».

«Так, будь ласка, доложіть його милости королеві, що гетьман Мазепа з близькими своїми людьми приїздив вітати його милість короля шведського на українській землі».

Офіцер витягнувся, як струна. Гілленкрюк і Левенгаупт віддавали честь належну пануючим.

Гетьман відклонився, повернув конем і весь його гурт, як вітер, помчав дорогою з Гірок до Орлівки.

«Мазепа!» — промовив здивований Гіллєнкрок.

«Гетьман Мазепа!» — відповів урадований Левенгавпт.

«Мазепа! Мазепа!» — залунало кругом по шведському таборі.

Король Карло вернув пізно вночі з одної зі своїх небезпечних екскурсій. Був мовчаливий і хмарний. Ніхто не смів питатися чому.

Але почувши про гостину Мазепа оживився. «Гетьман? Мазепа?... Ляпалії, ляпалії».

«Ні, милосте ваша, гетьман Мазепа приїздив тут у своїй власній особі. З ним багато старшин, що найвизначніших його людей».

«Який же він?»

«Достойний, як володар».

«Коні?»

«Гарні, породисті. Упряж і збруя дорога. Одяги теж. Навіть за дороги, як на війну. Святочні».

«У них такий звичай. А яке вражіння на вас зробив?»

«Гарне. Навіть дуже», — відповів Левенгавпт. «Видно, що люди військові, але не дикі».

«Так і добре. Побачимо».

Король зараз таки цієї ночі вислав людей до гетьманської кватири. Дякував за уважливість і за гостину, жалував, що не було його в таборі і просив, щоб гетьман зволив потрудитися до нього завтра перед полуднем. Король чекатиме.

За вечерею Карло був такий розмовний, як давно.

КОРОЛЬ І ГЕТЬМАН.

Дня 8 (н. с.) листопада коло 9 години вранці на дорозі з Орлівки до Гірок появився цей самий відділ, що вчора під вечір.

В головній квартирі знали вже, хто це. Надворний маршал фон Дібен заздалегідь приладив усе, що було потрібне, щоб гідно прийняти знатного гостя.

Ранок був зимний, але погідний. Сонце продиралося крізь поранню імлу. І тоді ніби оживали й мерехтіли, аж горіли, дорогі самоцвіти на старшинських спинках, на ґузиках і золотих шнурах, котримі обшиті були їх контуші.

Сивий, арабський жінь гордовито ступав під гетьманом.

Перед гетьманом їхав Войнаровський з гетьманською похідною булавою. За ним маяв білий бунчук. Біля гетьмана, праворуч, Орлик, задуманий, як звичайно і як звичайно ніби сумний.

Ліворуч генеральний хорунжий Іван Сулима, генеральний осаул Максимович, за ними лубенський полковник Зеленський, миргородський Апостол, охочекомонний Кожухівський, генеральний обозний Ломи-

ковський і другі. Дальше гетьманський канцелярист Чуйкевич, поковий Кендзеровський і вибрані компанії з полків Кожухівського й Апостола. Ці замикали похід.

Усіх старшин годіж було гетьманові забірати з собою; залишилися, щоб стерегти козаків, які, як воно звичайно в таких випадках буває, бентежилися переходом гетьмана до Шведів, бо і по старій звичці краще їм було старе, хоч і погане, але відоме, ніж нове, хоч краще, та непевне. На гетьмані не видно було ніякої зміни. Як звичайно, ввічливо відклонювався тим, що здоровили його і розглядаючи по таборі шведським, балакав на тую тему зі своїми.

Заграли козацькі сурми, гаркнули шведські барабани, військова музика заграла вітального марша і гетьман, не дожидаючись ні чури, ні Кендзеровського, щоб притримали стремя, жваво, як козак, зіскочив з коня.

Король Карло чекав на ганку.

Був без шапки. Вітер розвівав жмутки неслухняного волосся, що ніби пера торчали на високому лобі. Гетьман і собі скинув соболеву шапку.

Зустрінулися на сходах і привіталися в латинській мові.

Король Карло, як звичайно при зустрічі з людьми, навіть зі знайомими, був ніби збентежений. Кланявся і запрошував у двір.

В сінях чури й лакеї допомогли старшинам скидати шуби й плащі, гетьманові хотів по старому германському звичаю допомогти король.

Назверх оба вони не відрізнялися від своїх людей.

Були може навіть біднійше вбрані від них.

Король у своїм полинялім каптані, зацібнутім на всі гузики, у високих, поза коліна, чоботах і лосевих штанах, гетьман у контуші темносиньої краски з жовтими оздобами. Краски були ті самі, ті самі державні коліри.

І Шведи й козаки завважили це. Увійшли в більшу кімнату, в котрій дожидали вже канцлер граф Піпер, квартирмайстер Гілленкрок, верховний суддя, два генерал-ад'ютанти і ще кількох вищих офіцерів його милости.

Ані похідного пристолу, ні навіть окремого якогось розкішнішого крісла для короля не було, всі признаки його державної і військової влади скривалися в нім самім.

Гетьман хвилину ждав, поки король не сяде, щоб виголосити до нього вітальну орацію. Король завважив це, присунув крісло і попросив гетьмана сідати.

Сам стояв.

Канцлер Піпер скривився, ніби цитрину вкусив, і шепнув по шведськи до Гілленкрока: «Його милість уводить оригінальні звичаї».

Гілленкрок не перечив. «А може прямо не подумає, що робить».

«Пораж і думати», — відповів канцлер, приглядаючися гетьманові оком старого дипломата.

Начитавшись та наслухавшись чимало неприхильних для козаків реляцій та оповідань, уявляв собі козацького гетьмана людиною полудикою, грізною, мало освіченою. Аж нараз побачив чоловіка, котрого кожний крок і кожний рух свідчив якраз про щось друге, а саме про дуже високу культуру і про незвичайно вироблені товариські форми.

«Тільки у фрак і в перуку його вбери і хоч попід руки з *le Roi soleil* на паркеті пускай», — шептав до себе граф Піпер. Та ще більше здивувався він, коли гетьман, згодившись остаточно на те, щоб король стоячи слухав його, став говорити промову та такою то гарною, а разом із тим живою і несилюваною латинською мовою, що кращою і найстарші віком і службою упсальські маїстри не балакали. Піпер зразу з цікавістю, а там прямо з захопленням слухав краснорічивої промови українського гетьмана. Цей радісно вітав його милість короля хороброго шведського народу на багатій, ворогами поневоленій українській землі, котрої Бог зробив його регіментарем у такі важкі часи. Просив, щоб його милість король, продовжуючи традиції свого славного діда, поміг Україні добути собі волю та просив покійно, щоб його милість король не виливав свого справедливого гніву на цей безталанний край і на його мешканців, що вони були йому дотепер ворогами і що лиш нині стають його вірними союзниками, але йшли вони за ворожими хоругвами не по власній вільній волі, а присилювані до того московським ярмом. З того насильства він, гетьман України хоче її увільнити на все і тому приходить до його королівської милости з пропозицією вірної дружби.

Піпер дивився, яке вражіння зробить ця промова на короля Карла. Бачив, як усмішка на королівських устах кудись ховалася, а натомість появлялися на високому чолі морщини глибокої задуми.

Старий гетьман робив вражіння на молодого короля. Піпер знав, що Карло любить гарну латинську мову, але сам вправно нею не вмів говорити й тішився в душі, що знайшовся хтось, хто вмів щось краще, ніж його милість король.

Король, вислухавши промови, хвилину мовчав безрадно.

«Дякую, дякую вашій милости», — говорив збентежений. «Рад вволити вашому бажанню. Сподіюсь, що будемо собі добрими товаришами». Натякав на давні шведсько-українські традиції, але видно було, як важко було йому і взагалі Шведам вдержатися в тім офіційальнім тоні. І тому король дуже був рад, коли по тім офіційальнім привітанню почалася товариська розмова на тему війни, Москалів, царя Петра і всякої щоденної злоби. Поважне обличчя гетьмана прояснилося, ожило, його очі потеплішали, на устах появилася приваблива усмішка, він притягав усіх до себе, навіть канцлера Піпера. Всі були, як не захоплені, так раді такому гостеві й союзникові. Король також. Король сміявся. Не тою усмішкою Мефіста і дитини, котра іноді найвірніших генералів доводила до розпуки, а сміявся щирим, несилуваним сміхом, аж присідаючи на своїх високих ногах. Гетьман жартував, сипав до тепами, в головній королівській квартирі був ніби старий, добрий знайомий. Особливо тішився король, коли гетьман творив нові латинські слова, щоб виповісти ними нові поняття і назвати предмети, котрих ні старинні Римляни, ні середньовічна латина не знали.

Неодному цікаво було, як гетьман стане балакати з Піпером, котрий поза політикою інших тем не любив. Усі вважали Піпера найкращим дипломатом і хитрецем, котрому пари нема. Та переконалися, що свій на свого натрапив. Гетьман Мазепа знав усі секрети європейської політики не гірше від шведського канцлера і розмова їх була навіть для короля справжнім пиром.

Не чулися, коли маршал церемонії попросив до обіду.

В дворі не було такої салі, щоб могла помістити численне товариство. З konieczности треба його було розбити.

По середині королівського стола сів сам король, а правовуч його гетьман, а тоді вже напереміну найвищі шведські достойники і найвизначніші з гетьманових старшин. Було їх при тому столі сімох, з Орликом, як українським канцлером на чолі. Для інших накрито ще два столи, а деяких запросили граф Піпер та генерал Реншільд до своїх кватир. Обід був невибагливий і небогатий, та за те — королівський. Ніхто не дивився, що подавали на стіл, а всякий мав собі за честь сидіти вкупі з Карлом XII і з гетьманом Мазепою.

«Моменту, якого бажав собі великий гетьман Богдан Хмельницький, а якого Бог не дозволив йому діждатися, ласка божя дозволила діждатися мені. Дружилася Україна з усякими своїми сусідами, але дружба тая не виходила їй на добре. Може народи Шведський і Український дотримають собі цієї дружби вірніше, чого я собі щиро бажаю», — говорив гетьман до короля.

А король впевняв, що і він не чого другого хоче, лиш, щоб раз в Європі запанував мир, щоб вона позбулася угніту й тиранства, котре спричинює так багато лиха та спиняє розвиток народів. Ані України, ні Росії, ні Польщі він до Шведської держави приєднувати не хоче, але бажає собі, щоб скрізь сиділи на престолах володарі, які мудро, справедливо й людяно володілиб своїми народами та не кривдили і не катували людей. «Пю за визволення великої і багатой від природи Української землі!» — кликав король.

«Пю за военні успіхи вашої королівської милости

і на славу хороброго шведського лицарства!» — відповів гетьман.

«За визволення України!» «За славу Швеції!» лунало кругом.

Вечоріло, як гетьман сідав на свого білого коня. Зривався вітер. Мерзло.

«Мабуть скоро прийде цього року зима», — казав до гетьмана Орлик.

«Щоб тільки не московська», — відповів журливо гетьман.

Білий кінь ставав, гетьман наслухував. «Нічого не чуєш, Пилипе?» — питався свого писаря.

«Ні, ваша милосте».

«А мені здається, ніби в Батурині ревуть гармати».

«За визволення України» — доповів Орлик.

«Батурин...» сказав журливо гетьман.

«Батурин...» доповів, зігхаючи Орлик.

Кінець.

